

Між Бугом і Дніпром

Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України

Випуск IX'2018

УДК 908 (477.65)

*Видання, що продовжується,
«Між Бугом і Дніпром.
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»*

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
(від 02.12.2014 р. серія КГ № 842/418 Р)*

*Засновники:
Кіровоградська обласна організація
Національної спілки
краєзнавців України
Державний архів
Кіровоградської області*

Випуск IX' 2018

*Рекомендовано до друку
науково-методичною радою
Державного архіву
Кіровоградської області
(протокол №7 від 30.05.2018 року)*

**Головний редактор
Олег Бабенко**

Виходить два рази на рік

ISSN: 2523-4285

ЗМІСТ

МЕМОРІА

- Ігор Набитович**
Подільський письменницький
рід Федоровичів 5
- Євген Букет**
Гайдамацький отаман
Марко Мамай 25
- Анатолій Саржевський**
Життєві зустрічі 30

СПАДЩИНА

- Олег Рарицький**
Творча робітня
Василя Стуса 41
- Богдана Бабенко**
Художньо-публіцистичні
жанри на сторінках
«Кіровоградської правди»
(50-ті–90-ті роки
XX століття) 50

ДОКУМЕНТУМ

- Вадим Колечкін**
Голод 1921-1923 рр. та
Голодомор 1932-1933 рр.

Редакційна рада видання:

Бабенко О. О., директор Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО), голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (НСКУ) – голова редакційної ради та ред-колегії видання;

Бабенко О. А., керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член НСКУ;

Білоус В. Б., к.філол.н., пров. н.с. ДАКО, член НСКУ;

Брайченко О. Д., к.і.н., доц., засл. прац. освіти України, член НСКУ (м. Київ);

Гребньова В. Т., к.філол.н., доц., (м. Марсель, Франція);

Гурбанська А. І., д.філол.н., проф., проф. Київського національного університету культури і мистецтв, засл. прац., культури України;

Животовська В. Г., директор департаменту культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської облдержадміністрації, голова ГО «Кіровоградська регіонально бібліотечна асоціація»;

Зеленський С. М., к.юр.н., доц., доц. Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету, член ГО «Кіровоградська обласна спілка краєзнавців» (ГО «КОСК»);

Козир І. А., к.і.н., доц., доц. Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, засл. прац. освіти України, член НСКУ;

Колечкін В. П., к.і.н., гол. археограф ДАКО, член НСКУ;

Левченко Л. Л., д.і.н., доц., директор Державного архіву Миколаївської області, заст. голови Миколаївської обл. орг. НСКУ;

Мазур В. Є., к.с.-г.н., член ГО «КОСК»;

на території Зінов'євщини:
документальні жерела
в Державному архіві
Кіровоградської області
з історії. 61

Олег Бабенко
Передумови виникнення,
причини та наслідки
Голодомору
на Зінов'євщині 67

Іван Петренко
Повоєнний голод
на Кіровоградщині 77

Оксана Бабенко,
Віктор Білоус
Шпигуноманія як один
з проявів декларованого
пролетарського
інтернаціоналізму. 90

Іван Петренко
Типова доля «заможного
селянина» в умовах
сталінського
тоталітарного режиму 104

Тарас Мітулінський
Керівник Олександрівки
і столиці 109

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Борис Шевченко
Оточення військами
2-го Українського фронту
дивізії 8-ї німецької армії
під Кіровоградом
у січні 1944 року. 116

Вадим Колечкін
Воєнні відділи партійних
комітетів у період визволення
області від німецьких

Михида С. П., д.філол.н., проф., проректор з науковопедагогічної роботи Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, член НСПУ;

Новіков А. О., д.філол.н., проф., зав. кафедрою української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка;

Орлик В. М., д.і.н., проф., зав. кафедрою гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету, член НСКУ;

Панченко В. Є., д.філол.н., проф., засл. діяч науки і техніки України, член НСПУ (м. Київ);

Петренко І. Д., гол. архівіст ДАКО, засл. прац. культури України, член НСКУ;

Радченко О. М., к.і.н., доц. кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Резнік В. В., к.політичних н., член ГО «КОСК»;

Ткаченко Т. О., директор Кіровоградського обласного художнього музею, віце-президент ІКОМ України, член НСКУ;

Філоретова Л. М., к.і.н., доц., декан факультету історії та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;

Шербатюк В. М., д.і.н., проф., проф. кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ, голова Лисянської районної організації «Витоки» НСКУ;

Яковенко В. С., к.пед.н., член ГО «КОСК»;

окупантів у 1944-45 рр.
як супутник мілітаризації
Кіровоградщини. 125

Олег Бабенко
Основні роботи з очищення
майбутнього дна
Кременчуцького
водосховища 134

CONFERENCE

Вадим Колечкін
Лікарня на Валах:
свідчення архівних
документів 144

Роман Базака
Преса медичного
спрямування як платформа
для фахової комунікації
лікарів Єлисаветграда 147

Василий Даценко
Был ли врагом
Советской власти
врач Добровольский? 151

Сергій Немазено, Роман Любарський
10 років, що збагатили
нашу медицину. 172

Оксана Бабенко, Віктор Білоус
«Вороги»-гуманісти. . . . 176

Іван Петренко
Система охорони
здоров'я періоду
нацистської окупації
в Кіровограді 179

Євгеній Забіянов, Володимир Тимошенко
Лікар, який не порушив
клятву Гіпократата 190

Редакційна колегія випуску:

Бабенко О. О., голова редколегії (гол. редактор);

Базака Р. В., к. н. з соц. комунікац., пров. н. с. ДАКО, член НСКУ;

Білоус В. Б., к. філол. н., пров. н. с. ДАКО, член НСКУ (заст. гол. редактора);

Гончарова Т. В., начальник відділу археографії та використання документів ДАКО, член НСКУ (перший заст. гол. редактора);

Животовська В. Г., директор департаменту культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської облдержадміністрації, голова ГО «Кіровоградська регіонально бібліотечна асоціація»;

Колечкін В. П., к. і. н., гол. археограф ДАКО, член НСКУ (наук. редактор);

Петренко І. Д., гол. архівіст ДАКО, засл. прац. культури України, почесний краєзнавець України, член НСКУ;

Михида С. П., д. філол. н., проф., проректор з науковопедагогічної роботи Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, член НСПУ;

Шевченко Б. Л., зав., наук. редакцією КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член НСКУ»;

Янчуков С. М., почесний краєзнавець України, член НСКУ (редактор).

Адреса редакції:

вул. Академіка Корольова, 3,
м. Кропивницький, 25031
тел.: (0522) 37-31-10

ЄХРЕДІТІО

Олександр Жосан

Фонтани в архітектурному
ландшафті Єлисаветграда –
Зінов'євська – Кіровограда –
Кропивницького 197

Відповідальність за достовірність цифрового матеріалу, фактів, цитат, власних імен, географічних назв, назв підприємств, організацій, установ та іншої інформації несуть автори публікацій. Висловлені у цих публікаціях думки можуть не збігатися з точкою зору редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань.

© Кіровоградська обласна організація
НСКУ, ДАКО, 2018

© Центрально-Українське видавництво,
оригинал-макет, 2018

MEMORIA

Подільський письменницький рід Федоровичів. I

Ігор Набитович*

Університет імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні,
Польща. <https://orcid.org/0000-0001-9453-158X>

*Miles. Senator. Haeres bonorum. Scriptor. Philosophus.
Vir magni ingenii et cordis humanissimus.*

ІВАН ФЕДОРОВИЧ – ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ І СПІВЕЦЬ ПОДІЛЛЯ

Іван Федорович (1811 – 1870) – український шляхтич із Поділля княжого роду. Був польським патріотом, брав участь у польському підпіллі, боровив Варшаву від російських військ у 1831 році, входив до пропольського кола в австрійському Райхстазі у 1848 році. Писав польською мовою, був автором наукових праць, збірки афоризмів. Поетичну творчість Івана Федоровича не можна назвати значимою ні для польської, ні для української літератур. Однак віднайдені Іваном Франком кілька його поезій польською та українською мовами є яскравими свідченнями епохи: її етнічно-культурної самоідентифікації автора, і його участі в історичних та політичних процесах сучасної йому епохи. Син Івана Федоровича Володислав теж був відомим політичним діячем на Поділлі, меценатом української культури, третім головою товариства «Просвіта». Донька Володислава Федоровича (внучка Івана) Кароліна Іванна Федорович-Малицька увійшла в українське письменство і мистецтвознавство як Дарія Віконська.

Ключові слова: Поділля, українська шляхта, національна ідентичність, поезія.

Ivan Fedorovych (1811 – 1870) – Ukrainian nobleman from Podillia region. He was a Polish patriot, participated in the Polish underground movement, he defended Warsaw from the Russian troops in 1831. He joined the pro-Polish circle in the Austrian Reichstag in 1848. He wrote in Polish, was the author of scholarly works and a collection of aphorisms. The poetic work of Ivan Fedorovych cannot be

* Набитович Ігор Йосипович, доктор філологічних наук, професор, Університет імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, Польща.

called significant neither for Polish nor for Ukrainian literatures. However, the poems discovered by Ivan Franko in Polish and Ukrainian are striking evidence of the era: the ethno-cultural identity of the author, and his participation in the historical and political processes of his contemporary era. The son of Ivan Fedorovych Volodyslav was also a well-known political figure in Podillia region, patron of Ukrainian culture, the third head of Prosvita Society. Volodyslav Fedorovych's daughter (Ivan's granddaughter) Karolina Ivanna Fedorovych-Malytska is known in Ukrainian writing and art studies as Daria Vikonska.

Key words: Podillia region, Ukrainian gentry, national identity, poetry

Іван Федорович (1811 – 1870), український шляхтич княжого роду, був польським патріотом, брав участь у польському підпіллі, боронив Варшаву від російських військ у 1831 році, входив до пропольського кола в австрійському Райхстазі у 1848 році. Писав польською мовою, був автором наукових праць, збірки афоризмів. Поетичну творчість Івана Федоровича не можна назвати значимою ні для польської, ні для української літератури [7], [8]. Однак віднайдені Франком у архіві в маєтку у Вікні біля Скалата кілька Федоровичевих поезій польською та українською мовою є яскравими свідченнями епохи: й етнічно-культурної самоідентифікації автора, і його участі в історичних та політичних процесах сучасної йому епохи.

Коли у 1883 році власник маєтку у селі Вікно та кількох інших поселостей на галицькому Поділлі Володислав Федорович, третій голова «Просвіти» за порадою маляра Корнила Устияновича, намислив запросити молодого, але вже відомого українського літерата Івана Франка до написання біографії його батька Івана Федоровича, в українському галицькому літературно-мистецькому просторі жанру історичної біографії ще не існувало.

У надиктованій у січні 1909 року автобіографії для видавництва *Herders Konversation Lexicon* І. Франко наголосив на важливості зустрічі на своєму життєвому гостинці з Федоровичем: «...Я радо прийняв запрошення багатого дідича Володислава Федоровича приїхати до його маєтку Вікно в Скалатському повіті, щоб там написати на підставі багатого родинного архіву докладну біографію Івана Федоровича, батька теперішнього власника. Жваво взявся я до праці і зробив за час свого триразового перебування у Вікні у рр. 1883-1885 силу цікавих витягів із листів та щоденників Федоровича, привіз додому також том копій із різних документів, переписаних для мене власноручно дівчиною Марією Карнецькою, що проживала у домі дідича. В цей період, коли я одержував від пана Федоровича скромну підмогу – 25 гульденів місячно, простудіював я докладно у Львові часи перед

1848 р[оком] в Австрії, і, зокрема, в Галичині та написав по-українськи першу частину біографії Івана Федоровича, яка заповнила 6 цілком немалий том (загалом 12 великих розділів), але яка досі лишилась в рукопису як приватна власність пана В. Федоровича» [12, с. 359]. Ця заувага самого Франка про те, що ним був написаний лише перший том, знімає усі сумніви деяких дослідників щодо того, що друга частина Федоровичевого життєопису не була створена.

Історія княжого роду Федоровичів закорінена в історію Руси-України, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Євген Маланюк у поемі «Побачення», написаний на початку Другої світової війни і присвяченій внучці Івана Федоровича Дарії Віконській, створить мистецьку історіософську візію цього роду:

*Старого роду княжого, що завше
Позіставався в народі – чи не диво?
Ще руського (варязького) коріння,
Був він владичним ще за Ярослава
І, може, власне, десь за Осмомисла
Із Сіверщини перейшов сюди...
[6, 381-382].*

Іван Федорович був прямим нащадком іншого Івана Федоровича, який під час Хмельниччини став полковником і козаки прозвали його Федоренком [5, с. 214]. Під його орудою було 16 хоругв по 1000 козаків – під час штурму Збаража. Він був і у битві під Зборовом. У 1653 р. командував виправою у Валахії, а після смерті Тимоша Хмельницького взяв на себе провід цим військовим походом. Мужньо боронив Сучаву від військ Ракочі й посадив на троні воєводу Стефана.

Після смерті Богдана Хмельницького полковник Федоренко був посередником між військом запорізьким та королем, брав участь у підписаннях Гадяцької угоди. Кілька сеймових ухвал 1659 року зняли з нього кондеманати за прилучення до повстання Хмельницького. На шестиденному вальному сеймі в 1661 році було підтверджено попередні його привілеї, надані гетьманом Хмельницьким, а також король Ян Казімеж надав йому ще одну маєтність: «Заохочуючи до наступних послуг для нашої Речі Посполитої шляхетного Яна Федоровича Яцковського, конферуємо йому правом ленним містечко Боярку з усіма приналежностями і привілей, виданий у канцелярії, апробуємо» [22, с. 95]. Цей придомок «Яцковский», який походив від назви посілости у Яцкові, зберігся у частини роду Федоровичів і до сучасності.

По бурхливих військових виправах, Іван Федорович-Яцковський осів у маєтку Іванкові неподалік Фастова, де в нього був невеликий «zameczek warowny» («уфортифікований малий замок») [22, с. 95].

Під час повстання Палія в 1688 цей замок був спалений якимось козацьким бунтівним відділом, і Іван, разом із сином Павлом, переселився в Галицьку землю [22, с. 96]. Його син посів батькову спадщину у Рокшицях коло Перемишля, а внук – Яким Федорович, був возним генералом воєводства Волинського [13, с. 17]. Він проявив себе як справжній воїн у 1704 році у часи гетьмана Івана Мазепи [2, с. 18].

Високий титул князя був утрачений Федоровичами після того, як «під тиском шляхти ухвала сейму 1638 року взагалі заборонила вживати князівські титули до всіх княжих родів, окрім тих, чії підписи стояли під актом унії 1569 року (що в Україні прижилося лише по Хмельниччині)» [18, с. 78].

Внук полковника Федоровича Яким був одружений двічі: від першого шлюбу мав двох синів – Адальберта і Матвія (Мацея), від другого – Станіслава й Миколу.

Один із цих чотирьох синів Якіма Матвій (Мацей) Федорович продовжував військову традицію роду як панцерний товариш хоругви «*cohortis loricatae*» краківського каштеляна і отримав від короля Августа III у 1760 році у довічну власність село Нанову біля Перемишля у воєводстві Руським. Його дружиною була Анна Гелена (Олена) Стрілецька. У шлюбі народилося шестеро дітей. У метриці старшого Габріеля (Гаврила) вказана дата хрещення: 8 лютого 1745 року. Наступними були Сюзанна (1746), Казімеж (1758), Катерина (1760), Рох (1762), Фльоріан (1769) [23, с. 14]. Можливо, що Казімеж і Рох померли ще маленькими, бо наступних згадок про них не залишилося.

У молодості Матвій Федорович служив у коронному війську Речі Посполитої, був учасником Барської конфедерації аж до її поразки. Потім брав участь у повстанні Тадеуша Костюшка, а після його придушення змушений був якийсь час провести в еміграції [25, с. 19-20]. На початку XIX віку він повернувся у Галичину.

Син Матвія Гаврило (Габріель) одружився біля Ряшева, де його молодший брат Фльоріан мав посілості, із шляхтянкою Марією Сас Галичинською із Соколя. Родина осіла в селі Стрілків Стрийського повіту, яке належало княгині Кароліні Сапезі з Радзивілів [23, с. 8]. Гаврило (Габріель), можливо, орендував місцеві посілості Сапег, або був їх управителем.

У цьому шлюбі народилося троє синів, Андрій, Іван і Василь, і доньки – Марія, Анна, Текля, Тереза, Катерина. Другий із синів, Іван, не залишив потомства. Він був греко-католицьким священиком.

Найстарший із синів, Андрій, народився саме тут, у Стрілкові, 2 липня 1778 року, навчався в Стрию у гімназії (закінчив у 1792), у гімназії у Львові, а далі – у Львівському університеті (навчався тут

від 1796 – до, можливо, 1799 року). Після закінчення дворічних філософських студій у березні 1801 року він вступив до Львівського університету й закінчив його у 1804 році [23, с. 18].

Андрій одружився 26 лютого 1805 року з Розалією-Іванною Гриневич. Розалія-Іванна була на два роки молодша від свого чоловіка (народилася у 1780 році). Вона була пізньою єдиною донькою шляхтича Івана Гриневича (гербу Приятель (із відмінами)) та Аполонії (із шляхетського роду Лозинських, гербу Леліва). Її батькові, коли вона народилася, було 40, а матері – 30 років.

Іван Гриневич був учителем (за тодішнім титулом – професором) у Варшавській академії, а потім – у Крем'янецькому ліцеї [22, с. 96]. «Був це світлий муж і глибоких наук, сучасник Сняданецького, Коллонтая, Нарушевіча, Хрептовіча. Він належав до тих, які переймалися новим напрямком тодішньої французької літератури, ідеями Руссо і Монтеск'є, намагалися у своєму краї розбудити інтелектуальний рух і воскресити уми і серця до нової епохи...» [25, с. 47-48].

Їх первородним був Антоній (народився у 1805), Іван був другою дитиною (народився в 1811 році). Далі прийшли на світ Серафима (1813), Людмила (1814), Амброзій (1817), Адріян (1818), Гонората (1826), Алоїзій (1830).

Перед народженням Івана його мати, Розалія-Іванна Гриневич, вирішила поїхати до Гнилиць Великих. Тут він і народився у садибі дідуса і бабусі по материній лінії й був охрещений 10 червня 1811 року [23, с. 20]. За традицією, хрещені батьки Івана були шляхетського роду: Ігнацій Дорожевський та Терезія Вишинська [26, с. 53]. Гнилиці Великі на той час входили до складу Російської імперії й лише у 1815 році перейшли до Австрії як частина Тернопільського округу.

Це народження на межі двох імперій стало основою Іванового світогляду. Відчуття своєї долі як екзистенції на помезж'ї постійно резонувало в його світоуявленні. Воно ж впливало й на його сина Володислава, а найяскравіше виявилось у долі його внучки – Іванни Кароліни Федорович (української письменниці і мистецтвознавця Дарії Віконської).

Перші роки, отже, він провів на окраїні Російської імперії. Це було вільне життя над гнилицьким ставом, із своїми ровесниками, селянськими дітьми, із захопленням кіньми, яке залишилося до кінця життя. У листі до нареченої, написаному у 1837 році, Іван через яскравий романтичний образ виразить своє романтичне світоуявлення. Тут особисті переживання тісно переплітаються із характерними для літератури й мистецтва Романтизму мотивами: «Ах, любо, коли є який рай, валгала, елізіум, небо, то бігме, що і коні верхові там

мусять бути. Знаєш, люблю, або щоб ти мене зовсім порозуміла, скажу тобі [...], що прогулка о виході сонця, серед ночі, під час бурі і уливного дощу на бистрім коні є іменно те, о чім св. Павло сказав: «Ані око не виділо, ані ухо не чуло ...» [13, с. 78].

Стихія помежів'я сформувала свободолюбивий характер Івана, його відкритість на різні політичні, національні, економічні ідеї.

У 1818 році батьки віддали Івана на навчання до початкової (елементарної) школи, а далі, як і його старший брат Антоній, Іван у 1822 році розпочав навчання у єзуїтській колегії в Тернополі [23, с. 20]. Андрій Федорович, посилав своїх синів на навчання до колегії, бо вона, як підтвердження шляхетського статусу, стає одночасно й важливим засобом просування у суспільстві. Освіта (зокрема й університетська), стає підтвердженням і соціальної приналежності, й вираженням маєткових спроможностей родини.

Епоха польського Романтизму народила не тільки нове світовідчужання у польської еліти, але й вплинула на бурхливий розвиток таємних гуртків, навколо яких на територіях, які колись входили до складу Речі Посполитої, гуртувалася, як польська, так і українська, білоруська та литовська молодь. Іван Федорович, «хоч знаходився під сильним єзуїтським доглядом, усе-таки не міг остатися непричасним новому рухові. В його скромній квартирі частенько сходилися його молоді товариші: там переписувано найновіші твори польської і німецької літератури та виучувано їх напам'ять, там швидко минали їм години в гарячих патріотичних розмовах» [13, с. 25]. І, як зауважує Іван Франко, Федорович «хоч завжди почував себе русином зроду, однак ж, не знаючи руської історії, мусив дати півратися польському патріотизмові, уважаючи інтереси Польщі за невідривні від інтересів Руси» [13, с. 25]. Вже у гімназії «збиралася у нього шкільна молодь, тут читали й переписували патріотичні твори» [24, с. 8].

Усі ті ідеї, якими захоплювався Іван Федорович під час навчання у Тернопільській єзуїтській колегії мали зматеріалізуватися для нього у чин, слово мало стати ділом і дією. У 1830-х роках серед української сполонізованої інтелігенції багато було тих, хто солідаризувався з польськими патріотичними ідеями і планами. «Чимало руських поповичів було в польським повстанні 1831 р. (у тім числі й високоталановитий Ів[ан] Федорович [...]); вони побігли туди, щоби проливати свою кров за Польщу, а в додатку мусили від своїх польських товаришів зносити насміхи та прозвища вроді *ruskich gabilejczyków*¹» [15, с. 404].

¹ Руських (українських) табілійчиків – польськ. Можливо тут йшлося про гру слів: Галичина (*Galicja*) і Габілія (місто в Сомалі), яке було британською колонією.

Серед української молоді, яка походила зі священничих родин, ще в кінці XVIII століття існувала й антипольська традиція, яка проявлялася, незважаючи на польську мову спілкування у їх родинах, та звичаї, які виводилися із традицій польської та української шляхти. Польський збройний закат 1830-1831 років мав у духовних семінаріях Львова та Відня, де навчалася ця молодь, як гарячу підтримку, так і противників: у цьому середовищі тривали бурхливі світоглядно-політичні дискусії.

Після закінчення єзуїтської колегії Іван поїхав до Львова, щоб завершити гімназійну освіту навчанням на так званій філософії – дворічному курсі, проходження якого дозволяло вступити до університету. Він уже склав перший публічний екзамен із всесвітньої історії. Однак на другий рік цього курсу філософії він записався у Тернополі.

На початку 1831 року Іван Федорович, не повідомивши батьків, прилучився до Листопадового повстання. Тут він пізнав увесь смак вояцького життя: важкі переходи і маневри, нервові очікування боїв із росіянами, холод і ночівлі на холодних і мокрих білуках.

Коли російська армія підійшла під Варшаву, Іван боровив столицю Польщі, був поранений і його відвезли до шпиталю до Варшави. Тут до грудня залікували три його рани – одну на голові, дві – на плечі. Рана на голові була глибокою, череп було пробито й частину кістки лікарям довелося видалити. Ця рана довго не гоїлася й до самої смерті часом сочилася й боліла.

Між документами Федоровича Франко знайшов слова поезії «Mój 10-у pułk» («Мій 10-й полк»), яку написав, очевидно, сам Іван. Можливо вона була створена восени-взимку 1831-го. Поезія написана у романтичному ключі, де переплелися почуття обов'язку повстанця, який мусить залишити кохану дівчину, щоб іти на війну і стати поруч із своїм безстрашним командиром. Вона є й романтичним вираженням вояцької дружби, вірності присязі, відчуття того, що справа, якою займаються його побратими по зброї, – це справа чести й доблесті. Разом із усім ця пісня виражає той загальний стан готовності повстанців душу й тіло покласти за свободу незалежної Польщі.

*Bez szemrania, bez wahania
Żołnierz rzuca jednej chwili,
I gotowy do rozstania;
Ze wszystkimi, co mu mili,
Zrywa wszystkie serca nici,
Bo marsz pułku bije jego,
Bo tam sława mu zaświeci,*

*Bo honor wymaga tego,
By nieść życie tam gdzie pułk* [13, с. 53].

(Без вагань, без нарікання / Жовнір кидає все вмиць / І готовий до розстання. / З усіма, хто йому милий, / Рве усі він серця струни, / Бо марш полку його гримить, / Бо там слава його засяє, / Бо честь того вимагає, / Аби нести туди життя, / Де його полк. – польськ.).

Оскільки повстання захлинулося, Іван Федорович не встиг отримати хрест за хоробрість «*Virtuti militari*», хоча його командир майор Пьотр Висоцький і вписав був його до списку тих, хто заслужив на цю почесну відзнаку... [24, с. VI].

Восени він повернувся до Львова, щоб докінчити другий рік філософії, що б давало йому право вступити до університету. Тут Іванові поталанило, що він до повстання не навчався в університеті, бо австрійський уряд заборонив приймати студентів, які брали участь у збройному зриві, до того самого освітнього закладу, в якому вони навчалися до того. Для достатньо великої кількості молоді це закривало можливості навчатися в університеті.

За даними австрійського уряду до повстання долучилося 177 студентів Львівського університету (тобто кожен четвертий) та 150 гімназистів зі Львова.

Після закінчення у 1834-му другого року філософських студій, Іван вступив на юридичний відділ і студіював тут до 1837 року [23, с. 20].

У 1835 році на цісарському престолі у Відні засів найстарший син Франца І Фердинанд І Добрий, епілептик і розумово не цілком повносправний монарх.

Власне у той час на колишніх землях Речі Посполитої розпочинається бурхлива півторадесятилітня епоха конспірацій. Таємні товариства зароджувалися, кільцювалися, об'єднувалися й розділялися, трансформувалися, помирали, відроджувалися й народжувалися знову. Одним із найважливіших центрів цього озимого покоління конспіраторів була Галичина.

Після того як Іван вступив на правниче відділення Львівського університету й надалі – півтора десятка наступних років – він продовжував залишатися активним діячем польського підпілля, одразу ж потрапив у вир цієї конспіраційної каруселі. Львів, який був тоді «переповнений еміграцією з повстання, був як великий табір після битви й перед битвою; уся молодь займалася підпільною діяльністю. Організація, нічні потаємні сходини, напади поліції й арешти – таким було університетське життя. Федорович був одним із лідерів цього [революційного] руху й більше займався політикою, ніж студіями» [25, с. 24].

Університетські студії Івана тривали аж до 1840-го року, коли він захистив докторат із права (його докторський диплом був виписаний 16 травня 1840 року) [23, с. 20].

Серед тих, кого він міг називати своїми друзями по університету, й по підпільній діяльності були й ті, які в майбутньому стали високими урядовцями й впливовими політиками [24, с. VI]. Серед них були: Францішек Ян Смолька (який народився у Моршині в чесько-німецько-угорській родині), майбутній учасник революційних подій у Відні, ініціатор побудови Кургану Люблінської унії на Високому замку у Львові, потім – президент нижньої палати Райхсрату (Державної ради у Відні); Фльоріян Земялковський (син кухаря з Малої Березовиці біля Збаража), який стане першим президентом міста Львова (вигравши вибори у Смольки), а пізніше – міністром до справ Галичини в австрійському уряді й отримає титул барона; Казімеж Грохольський (із Рожиськ біля Підволочиськ), перший міністр (перед Земялковським) до справ Галичини у Відні.

Іван Федорович одружився із старшою від нього на два роки Кароліною Наглік. Людмила, старша донька від цього шлюбу померла на початку 1848 року. Єдиний його син Володислав увійшов у історію Поділля й Галичини як меценат української культури й політичний діяч, один із засновників і голів «Просвіти».

У Галичині на початку 1840 поляки починають приготування до нового повстання – ворохобні (як казали в Галичині), яку його організатори уявляли собі як всенародний рух, що підніме до боротьби й села, найдрібніші містечка й великі міста колишньої Речі Посполитої. Повстання вибухнуло в 1846 році у Пруссії та Австрійській монархії, у Королівстві Польським. Однак ця реbelie дуже швидко почало заглинатися. У Східній Галичині та у Познаньщині його полум'я вдалося згасити масовими арештами ще до його розгортання й тут воно лиш спалахувало несміливими язичками у попелищі залишків конспірації, а в Західній Галичині воно втопилося у крові різанини, влаштованої власній шляхті польськими селянами-мазурами: «Люди не тільки вбивають, вішають, живцем палять других людей, братів своїх по народності й мові, але завдають їм страшенні муки, такі, що саме оповідання про них морозить кров у чоловіці. Одним вибивають зуби сокирами, вбивають у горло заострене кілля, випікають очі розpalеними дротами, живцем випорюють кишки, других прибивають гвоздями до стін і обливають окропами, молотять ціпами, проверчують свердлами...» [13, с. 81-82].

У Східній Галичині, за відміну від Західної, убивств шляхти реально не було. Івана Федоровича було заарештовано за підозрою

участі в приготуванні повстання і він провів кілька місяців у в'язниці у Тернополі.

Іван Франко привідкриває завісу над тим, як Іван Федорович доробився своїх статків. Містечко Гримайлів і кілька інших навколишніх сіл Іван Федорович узяв у посесію від свого приятеля, сполонізованого галицького вірменина Антима Никоровича. Досвід управління господарством, винесений Іваном із батькової хати, відчуття кон'юнктури ринку призвели до того, що «ще перед кількома роками вбогий властитель маленьких подільських сіл, Білитівки і Лежанівки, він після 1846 року, обнявши оренду Грима[й]лова, наслідком щасливо констеляції доробився значного капіталу...» [16, с. 364].

Для Федоровича збивання маєтку не було самоціллю. Він був переконаний, що «заробляння на маєток є боротьбою за шмат хліба, за гріш, за землю. Хто дикіший, той більше, швидше здобуде! Для високої душі – це звіряча забавка»; «Господарство є доброю школою життя, але не його метою». Але, разом із тим, «праця є людям доконечною, як хліб» [20, с. 23, 53, 27].

Коли Європою почала котитися потужна революційна хвиля, в Австрії було ухвалено конституцію, задекларовано свободу преси й усунуто цензуру, дозволено організовувати національні гвардії. «Смерть є переходом від старого до нового життя. Європа стара валиться, щоб утворити нову» [20, с. 84], – писав Іван Федорович у передчутті недовідомих верств.

Після революції 1848 року Івана Федоровича буде обрано Райхстагу. Тут він входив до польської групи депутатів, однак усюди декларуввся як русин-українець. В одному з листів дружині він із жалем підсумовує своє перебування у до віденському парламенті: «Добре, що я тут був, багато дечого навчуся, але моє поле ділання не тут» [13, с. 229-230].

8 квітня 1849 року, у Вербну неділю, Іван Федорович запише у щоденнику слова, які є певним підсумком його політичної кар'єри: «У Відні я не сповнив своєї місії з боязні, щоб не змарнувати з турботи о жінку і дітей. О мудрість людська! Який я дурень був! Коли б я був пожертвувався, я був би багато здобув. Я був би зістав міністром, міг би був зробити багато добра, – але я заховався для дітей! Бог забрав мені дочку Людмилу. В великих днях треба жертвувати себе цілого, так як Христос себе жертвував» [13, с. 298]. Іван Франко однак зауважував, що було щось у його натурі, що змусило його прогавити рішучий момент. Федорович був переконаний, що де «дрібний дух – дрібна амбіція. Жабки й рибки з малих калюж не вилізають у відкрите море» [20, с. 89]. Покликання на політичного діяча чи високо посадовця Австрійської монархії не прийшло, хоча колись

він у своїх «Афоризмах» сформулював думку про те, що «тільки тоді маєш право скаржитися на долю, якщо ти заслужив на кращу» [20, с. 1]. Він не скаржився. Йшлося, швидше за все, про підведення певних підсумків кризи середини життя. Через десяток років, у 1857-му він знову у своєму щоденнику запише: «Для здійснення великих справ потрібне благословення від Провидіння. Без нього найкращі побажання перетворюються в руїни» [17, Арк. 88].

Збереглася пісня, написана Іваном Федоровичем українською мовою. У ній він виявляє себе як русин-українець, який відчуває тяглість національної та релігійної традиції на Поділлі, наголошуючи ще й на демократичності інституцій козащини, де існувала виборна демократія:

*Чи такая наша доля,
Чи така судьба вже нам,
Щоби гарний край Подолля
Все чужим служив панам?
Що татари не спалили,
То нам видер німець-жид,
А всі край наш руйнували,
Тепер нужда, що аж гид.*

Заспів цього твору творить романтичну візію Поділля як території, яка могла б бути багатим і вільним краєм. Однак Інший – чужинець (він тут окреслений дуже конкретно: у історичній перспективі – «татарин», а з сучасної – «німець-жид»), є причиною руйнації й розграбунку краю. Цей вірш закінчується рефреном, який є прихованим закликком до чину, спрямованого проти чужинця: «А вже прецінь, може, час / Ліпшой долі і для нас».

У «Афоризмах» Федорович сформулював цю візію в іншій метафоричній формі: «Історія Поділля найкраще відображає історію людськості. Нещодавно степи, нині вже пролетаріят» [20, с. 174].

Основа частина цієї поезії розвиває ідею того, що Поділля – споконвіку руська (українська) земля, яку, обробляли ті ж руські (українські) руки, й яку в обороні «витоптав кінь козака». І знову ж, головним винуватцем бідності українця стає «німець-жид», який скупив українську землю, й тому синам Поділля «жити нема де». Загалом же тут сформульована найперша цінність, за яку, на переконання автора, варто ставати до боротьби: «край наш», «Подолля» – батьківщина.

*Від вік-віку ті поля
Руська сіяла рука,
А широкий степ Подолля
Витоптав кінь козака.*

*Німці стени поміряли,
В поля, в хати жид іде, –
І де наші батьки жили,
Синам жити нема де [13, с. 11-12].*

Можна б добачати у цій поезії певні алюзії до Шевченкової «Розритої могили», чи навіть твердити, що вона написана під впливом знайомства із Шевченковою поезією:

*Стени мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...*

Ця пісня бачиться цікавим художнім документом суспільно-політичного життя Галичини та Поділля 1830-х – 1860-х років, особливої, сказати б, українсько-польської фольклорної «війни», коли пісні ставали одним із найважливіших засобів поширення й формування певних політичних ідей у безмежному просторі. Можна здогадуватися, що вона була найшвидше, написана як своєрідне відлуння пропагандивно-агітаційних текстів, подібних до тих, які поширювалися серед українського селянства перед революційними подіями 1848 року й перед Січевим повстанням 1863-1864 років. Зрозуміло, що у пісні згадуються й німці, й юдеї-орендарі, але про поляків не йдеться. Й таке уявлення засвідчує світоглядні, історико-політичні уподобання автора [Детально про це: 7, с. 151-154].

Для Івана Федоровича, народженого на межі Поділля, яке від поділів Речі Посполитої входило до Галицького краю Габсбурзької монархії й до Російської імперії, відомою була суспільно-політична й етнічна ситуація в обидвох цих частинах. І ця пісня стала мистецьким вираженням його власного бачення долі Поділля.

Музику до цього тексту написав був Анатоль Вахнянин і пісня входила до репертуару (з певними змінами у тексті) знаменитого українського співака Олександра Мишуги [1, с. 324].

Відсутність у Федоровичевій пісні образу поляка-шляхтича зумовлена безсумнівно боротьбою за душу українського селянина й дрібної ходячкової шляхти. Саме це й показує її як текст ідеологічний. Йдеться про прихований заклик до русинів-українців («А вже прецінь, може, час / Ліпшой долі і для нас») прилучатися до польського руху, який обіцяв, із поверненням Речі Посполитої, повернення українцям

«ліпшої долі»: демократії вибору «старших», свободи «нашого краю», де не буде «німця-жида».

Пісня Івана Федоровича – пропагандивний твір, який несе у собі суспільно-політичне послання напередодні збройного виступу 1863 року. Її завданням було окреслити основні історичні та етнічні цінності задля яких русини-українці мали б долучатися до всепольського національного руху.

Поруч із усім вона прозирає поширення поезії Тараса Шевченка в Галичині й її вплив на формування суспільно-політичної думки в українському середовищі Австрійської монархії 1850-х – 1860-х років [Детально про це: 8].

Іван Франко підсумовував події життя останніх років Івана Федоровича: «Друга двадцятилітня половина його життя була присвячена сільському господарству, обивательському життю і його обов'язкам і праці над більшим, оригінальним твором філософічно-етичного змісту [...]. [Він] доробився значного маєтку, взірцево веденого і необдовженого; до Білітівки і Лежанівки докупив Вікно і Клебанівку для свого брата Адріяна» [16, с. 376].

У ті роки Іван здійснив далеку мандрівку разом із своїм наймолодшим братом Алоїзієм. У кінці липня 1851 р. вони вибралися у подорож, 10 серпня були уже в Лондоні, 15 серпня в Парижі, 22-го – у Дрездені, а 31 серпня – у Кракові [11, с. 84].

Це була подорож на Велику промислову виставку усіх народів (The Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations), яка отримала назву всесвітньої. На ній були представлені промислові товари, ремісничі вироби з цілої Європи, а, одночасно, й витвори мистецтва. Тоді цю першу всесвітню виставку оглянуло біля шести мільйонів відвідувачів.

До початку 1850-го року, живучи у Гримайлові, Іван Федорович був державцем Білітівки і Лежанівки. Маєток у Вікні Іван Федорович закупив за контрактом 2 червня 1850 року [23, с. 11] від Антона Пайгерта, який перед тим відкупив його у Леопольда Пельтенберга. Федорович із родиною перебрався до Вікна остаточно у 1855 році [17, Арк. 87], й ця посілість пізніше стане основною резиденцією його та сина.

Юридична освіта дуже згодилася Іванові Федоровичу у громадській роботі. Він заповзівся скликати збори шляхти цілого галицького Поділля до Гримайлова й запропонував план заснування товариства торгівлі продукцією рільництва, написав проєкт цього товариства [2, с. 25].

Разом із колишнім своїм економом Соколовським він створив

проект Страхового товариства, яке мало б на старості літ забезпечити долю господарських урядовців – офіціалістів, їх дружин і сиріт. На це товариство він вніс пожертву – 1000 злотих ринських [2, с. 24].

Через бюрократичні урядові перешкоди ці ідеї Івана Федоровича були зреалізовані після його смерті, однак він був першою ластівкою, яка звістувала весну.

Пам'ятаючи усе життя про своє поранення при обороні Варшави, він довго носився з наміром побудови шпиталю в містечку Скалаті. Однак тодішній староста Кароль Півовцький намовив Федоровича реалізувати цю ідею у більшому масштабі: закласти такий шпиталь у Тернополі. Півовцький обіцяв випросити допомогу від австрійського уряду й отримати дозвіл на збирання коштів на цей шпиталь у цілій Галичині [22, с. 98].

Коли такий дозвіл було отримано, Федорович першим у червні 1857 року вніс велику суму пожертви (1000 злотих ринських) [22, с. 21]. Своїми датками до побудови шпиталю долучилися й інші члени родини Федоровичів.

Шпиталь у Тернополі, який постав із ідеї Федоровича, незважаючи на матеріальні, політичні, адміністративні труднощі й перешкоди, усе ж був збудований.

Завдяки Франкові частково зберігся записник Федоровича з останніх двох десятиліть його життя. Сюди він вносив свої афоризми, ідеї та думки для філософської праці. Можливо, що цей записник Іван Франко вивіз із Вікна, коли продовжував працювати над другою частиною Федоровичевого життєопису. Часом Федорович переходить у записнику із польської на французьку, німецьку чи латинську мови, означаючи не конкретні події, а почуття й відчуття, ідеї й думки: «Б'ючи [когось], б'єш найперш себе. Час биття минув...» (8 листопада 1861). «Завтра ще один день! Захоплюватися ніколи не є пізно! Але що сталося – уже не зміниш!» (14 листопада 1861) [17, Арк. 97].

Саме на основі цих філософських студій, його щоденникових записів і постало посмертне видання «Афоризмів», яке вийшло друком у 1873 році у Кракові.

Відгуки Федоровичевих афоризмів можна зауважити у Франковії поезії. Так у знаменитих його рядках

*Книги – морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить,*

Резонує Федоровичеве: «Людина духова іде, як пірнальник у море – на дно свого духу, й виносить звідти приховані перли» [20, с. 13].

Звичайно ж, що цей афоризм в історії філософії має закорінення в ідеях Йоанна Скотта Еріугени, ірландського філософа IX століття, який жив у Франції. Еріугена закликав пізнати себе, читаючи мов книгу, «історію діянь власної душі».

У Федоровичевих «Афоризмах» сформульовано уявлення про мову, народжені й насажені ідеями Романтизму. Він недвозначно формулює вимогу бережливого й шанобливого ставлення до слова: «Мову не вбивай, бо у ній – дух народу. А народ – то велика річ, велика сума людських уявлень» [20, с. 71].

На його переконання «польська мова є легкою й спритною; мова руська [українська] – повільна, сильна і глибока...» [20, с. 55]; «Старі мови, як нижні галузки відпадають, бо витворені й записані ними поняття стали мертвими і мусять зі своїми казками зійти зі сцени світу, як старі люди й народи» [20, с. 69]. Латинську мову він порівнює з українською й каже, що «руська мова» – «ясна, добірна, не вигладжена, не гнучка й трохи терпка...» [20, с. 95].

Тут же – й передбачення сучасних досліджень етнологістики: «Мова народу є пам'ятником його фізичного та духового життя, його понять, інструментів праці, дій, занять. Флексія є хронологією слів» [20, с. 103].

А в щоденнику він визнаватиме, наслідуючи німецьких романтиків, що «мова – це дух народу», а він, «пишучи слов'янською мовою, утвореною з руської [української] та польської мов, мусив із обох наріч часто черпати слова – такі як: «чоловік», «розум», «дурість» (28 листопада 1866) [17, Арк. 9].

У щоденниковому записі від 15 січня 1863 року він занотує: «Треба ділитися з людьми. Якщо Господь тобі дав світло – не згаси його, учися й від інших. [...] Скарби світу сього є не тільки для [фізичних потреб] людини, але щоб вона ділилася з іншими і розумом» [17, Арк. 54].

Одна із датованих правок («Вікно, 16.9.1870») його філософських праць засвідчує, що він писав свій філософський трактат до останніх днів. Того дня, за два тижні до смерті, на маргінесах записника він зафіксує скептичне зауваження щодо сучасних йому політичних практик: «...Політиканство, парламентаризм будять тільки ганебних до політичного життя, тих, що дбають тільки про себе. Селянин же покликається на царя (себто володаря. – І.Н.) як на Господа!» [17, Арк. 114].

У останні роки життя Іван Федорович «терпів багато дорікань і неприємностей від повсякденних політиків, які не доросли до його висоти» [2, с. 26]. Розчарування його бриніло й у «Афоризмах»: «Зовнішнє враження, яке чинить на нас певний народ, відповідає стадії

його життя. Народ, що росте, викликає ефект квітки – як Польща за часів правління Баторія. Народ, що гине, має запах неприємний і ніби відголос із труни – як відлуння цвинтаря» [20, с. 91].

За останнє десятиліття життя він витратив, як потім виявилось, біля 40000 злотих ринських на громадську діяльність, меценатство [2, с. 26].

У 1863 році розгорілося польське повстання, яке отримало назву Січневого. Федорович заявив, що «готовий усі жертви й тягарі разом із іншими терпіти, але чинно в нічому брати участі не буде» [21, с. VII].

Емануель Мошинський, молодий 20-річний юнак-повстанець, який загине в битві під Меховим у лютому 1863, відчував увесь трагізм ситуації перед заколотом і мав передчуття, що реbelie на Правобережній Україні не матиме успіху. У листі до батька він писав із Поділля у липні 1862 року, де він проводив канікули: «Народу не знаю, бо й пізнати його не можу, мови не знаючи. Землевласників не знаю, бо не багатьох бачив [...], але ніколи не відчував до них симпатії і не відчуватиму. Вважаю, що через надмірне старання про власну кишеню вони забули, що є єдиним представниками Польщі в цьому краї, що кожен із них мав би бути посланцем у своєму маєтку, який поширює братання і освіту народу, що йшло б на користь Польщі, а вони були тиранами й катами народу й слугами ворогів. Дотримувалися патріотизму, доки він не торкався їхніх кишень, а любов до народу прославляли доти, доки вона не стала на заваді панщині і всій їхній тиранії. Тепер виступають проти тієї молоді, яка починає, хоч і запізно, поширювати освіту й розказувати людям про права людини. Їх звуть хлопоманами, їм приписують найчорніші злочини [...]» [3, с. 129-130]. Очевидно, що цей лист – крик душі юнацького максималізму, однак у ньому метафорично задекларовано усі провини й проблеми польської шляхти на Поділлі, на Волині, на Київщині, що не хотіла й не зуміла виконати свою історичну місію – в такій перспективі, як її бачив цей молодий юнак, який своїм чистим запалом нагадає молодого 20-літнього Івана Федоровича у роки Листопадового повстання.

У 60-х роках XIX століття Іван Федорович прийшов до переконання, що «свободу не можна здобути революцією, ані здобути таким чином свободу не вдасться утримати. Тільки маєток, напрацьований власною працею, триватиме, бо той, хто заробить на нього, вміє його утримати – працюючи над цим, бо отримав знання, як його утримати і ним керувати. І хоч революції нищать часом зло, але тільки органічна праця утривалить здобуту свободу. Кров, що проливається за свободу – це піт людства за працю над його визволенням» [20, с. 97-98].

Ситуацію на Поділлі під час реbelie 1863 року описував свідок

тих подій: «Наш простолюдин, коли тепер довідався про польські рухи, закипає гнівом при одному імені ляха і хоче, хоча б на певний час, стати козаком, щоби при цьому зручному випадку відплатити своєму недругові. Адже в нього на спині ще не погоїлися рубці, понелюдському проведені панськими нагайками. Таку ж любов плекає до всіх поляків і подільських панів ціле наше міщанство» [4, с. VIII].

Очевидно, що у середовищі керівництва Січневого повстання обговорювали можливе покарання Івана Федоровича. Центральний національний комітет надіслав йому попередження з «параграфами повстанського карного кодексу». Упродовж довгих місяців Федорович очікував можливої езекуції, оскільки такі вбивства «ставали щораз частішими. По сусідству з Іваном Федоровичем із одного боку повстанці одного з посеред себе повісили, з іншого – захопили багатодітного батька з ліжка, затягнули у ліс і там нагаями забили до смерті» [21, с. VIII].

Пізніше Іван Пулуй, член української гімназійної громади у Тернополі, писав у січневому 1864-го року листі до неназваного адресата, що двоюрідний брат Володислава Володимир Фердинанд «Ганкевич з шостої кляси є, як може знаєш, кривним І[вана] Федоровича об[ивателя] з Вікна і ходить до нього, будучи на святах або на вакаціях, як до свояка. Як сам Ганкевич мовить, просить [його] Федорович часом до особного покою і розмовляє з ним о річах політичних. Випитується завше о руській справі, о русинах і т. д. – а раз так розчулився, що аж цілювався з ним.

[...] І так при одній диспуті мав молодий Федорович мовити Ганкевичу, що отець його повадився (розсварився) з ляхами і то на красне (на добре. – І. Н.) і що дуже того бажає, щобиць запізнати[ся] з русинами.

Ляхи давали [...] Федоровичу полководство якогось там відділу ([...] Федорович дуже є здатний чоловік), но Федорович мав [се] відкинути; потом хотіли [його] зробити начальником якимсь там на кілька округів – но і тоє відкинув, не знаю з яких причин, однако ж факт є, що Федорович зірвав по більшій части стосунки з ляхнев (з поляками. – І. Н.) – о чім і не сумніваюсь [...]. Старий Фед[орович] хоче ся доконечне запізнати з [молодими] русинами [...]. При одній розмові з молодим Федоровичем зговорились о повстанню. А розповівши на яким щєблі его отець з ляхами стоїть і що ті вже уже отця його всюди кожний его крок слідять, і як він мовить, навіть обавляєється, щоби его отцєви не дісталось коли кавалок олова (!?) (тобто куля. – І. Н.) – питає ся наконєць, як сильні ту в Галичині русини і чиби не можна зробити опозиційної (!?) партії ляхам, слиби тії ту в Галичині ворохобились –

а его отець ложив би на те діло і свою кабзу (лепту. – *І.Н.*) – но чиби і попи наші на се датків яких [дали]...» [10, с. 25-26].

Цей лист, окрім того, що є украй цікавим документом епохи Січневого повстання в Галичині, дозволяє буквально зануритися у світ духових проблем і батька, й сина Федоровичів у тій напруженій ситуації.

Інформація, яку переказав Іванові Пулюєві Володимир Ганкевич, показує у якій критичній ситуації опинився Іван Федорович: польські повстанці слідкували за ним, і він очікував можливого смертного вироку з їхнього боку; він уже давно шукав зв'язків із молодію патріотичною українською генерацією, яка займається тим самим, чим займався він для польської справи у кінці 1820-х років у тій самій Тернопільській гімназії; він був готовий взяти на себе часткове фінансування для створення й діяльності українського конспіраційного руху, який міг би протиставитися польському підпіллю.

У господарських записках Івана Федоровича, який Іван Франко знайшов між рахунками 1864 року, був і такий запис: «Повстання коштувало мене коло 3500 зл[отих] р[инських] готівкою, а більше ніж друге, стільки натураліями» [15]. Зрозуміло, що Федорович мусив, окрім грошей, постачати для повстанського руху й харчі, й, можливо, коней.

Відмова батька долучитися дієво до повстання була для його сина Володислава гірким уроком. Дружина й син Івана Федоровича, стоячи на колінах перед ним, просили, щоб батько, під тиском погроз, «посвятив свої переконання й ув'язнення для добра родини і не наражав її через свої переконання чи опір на неславу, а свого сина на те, щоб він став сином повішеного» [21, с. VIII].

Федорович написав до провідників реbelie – Центрального національного комітету – листа, у якому нагадував, що він «усе життя, при кожній можливості намагався працювати для добра свого краю. Кров і майно давав йому у жертву – скільки на це приходила потреба; воював за батьківщину руками й головою, й голова моя у тій боротьбі посивіла». Тому він вважав, що має право, щоб члени Центрального національного комітету «як молодші, менш досвідчені й менш заслужені, переконання його, як старшого, шанували. На його переконання, повстання – це згуба для краю». А до такого сумління його «спричинитися не дозволяє». Якщо ж його «сумління патріота і людини чести не шанують, можуть його тверду шию скрутити», але він від своїх слів не відступить. Повсякчас, коли тривав заколот, «змушений був Федорович грати ролю політичного гугенота і боронив свої переконання сам проти усіх...» [21, с. X-XI].

Історія роду Федоровичів – це історія становлення в XIX столітті українського модерного культурного та політичного націоналізму, поступового самоусвідомлення русинів Галичини, які жили під берлом Габсбургів в Австрійській, а потім Австро-Угорській монархії, як невід'ємної частини українського народу. Один із прямих нащадків цього роду Вітольд Федорович-Яцковський, називаючи Івана Федорovichа «героєм двох народів», зауважує, що він, «подібно як і інші члени його багаточисельної родини, був репрезентантом кресової цивілізації поляків, яка пережила поділи Речі Посполитої [...]». Його життєопис і творчість є характерним прикладом дороги, яку він пройшов від польського шляхтича, громадянина Речі Посполитої двох народів, до свідомого союзника української національної ідеї та пропагатора мирного співіснування братніх слов'янських народів» [19, с. 60].

На його могилі на цвинтарі у Вікні напис, зроблений латиною, коротко виповідає усе, що у своєму житті здійснив цей гордий і достойний муж: «*Miles. Senator. Haeres bonorum. Scriptor. Philosophus. Vir magni ingenii et cordis humanissimus*»².

Іван Федорович був сином своєї епохи. Нащадок князівського роду Руси-України, він захопився романтичними ідеями відновлення Речі Посполитої. У зрілому віці це романтичне захоплення поступово розвіюється, й по закінченні епохи Романтизму він остаточно усе частіше проявляє свою українську національну ідентичність. Це розчарування в ідеалах молодості збігається із настанням нової епохи Позитивізму. Його син стане яскравим прикладом цієї нової епохи, де ще лунатимуть окремі ноти й акорди романтичних переживань, але почнеться час «органічної праці» – розбудови автономії українського народного життя, яку галицькі українці намагалися протиставити ідеї польської.

Література:

1. Барвінський О. Володислав Федорович / Олександр Барвінський // Ілюстрований календар товариства «Просвіта» з літературним збірником на переступний рік 1920. – Річник 42. – Львів, 1919. – С. 322-328.
2. Бѣлоушъ [Т.]. Введение / [Теодор] Бѣлоушъ // Ивана А. Федоровича Афоризмы. – Коломыя, 1882.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Переклад із франц. З. Борисюк / Даніель Бовуа. – Київ: Інтел, 1996.
4. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин /

² Власник маєтків. Сенатор. Письменник. Філософ. Вельми освічений муж великого духу і серця. – латинськ.

- Ярослав Дашкевич // Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Даніель Бовуа / Переклад із француз. З. Борисюк. – Київ: Інтел 1996.
5. Літопис Самійла Величка / Переклад В. Шевчука. – Т. 1. – Київ: Дніпро, 1991.
6. Маланюк Є. Побачення / Євген Маланюк // Маланюк Євген. Поезії. – Львів, 1992. – С. 381-388.
7. Набитович І. Дерево життя літературного роду: Іван Федорович, Володислав Федорович, Дарія Віконська / Ігор Набитович. – Київ: Дух і Літера, 2018. – 560 с. (Серія «Постаті культури»).
8. Набитович І. Контексти поетичної творчості Івана Федоровича, польсько-українського поета з Поділля / Ігор Набитович // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: Науковий збірник: Серія історична та філологічна. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. – Вип. XIV. – С. 223-233.
9. Набитович І. Франко Іван – біограф польсько-українського письменника Івана / Яна Федоровича / Ігор Набитович // Київські полоністичні студії: Збірник наукових праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Т. XXIX: Іван Франко і польська культура. – Київ, 2017. – С. 330-346.
10. Пулюй І. Листи / Зібрання й упоряди. О. Збожної / Іван Пулюй. – Тернопіль: Воля, 2007.
11. Франко Іван. Батько й дочка (Із паперів Івана Федоровича) / Іван Франко // Записки наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1910. – Т. ХСІІІ. – Кн. 1. – С. 70-89.
12. Франко І. Зібрання творів / Іван Франко: У 50 т., Т. 50. – Київ: Наукова думка, 1986.
13. Франко І. Життя Івана Федоровича і його часи // Франко Іван. Зібрання творів: У 50 томах. – Т. 46, Кн. 1. – Київ: Наукова думка, 1985. – С. 7-298.
14. Франко І. Комісія Крайова для промислу домашнього / Іван Франко // Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 44, Кн. 1. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 417-418.
15. Франко І. Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772 – 1848 / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів / Іван Франко: У 50 т. – Т. 29. – Київ: Наукова думка, 1981. – С. 403-410.
16. Франко І. Причинки до історії 1848 року // Франко Іван. Зібрання творів / Іван Франко: У 50 т. – Т. 47. – Київ: Наукова думка, 1986. – С. 364-391.
17. Федорович І. Записник / Іван Федорович // Відділ рукописів та текстології Інституту літератури ім. Тараса Шевченка Національної Академії Наук України. – Фонд 3. – № 3722.
18. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна) / Наталія Яковенко. – Київ: Критика, 2008.
19. Fedorowicz-Jackowski W. Jan Fedorowicz – powstaniec, praktyk, wizjoner / Witold Fedorowicz-Jackowski // Powstanie listopadowe 1830 – 1831. Dzieje-historiografia-pamięć. – Warszawa: Muzeum Niepodległości w Warszawie, 2015. – S. 53-64.
20. Fedorowicz J. Aforyzmy. Wydanie pośmiertne / Jan Fedorowicz. – W Krakowie, 1873.
21. Fedorowicz Jan. Wspomnienie pośmiertne // Fedorowicz J. Aforyzmy. Wydanie pośmiertne / Jan Fedorowicz. – W Krakowie, 1873.
22. Fedorowiczowie rodu Oginiec // Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej / Teodor Żychliński. – Rocznik IV. – Poznań, 1882. – S. 89-100.
23. Fedorowicz W. Odpowiedź na anonimowy paszkwil p. Tomisława Rozwadowskiego, rozdany w Sejmie galicyjskim w styczniu 1889 r. / Fedorowicz Władysław. – We Lwowie, 1889.
24. Krótka wiadomość o Janie Fedorowiczu // Fedorowicz J. Pisma / Jan Fedorowicz. – Lwów: H. Alentberg 1913.
25. Wiadomości o Fedorowiczach. – Część 1. – Lwów, 1880.
26. Wiadomości o Fedorowiczach. – Część 2. – Lwów, 1880.

Євген Букет*

ГАЙДАМАЦЬКИЙ ОТАМАН МАРКО МАМАЙ

У статті розповідається про гайдамацького отамана середини XVIII століття Марка Мамая та його послідовника Андрія Харченка (Мамая), які залишили відбиток у топоніміці та гідронімії Кіровоградської області. Про увічнення пам'яті Марка Мамая біля його легендарної могили.

Ключові слова: Гайдамацький рух, Мамай, Марко Мамай, Андрій Мамай, Чорний ліс, Чута, Цибулеве, Мамаїв яр, Мошни.

The article tells about Haydamak ataman of the middle of the XVIII century Marco Mamay and his follower Andriy Kharchenko (Mamay) who left a mark on the toponymy and hydronymy of the Kirovograd region. About perpetuating the memory of Marco Mamay near his legendary grave.

Key words: Haydamak movement, Mamay, Marco Mamay, Andriy Mamay, Black forest, Chute, Tsybuleve, Yar of Mamay, Moshny.

«Може видав – де вже не видати? де-інде по Україні голеного запорожця намальованого, що сидя, підобгавши ноги, грає на кобзі та ще й промовляє. А що промовляє, те внизу й підписано. Ляхи зовуть його в своїх книжках козаком Мамаєм. Єсть коло Суботова, чи що, і дуб мамаїв, де він вішав їх браччиків та жидову. Було в мене воно десь і записано, та вже запам'ятав. От же я колись був у Мошнях і знайшов там сього козарлюгу із такою підписью, що краща й просторніша од усіх інших; та й саме малевання вже старе дуже, що аж полупалось, дак тим-то я й не розібрав одного слова на кінці – чи головатий, чи бородатий. Сам уже доміркуєся, – моє діло тільки списати», [1, с. 290] – писав у одному з листів до Осипа Бодяньського Пантелеймон Куліш.

Мова тут, зрозуміло, про знамениту народну картину, одним із прототипів якої був лідер (за твердженням російських джерел) гайдамацького повстання 1750 року, запорожець Марко Мамай.

У березні 1750 року запорожці на чолі з Марком Мамаєм та Іваном Хвалунським зайняли Чигиринський повіт. 18 червня під їхнім контролем перебували околиці Крилова, а 24-го, після 18-годинної облоги, було взяте містечко Мошни. Про ці події зберігся фрагмент народної пісні, записаної Едвардом Руліковським:

* Букет Євген Васильович, головний редактор газети «Культура і життя», заступник голови Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, член правління НСКУ, почесний краєзнавець України.

*...Мамай листи засилає
І голоту затыгає...
– Ви козаки, голото,
Не ходіте голі, босі, –
Буде з Січі, буде з Малоросії –
Не ходіте по церквах,
Люльок не куріте,
На престолі не сідайте
І табаки не нюхайте –
Поб'є вас лиха година
І кров християнська!*

За легендою, яку подає Руліковський, розповідаючи про Мамаю, одного разу, коли Марко Мамай у лісі грав на торбані і з молодицями гуляв під дубом, його підрозділ оточило польське військо і повісило Мамаю за ноги на дубі. У селі Чернечому поблизу Чигирина старі люди в першій половині XIX століття вказували на той дуб. [2, с. 187]

Дом-Фліз. Розбійник Мамай. 1854. Плітер, акварель.

Дом-Фліз. Мамаєв дуб (зображений з натури). Плітер, акварель.

Дуб Мамаю зобразив у своєму рукописному альбомі француз Домінік П'єр Де ля Фліз. У пояснювальному тексті до цього малюнка він, зокрема, писав: «У Чигиринському повіті поблизу села Черкас мене водили до величезного, вже давно всохлого дуба. Його називають дубом розбійника Мамаю. Колись у затінку цього дуба він влаштував своє пристановище, а на гіллі цього дерева вішав поляків і жидів, які потрапляли йому до рук, та й його самого на ньому пізніше повісили. Дуб знаходиться в урочищі Васильківському – мотренинської біля сільця Херсонки Чигиринського повіту».

Ці відомості підтверджує й Борис Грінченко у своїй книжці «Изъ устъ народа. Малорусскіе разсказы, сказки и пр.» (1901): «А це вже чи не після Хмельницького було, як приїхав у Суботів Мамай з запорожцями і ляхам багато шкоди наробив. Тут у лісі неподалечку є дуб невисокий да рясний, Мамаєм зветься. Кажуть, що буцім-то Мамай на ньому казан вішав, да як задзвонить, то його хлопці й біжать. А інші кажуть, що через те, що і Мамай був низький та дужий, як той дуб». [3, с. 58–59]

Фрагментарні перекази про Марка Мамаю і Мамаїв Яр збереглися серед мешканців села Цибулевого Знам'янського району Кіровоградської області й існують у багатьох версіях. Одна з них покладена в основу сюжету думи, яку співав відомий кобзар родом із Цибулевого Корній Мазур. У думі оповідається про те, як цибулівський сотник Марко Мамай організував у Чутівському лісі гайдамацький загін, що чинив опір утилкам російської адміністрації, яка захоплювала вільні до цього запорозькі землі, тероризувала українське населення й по-варварському винищувала ліси для будівництва своїх військових поселень та фортець. В одному з боїв біля Чутівського лісу тяжко поранений Мамай потрапив у полон. Солдати прив'язали його мотузками до хвостів коней і, щоб настрахати місцевих мешканців, протягли через село, після чого викинули пошматоване тіло у яр на поталу вовкам. Уночі селяни таємно поховали Мамаю біля балки – і відтоді вона називається Мамаїв Яр. За одним із місцевих переказів, у середині XIX століття ця могила опинилася під залізничною колією. Можливо, саме через це на переїзді раз у раз траплялися різні нещастя, отож його й перенесли на кілька кілометрів далі. [7]

Проте, з архівних документів ми бачимо дещо іншу історію цього ватажка. 16 серпня 1750 року Київська губернська канцелярія таємно сповістила Генеральну військову канцелярію, що вдалося захопити одного із керівників повстання Марка, прозваного Мамаєм. [4, с. 171] Московське військо полковника Капніста за наказом Київського генерал-губернатора Михайла Леонтєєва зловило запорожця після тривалого переслідування під Чорним лісом.

У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) зберігся протокол допиту Марка Мамаю, складений у Борисоглібському ландміліцькому полку в м. Кременчук. З нього ми дізнаємося таке. Сорокарічний православний християнин Марко Григорів син Мамай народився в місті Чигирин-Дуброва (розташовувалось у гирлі р. Сули, нині затоплене водами Кременчуцького водосховища). Мати його маленького перенесла в містечко Потоки Миргородського полку, згодом

уже дорослим він потрапив до Січі, в зимівник на річці Чортотлик до козака на прізвище Карась, де був років з десять. А потім від Бугу-річки пішов у містечко Цибулів до свого дядька Івана Кублі, а звідти – у село Ухівку, де збудував хату, одружився і кілька років був сільським отаманом. У 1747 році з рідним братом Грицьком та запорожцями Іваном Смертю та Якимом Гуртавим пішов на Чигиринщину, після чого був схоплений і 1,5 роки перебував в ув'язненні, звідки втік. Коли в 1750 році розпочалося повстання, з Чорного лісу та лісу Чута координував дії повстанців, серед яких назвав під час допиту Степана Фигеля, Івана Мащенко, Андрія Гарба, Степана Гаркушу, Омелька Кудиму, Василя Мелешкиного зятя, Данила Самарського, Павла Кодашевого зятя, Григорія Рудя, Яцька Калмичка, Гаврила Лисого, Кирика Уса, Івана Губатого, братів Нецадимів та інших. Сам він брав участь у нападах на містечка Медведівку й Мошни, села Андрусівку, Литвинівку, Боровицю, Ясківці та Трущавці. [5, арк. 3–6]

На жаль, з протоколу не зрозуміло, що трапилося з Марком Мамаєм після допиту. Аполлон Скальковський стверджував, що він був повішений і четвертований, а його голову з шапкою і вусами накололи на шпиль і виставили для остраху іншим на мосту в Торговиці. [6, с. 489] Але дехто Андрій Харченко зняв з цієї голови шапку, надів на себе і назвався Мамаєм... [3, с. 57]

Черкаський губернатор Ростовський писав про нього російським прикордонним властям таке: «Цього 1758 року місяця квітня в минулому козак курення Щербинівського в Січі Запорізькій назвиськом Мамай, напавши з чатою своєю гайдамацьким способом на маєтність тутешні Українські, а особливо на містечко Мошни і староство Черкаське, порозбійницьки їх розорив. Не тільки людей зруйнував, худобу їхню позабирав і кілька десятків осіб покірних обивателів повбивав і осідлості попалив, та й церкви святі пообдирав, що тільки знаходилося в них позабирав; все од малого до великого розгромив і внівець зазначене містечко обернув. Звідти повернувшись байдаком, річкою Дніпром пливучи вниз із чатою своєю і тут, у старостві Черкаському, в селі Ломоватому, у людей худобу позабирав і декого мучив мало не до смерті, і звідти відпливши, їхав тим же байдаком водою до староства Чигиринського, в якому приставши до берега і забравши здобич на кілька десятків возів, посеред білого дня переїхав у тім же старостві на Калантаївську греблю в слободи малоросійські повз караул, що стояв там при Російському кордоні. Андрій Мамай зрештою, за розпорядженням польської влади, був спочатку посаджений на палю, а потім повішений. [6, с. 489–490]

Схоже, що перекази про діяння обох Мамаїв – Марка і Андрія в

наш час міцно переплелися, адже пов'язані вони спільною територією і одним історичним глом.

На Кіровоградщині Мамай був увічнений у кількох географічних назвах. Це села Велика Мамайка (нині – Підгайці Кіровоградського району), Мала Мамайка (з 1960 року – частина села Високі Байраки, в межах того ж району), річка Мамайка (ліва притока Інгулу), Мамаїв курган біля села Каніж Новомиргородського району, балка Мамаїв Яр біля с. Цибулеве Знам'янського району. [7]

2006 року над Мамаєвим Яром відкрито пам'ятник Мамаю. Це кам'яна брила з майстерно виконаним мозаїчним зображенням козака-бандуриста, що сидить по-турецьки й, очевидно, медитує. Довкола – степові простори й кручі Мамаєвого Яру, порослі кучерявими кущами. Ініціатор встановлення цього незвичного пам'ятника – Олександр Босий – кандидат історичних наук, етнолог, краєзнавець, спільно з художником Анатолієм Дворським є автором мозаїки. Пам'ятник Мамаю споруджували спільними зусиллями. Допомагали Знам'янська районна держадміністрація та районна рада, Кіровоградське товариство охорони пам'яток історії та культури, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, осередки партій та Буго-Гардівської паланки Українського козацтва, а також сільська громада села Цибулевого. Відразу після відкриття пам'ятника на символічній могилі Марка Мамаю, що знаходиться на протилежному боці мальовничої балки, освятили хреста. [8]

Література:

1. Письма П.А. Кулиша к О.М. Бодянскому // Киевская старина. – 1898. – №2.
2. Rulikowski E. Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym. – Warszawa, 1853.
3. Трощинська О. «Козак Мамай» в історії Чигиринського краю // Пам'ятки України. – 2011. – Спецвипуск. – №5–6 (169–170).
4. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. – К., 1970.
5. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 79.
6. Мамай. Изображение запорожца // Киевская старина. – 1898. – №3.
7. Орел Світлана. Свого не цураймося... (На згадку про козака Мамаю) // Дзеркало тижня. – Точка доступу: <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=181>
8. Музиченко Ярослава. Знак Мамаю // Україна Молода. – 15.08.2007. – Точка доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/977/163/35501/>

Анатолій Саржевський*

ЖИТТЄВІ ЗУСТРІЧІ

Олесь Гончар: «Твій батько був хорошим товаришем і порядною людиною. Будь, Толю, у всьому схожим на нього»

3 квітня 2018 року – 100 років від дня народження видатного прозаїка ХХ століття, публіциста та громадського діяча, першого лауреата Шевченківської премії

Пишаюся тим, що Олесь Терентійович дружив із моїм батьком – журналістом під час спільного навчання протягом 1934-1937 років в Харківському комуністичному газетному технікумі імені Миколи Островського. І не лише тоді...

Гортаючи сторінки збірки літературознавчих нарисів Бориса Антоненка-Давидовича «Здалека і зблизка» натрапив на його цікаву й водночас слушну думку: «Коли згадуєш людину, що вже давно відійшла від нас, що її нема серед живих, і намагаєшся відтворити в пам'яті її фізичне і духовне обличчя, – тоді в пам'яті з давно перейдених літ виринає якась одна характерна риса тої людини, і саме через цю, може, навіть якусь зовнішню дрібницю нараз постає перед тобою, як жива, вся людина, а з нею й епоха, коли вона жила і діяла...»

Як точно сказано! Дійсно, час лине невинно. Навіть на те, щоб зупинитися та озирнутися його не вистачає. За роками прожитими поволі тьмяніє і пам'ять. Одні колізії, переживання, враження змінюються іншими. Але є спогади, які не зітерти в думці, не вивірити з голови.

Про нього, справжнього духовного батька нації, совість України, епохи не лише в українській, а й багатонаціональній сучасній літературі його багатовимірну і багатогранну гуманістичну творчість вже так багато почуто і прочитано, що особливо й додавати ніби нічого.

Варто лишень сьогодні згадати назви двох книг: «Слово про Олеся Гончара» та «Вінок пам'яті Олеся Гончара», які «заселили» спогади про нього довжиною понад однієї тисячі сторінок як відомих, так і незнаних широкому загалові сучасників письменника. А як не згадати його «Щоденники» – більш ніж 120 записників з архіву, дбайливо збережених любов'ю дружиною – Валентиною Данилівною!

У них вражаюче поєднані ясність зображуваного, легкість у сприй-

** Саржевський Анатолій Васильович, член НСЖУ, ветеран педагогічної праці, поет, літературознавець.*

нятті, правдиво відтворено фон життя самого автора: Україна у трагічних моментах минулого, спогади, публіцистика, описи знакових явищ (війна, тоталітарний режим, Чорнобильська катастрофа, розпад СРСР, проголошення незалежності України).

Скажу про інше. Коли липневого ранку 23-річної давності по республіканському радіо диктор із сумом в голосі сповістив про смерть Олеся Гончара, не йняв віри почутому.

Чомусь здавалося, що саме він житиме довго-довго. Бо ж був одним із тих людей, хто знав мого батька зблизька, який приїхав на навчання до Харкова із села Сентове (нині Родниківка) Олександрівського району на Кіровоградщині. Тому не дивно, що прізвище його однокурсника мені було знайомим ще до навчання в школі. Вже не кажу про прочитані прозові твори письменника, які «заселили» нашу домашню бібліотеку.

– Ми були хорошими товаришами: я, Олесь Гончар, Василь Бережний, – майбутній український письменник-фантаст, і мій друг Яків Оксюта, який у 70-х роках працював у Бюро художньої пропаганди Спілки письменників України, – згадував батько. – Мешкали ми у гуртожитку на вулиці Чайковська, тому частенько увечері купимо буханець хліба, солоної хамси, починаємо окропом з титана й спати раніш часу вкладаємося, щоб їсти не хотілося. Бідували ми, селяки, у перший після голодомору рік. Я в шість років батька втратив, а Олесь взагалі був сиротою. Однак ця обставина геть не позначилася на його цілеспрямованості та енергійності, з якою він навчався, студіював книги, читав новинки улюблених письменників. Дивував однокурсників чудовим знанням тексту «Вершників» Юрія Яновського, переповідаючи напам'ять цілі абзаци з роману нашого земляка. Він вже тоді мав власну думку, до якої ми прислухалися. Друкував літературні розвідки та підвальні статті на шпальтах технікумівської газети «За кадри» у той час, коли ми тільки практикувалися у написанні невеликих заміток та репортажів для харківських газет. І вже тоді він уявлявся неординарною людиною, яка досягне багатьох висот у своїй творчості.

Вже значно пізніше, перебираючи після батькової смерті його журналістський архів, зустрів запис в одному з його щоденників від 25 квітня 1948 року: «Вчора закінчив читати першу частину книги «Знаменосцы» – «В Альпах», а ось наступну частину потрібно десь шукати. Роман, за який він отримав Сталінську премію, заслуговує високої оцінки». А місяцем раніше він зробив інший запис: «Прочитав уривок з повісті молодого українського письменника Олеся Гончара. Щиро порадив за свого колишнього однокурсника. Гордий за нього!»

До речі, значно пізніше, під час роботи в школі та викладачем Кі-

ровоградського педагогічного інституту імені О.С. Пушкіна, ведучи мову про художній світ автора роману «Прапорonoсці», я завжди цитував написані батьківською рукою рядки.

Дві зустрічі з Олесем Гончаром

Вперше зустрілися під час проведення Тижня української радянської літератури на Кіровоградщині, який урочисто був відкритий 25 вересня 1970 року в заводському Палаці культури імені Жовтня.

Знакова й пам'ятна подія в культурному житті нашого степового краю збіглася у часі зі святкуванням 125-річчя з Дня народження видатного драматурга, корифея українського реалістичного театру, славетного нашого земляка Івана Карповича Карпенка-Карого (Тобілевича).

З цієї нагоди на хуторі Надія відбулася триденна ювілейна науково-практична конференція за участю поважних столичних науковців та літературознавців.

Велика група письменників взяла участь у вечорі, присвяченому ювілярові, який відбувся в обласному українському музично-драматичному театрі імені М.Л. Кропивницького під орудою заслуженого діяча культури України Івана Васильовича Казнадія.

Не обминули увагою високі гості і студентів тодішнього педінституту імені О.С. Пушкіна, з якими зустрілися відомий літературознавець і критик, доктор філологічних наук Леонід Новиченко, якого, до речі, мені пощастило сфотографувати під час зворушливої зустрічі на кіровоградській землі в аеропорту, а також письменники та поети – наш земляк Сава Голованівський, Олекса Коломієць, Петро Ребро, Олег Черногуз, Іван Драч, Володимир П'янов, Олександр Корнійчук, Микола Зарудний.

Звісно, за плином років неможливо поновити зміст виступів, яких було того дня чимало, однак запам'яталися слова Олеса Гончара про те, що найгуманніша професія на землі – професія педагога, якій не можна зраджувати незважаючи ні на що. І сьогодні відлунює у свічаді моєї пам'яті його неквапний тихий голос із характерною полтавською м'якою вимовою звуку «ель».

Після виступів, як годиться, майбутні філологи стали в чергу за автографами. «Прорватися «за ними» було вкрай нелегко, але у цій безнадійній справі допоміг випадок. Хтось із студентів чи викладачів назвав у голос моє прізвище і Олесь Гончар відразу перепитав:»А хто з вас Саржевський?».

Заінтриговані студенти розступилися, звільняючи місце, тож із романом-роздумом «Тронка» в руках, філософія автора якого про сутність життя взяли мене в полон, вже через мить опинився біля нього. Після уточнення імені батька він звернувся із проханням передавати йому

свої щирі вітання. І додав: «Якщо є можливість, то нехай підійде о шістнадцятій годині до готелю «Україна». Хотілося б зустрітися».

Того дня на третю пару я не пішов, а поспішив до батька похвалитися отриманим автографом від метра літератури, а потім передав прохання Олеся Гончара. Він аж розгубився від почутого. Аж зблід з виду та біdkатися почав: мовляв, хто я для нього? Звичайний собі провінційний журналіст, а він он якою великою людиною став – письменником-академіком, народним депутатом, лауреатом найпрестижніших премій!

Однак я зумів-таки переконати батька у необхідності цієї зустрічі, конче потрібної обом, на мою думку. Бо ж стільки часу сплинуло, як бачилися востаннє – ще студентами.

Повернувся додому батько радісним, веселим і аж трохи помолоділим. Все розповідав про те, як не наважувався підійти до Гончара, як міцно обнялися та поцілувалися, мов давні друзі, та все згадували голодні незабутні студентські роки, які вже не повернути назад. У готелі «Україна» ще й кон'ячком із лимончиком.

Того дня і я почувався безмежно щасливим від того, що став мимовільним організатором теплої і зворушливої зустрічі. Це була перша й остання їхня повоєнна зустріч. А ось мені випала щаслива нагода зустрітися з Олесем Гончаром вже через чотири місяці після його перебування на Кіровоградщині, земля якої була зрошена і його кров'ю в боях з німецькими окупантами за визволення села Верблужка Новгородківського району, про що я теж дізнався від батька.

Поїздка членів наукового літературного гуртка до столиці відбулася «з подачі» Тані Вірченко (нині – Тетяна Андріївна Чернишенко – вчитель-методист Бобринецької гімназії – авт.) після її знайомства з київським літературним критиком Володимиром П'яновим під час проведення Тижня української літератури на Кіровоградщині.

Студентка розповіла гостеві про плідну пошукову роботу гуртківців під керівництвом нашого улюбленого викладача української літератури, письменника Миколи Кузьмовича Смоленчука, а він, своєю чергою, запросив гуртківців до себе в гості на зимові канікули.

Першим, хто підтримав організацію нашої поїздки, і до якого дружно прислухалися, був Володя Белінський (пізніш головний редактор обласної газети «Кіровоградська правда», заслужений журналіст України – авт.). Переконував, що такі чудові можливості бувають раз на сто років і гаятися з поїздкою аж ніяк не можна.

До Києва поїхали кращі члени гуртка: дві Тетяни – Вірченко та Волокова, Анатолій Недяк, Люда Тетірко і автор цих рядків

Протягом тижня нами опікувався гостинний господар – Володимир Якович. Разом із ним відвідали Державний музей Т. Г. Шевченка, зна-

мениту Києво – Печерську лавру, побували біля давньоруських пам'яток архітектури і старовини Володимирівського та Софіївського соборів, познайомилися із збирачем народних цінностей, лауреатом Державної премії УРСР Іваном Гончарем.

Понад години оглядали рідкісні експонати, які довгі роки колекціонувала ця людина, що повернули нас до Запорізької Січі та козацької старовини, а криві турецькі шаблі, гарматні ядра та пістолі часів Петра межували в музеї з сучасними виробами із фаянсу та фарфору. Вже не кажу про безліч глечиків різної форми та закарпатські писанки, які милували око своєю красою та витонченістю.

Незабутні враження залишилися і після перегляду в академічному театрі опери і балету імені Т.Г. Шевченка опери Ж. Бізе «Кармен», головну партію в якій виконувала відома румунська співачка Бучучану, а партію Есмеральдо – народний артист України Дмитро Гнатюк.

Мали можливість побувати і на творчому вечорі відомого композитора, народного артиста України Олександра Білаша – автора таких популярних і нині пісень як-от: «Два кольори», «Білий сніг на зеленому листі», інших численних пісень та романсів.

Пригадую, одного ранку разом із кількома письменниками ми їздили на Байкове кладовище, щоб схилити голову перед світлою пам'яттю Павла Григоровича Тичини і покласти на його могилу вінки живих квітів. У нашому «Рафіку» перобував і його друг з Москви Олексій Сурков – відомий російський поет, Герой Соціалістичної Праці, автор не менш відомих рядків: «Ты помнишь, Алеша, дороги Смоленщины?». На могилу поета поряд з його вінком Пам'яті ліг вінок і від кіровоградських студентів.

Того дня культурна громадськість відзначала 80-річчя з Дня народження поета-академіка. Тоді ж відбувся Пленум Правління Спілки письменників України. Із Полтави приїхав гуморист Олександр Ковінька, зі Львова – письменниця Ірина Вільде. Того днями з легкої руки Володимира Яковича П'янова ми бачили і слухали відомих поетів. Серед них: Миколу Бажана, Платона Воронька, Дмитра Павличка, Ігоря Муратова, Бориса Олійника, прозаїка Петра Панча.

А ось відомий український письменник, лауреат Шевченківської премії Андрій Васильович Головка, творчість якого ми вивчали в школі, зокрема, оповідання «Пилипко», «Червона хустина», роман «Бур'ян», поцікавився нашими студентськими успіхами, метою поїздки до столиці. Трохи згадав і своє навчання на вчителя. А коли настав час прощання, міцно потиснув кожному руку. Таке не забувається.

Побували ми і на відкритті Олесем Гончаром меморіальної дошки на будинку, у якому жив Павло Тичина.

Після урочистостей я підійшов до голови правління СПУ Олеся Гончара. Нагадав про себе. Поцікавився тим, чи пам'ятає події Тижня української літератури на Кіровоградщині?

– Ваша земля, її люди назавжди мені запам'яталися, – сказав він під час зустрічі. – Стільки зустрічей у нас було щирих та зворушливих із вашими степівчанами, а ось зустрічі з учнівською та студентською молоддю були без перебільшення найтеплішими. Тож передавайте Кіровоградщині і своєму батькові мій привіт і найліпші побажання.

Поки тривала наша розмова, мій друг по інституту Толя Недяк набрався сміливості і запросив на світлини. Так і з'явилися ці світлини як додаток до посту – найдорожча для мене реліквія.

Того ж вечора у залі Київської державної консерваторії відбувся літературний вечір, присвячений світлій пам'яті Павла Тичини, у якому взяли участь і ми – студенти з Кіровоградського педінституту.

Головував доктор філологічних наук Леонід Новиченко. На вечорі була присутня і дружина поета Лідія Григорівна, із якою нас познайомив Володимир П'янов (на жаль, 2006 року він пішов за межу разом зі своїми недописаними спогадами про Олеся Гончара).

Десь через півроку після смерті батька у 1992 році я зателефонував до Києва. У відповідь – тиша. Вже подумалося, що Олесь Терентійович поклав слухавку. Та ось почув знайомий голос. Повідомив його про смерть найріднішої мені людини. Потім він сказав стишеним голосом: «Анатолію, запам'ятай, бо тобі ще довго жити: твій батько був хорошим товаришем і порядною людиною. У цьому я ще раз пересвідчився під час зустрічі з ним у Кіровограді. Будь схожим на нього у всьому. Тримайся, синку...»

Ці слова я запам'ятав на все життя, як заповіт. Того липневого спекотного дня далекого 1995 року, коли по радію передали сумну звістку про смерть Олеся Гончара, я заплакав. І ніхто мене не заспокоював...

Олені Журливій я читав свої вірші ще школярем...

*Працюй, борися, пам'ятай
Що час не жде, летить, минає...
Бери ж усе та й все віддай
Тому, хто світла ще не має.*

24 червня 2018-го – 120 років від Дня народження Олени Журливої – української поетеси, акторки, педагога, перекладача, літературознавця.

Її ховали з приміщення міського Будинку вчителя спекотного червневого дня літа вже далекого 1971 року. Сумна траурна процесія прямувала колишньою вулицею Леніна до місця останнього притулку небіжчиці – Рівненського кладовища, а я, тодішній третьокурсник місцевого педінституту, пригадував, йдучи за труною, час першого знайомства з Оленою Костівною, яке відбулося завдяки порадам кіровоградських поетів Валерія Юр'єва та Володимира Базилевського, який мешкав по вулиці Фонтанній – на ній останні 20 років свого життя в чепуренькому будиночку на робітничій околиці – Новомиколаївці

проживала зі своєю рідною сестрою – Катериною Костівною Вишницькою – відомою українською поетесою.

А потім вже батько-журналіст дав мені почитати дещо з її творчого ужинку, надрукованого в першому номері альманаху «Степ» обласного літературного об'єднання за 1958 рік. У короткій передмові до надр поезій було зазначено, що у 1926 році Олена Журлива видає першу збірку поезій «Металом горно», а в 1930 році – другу збірку «Багряний цвіт». У журналах друкуються її літературно-критичні статті. Значну частину свого життя Олена Костівна віддала редакційній та педагогічній роботі. Протягом 1951–1956 років викладала українську мову та літературу в середній школі №3 м. Кіровограда.

На той час мій батько працював старшим редактором книжкового видавництва «Промінь» (середина 60-х років ХХ ст.) і допомагав Катерині Костівні – молодшій сестрі Олени Журливої упорядковувати до виходу з друку збірку поезій «Червоне листя».

Одним словом, я взяв свої вірші – і ми пішли до оселі людини, поезії якої вже читав в альманасі «Степ» та в збірочці «Земля в цвіту», яку батько взяв у бібліотеці. Жили тоді ми по вулиці Володимирській, напроти парку Крючкова, а вулиця Фонтанна була розташована на один квартал вище – тож за 5 хвилин вже дісталися будиночку, де мешкали сестри. Найперше, що вразило – квіти на подвір'ї – різнобарвні, пахучі, щойно политі. «То нам з Оленою Костівною учні третьої школи допомагають, спасибі їм за це», – повідомила її сестра Катерина, тим самим попередивши моє запитання про те, як вона встигає скрізь: і в городі попоратися, і постійно доглядати за сестрою, яку розбив параліч, відібравши мову, та не поборовши її розуму...

І ось – зустріч, яка закарбувалася в моєму серці назавжди. Олена Журлива лежала у крихітній кімнатці з таким же віконцем, у яке дивилася на вулицю, в акуратно зав'язаній хусточці, висушена невиліковною хворобою. Згадую про це – і в пам'яті зринають її рядки:

*Хочу сміху, хочу світла,
Щоб залити душу вкрай...*

Боже, як же їй хотілося отого світла, що опромінювало поетичну творчість протуберанцями сонця, про яке писалося в голові, а вже на папір вони лягали, зафіксовані рукою Катерини Костівни, вчительки за фахом – по ледь помітним порухам знекровлених губ тяжко хворої фізично та не душею людини, що тягнулася до інших людей, до срібної роси, лук, трав і покосів:

*Цілий день в мою кімнату
Сонце не дивилось,
а заходячи за хату,
на стіні відбилось.
Під ногами, заблищала
Золота підлога,
В серці пісня залунала
не проста й не вбога.*

Про що я передумав за ті кілька хвилин, упродовж яких знаходився в оселі української поетеси, вже й не пам'ятаю, як і те, які зі своїх перших віршів почав читати враз здавленим і стишеним голосом – адже писав для себе, а в школі тільки й знали про мене, що «вдарився» в поезію...

Вже не пам'ятаю, які зі своїх перших віршів читав, однак хвилювався страшенно, спостерігаючи за її нерухомим обличчям, синіми, мов у дитини, очима, від яких йшло тепло. І здавалося тоді мені, що десь яснішало нерухоме обличчя поетеси, якщо подобався їй якийсь поетичний рядок, епітет чи там метафора. Після того я поцілував маленькі і геть висохлі руки Олени Журливої і, ледь стримуючи сльози, тихо вийшов з кімнати.

Про її поезії тепло відгукувалися перша вчителька – Леся Українка, з якою юна поетеса познайомилася в Києві, а пізніш перекладала її твори на російську мову разом з творами Василя Стефаника, драматург Іван Дніпровський – автор рецензії на першу книжку «Металом горно», яка вийшла друком у 1926 році з передмовою Марка Йогансена, пізніш – Олександр Копиленко, Олесь Донченко, Степан Васильченко, Павло Тичина, Володимир Сосюра.

Поетеса зізнавалася у тому, що букети троянд їй частенько дарував Олександр Олесь – лірик. У цьому не було нічого дивного, бо ж Олена Журлива (Котова) від природи була наділена вродою, мала музичний

хист, чудово співала, була солісткою у студентському хорі, успішно виступала спочатку з концертами у Харківській опері, а вже наприкінці 20-х років як поетеса-співачка гастролувала по Україні. І скільки потім не доводилося бувати мені в скромній оселі Журливої, де зберігалися листи Павла Тичини до поетеси (він дуже високо цінував мелодійну співучість її поетичних творів, і ця творча дружба тривала між ними понад сорок років), завжди вражався творчому пориву поетеси. А ще мужністю жінки, яка пережила не лише безпідставний арешт в Москві та судовий процес, який визначив їй міру покарання кількарічним перебуванням у виправно-трудових таборах далеко від її рідної України, а й зберегла жагучу любов до життя.

Мені подобається рання творчість поетеси, позначена романтичним світосприйманням, напоєна народно-поетичною образністю, музичним ладом народної пісні. Глибоким сумом та печаллю через смерть свого кумира в житті та літературі пройнятий диптих «Пам'яті Лесі Українки», який був надрукований в раритетному альманасі «Степ» Кіровоградського обласного літоб'єднання за січень 1958 року (до слова, Олена ще не знала, які випробування долі їй доведеться й самій пережити)

*Хіба ж не сум в труну ховать
Чудову квітку в повнім цвіті.
Того, хто міг би ще співать
Свої пісні талановиті,
Того, чий образ рідний був.
Як образ дивної картини...
Хто каже: вмерла? Хто почув
Цей крик з незваної країни?*

Якщо в першій збірці поезій «Металом горно» наскрізною є тема мирної праці та оновлення життя в усіх його проявах, то вже друга збірка «Багряний світ» засвідчила появу у літературі ще одного лірика з пориваннями до любові, ідеалу, душевної краси, гармонії. Однак, як часто поетеса розпинає себе на хресті сумнівів і особистих розчарувань. Дійсність повсякчасно вносила дисгармонію і в її особисте життя, і в сповідувані ідеали, задля яких вона творила і жила. Треба було мати велику мужність, громадянську відвагу, щоб написати такі рядки:

*Борись, уславлений герою!
Тебе злий ворог не зборов
Підступністю своєї влади.
За що ж тебе кривавий суд
В'ялить в тюрмі?*

У свої двадцять вісім років – період розквіту вроди та молодості, Олена написала пророчі поетичні рядки:

*Не журбою – боротьбою завоюю щастя я,
Поховаю всі тривоги, не спинюсь на півдорозі,
Бо назло своїй недолі – хочу долі.*

Так і сталося в її трагічному житті, сповненого людського сенсу. Кращі твори з написаних нею творів увійшли до збірки «Вибране» у 1958 році. Серед них є чимало ліричних. Згадуються її зболені рядки: Ах, серце людське! Скільки в нім лежить багатств у юні роки, аж поки доля не нашла на нього злі свої навроки». Олена Журлива дуже любила дітей і написала збірки поезій для дітей: «У нашої Наталі», «Голуби», «На зеленому городі», «Ой літечко, літо» та ін.

Двадцять років тому, у 1988 році, світ побачила книжка спогадів про поетесу і вчительку Олену Журливу з назвою «Я одна...», до якої увійшов і мій теплий спомин про неї. Її зберігаю як дороговказ у житті.

Часто навідувалися до оселі на Фонтанній мій інститутський викладач та письменник Микола Смоленчук, який був її справжнім другом і товаришем, вчителька Лариса Пігарева, відомі в Україні літератори, які, перш ніж їхати до обкома партії на зустріч з високопосадовцями, першими навідувалися до Олени Журливої.

Пригадується один з червневих днів 1966 року. Таклюдно було на вулиці Фонтанній, 57, бо ж прихильники поетичної творчості О. Журливої зібралися на її обійсті поздоровити іменинницю з ще однією датою – сорокаріччям творчого шляху. Нові поезії читали Леонід Народовий, Валерій Гончаренко, Валерій Юр'єв, інші місцеві літератори. Студенти Кіровоградського педінституту подарували поетесі погруддя

Великого Кобзаря, творчість якого понад усе цінувала Олена Костянтинівна.

А ТИМ ЧАСОМ...

Напередодні ювілею відомої української поетеси в загальноосвітній школі №3 імені Олени Журливої відзначено 120-ту річницю від Дня її народження. Шість років вона працювала в цій школі вчителем української мови та літератури, про що свідчить меморіальна дошка на фасаді навчального закладу. І знову лунали її віршовані рядки, пісні на музику Олега Попова у виконанні учнів школи, ділилися спогадами про цю мужню вчительку поети, журналісти, науковці, випускники школи. І ще довго не розходилися присутні, не хотіли переривати ще одну радість зустрічі з людиною «з роду гордих українок».

Користуючись нагодою хочу подякувати директору школи Світлані Бик, заступнику з виховної роботи Світлані Новік та педагогічному колективу школи за організацію і проведення урочистостей з нагоди вшанування пам'яті колишньої вчительки, відомої української поетеси Олени Костівни Журливої (Котової).

СПАДЩИНА

Олег Рарицький*

ТВОРЧА РОБІТНЯ ВАСИЛЯ СТУСА (за табірними спогадами Василя Овсієнка)

У статті на матеріалі табірних спогадів українського дисидента В. Овсієнка здійснено спробу охарактеризувати особливості творчого процесу поета-політв'язня Василя Стуса. Для дослідження обрано різномірний художньо-документальний матеріал невольничої доби.

Ключові слова: мемуаристика, художньо-документальна література, творча робітня, невольнича доба.

В статье на материале лагерных воспоминаний украинского диссидента В. Овсienко сделана попытка охарактеризовать особенности творчества поэта-политзаключенного Василия Стуса. Исследование проведено на разнообразном художественно-документальном материале периода заключения.

Ключевые слова: мемуаристика, художественно-документальная литература, творческий процесс, период заключения.

The article is an attempt to characterize the peculiarities of the creative process of Vasyl' Stus, a poet and political prisoner, on the material of camp recollections of the Ukrainian dissident V. Ovsienko. The author of the research selected various fictional documentary materials from the era of restrictions.

Key words: memoirs, fictional documentary literature, creative workshop, era of restrictions.

Серед широкого масиву мемуарно-документальної літератури про Василя Стуса (колективні збірники спогадів «Не відлюбив свою тривогу ранню», «Нецензурний Стус», мемуари М. Хейфеца «Українські силуети», М. Матвіюка «І шлях цей ми пройшли» та ін.) особливо інформативними видаються спогади багаторічного в'язня радянських таборів, дисидента Василя Овсієнка. Автор спромігся до деталей зафіксувати ці свідчення

* Рарицький Олег Анатолійович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський

у власній пам'яті й в умовах новітньої доби задокументувати їх у книзі спогадів «Світло людей», яка витримала на сьогодні вже два видання. Друге, – двохтомне, доповнене, – відтворює хронопис героїчного протистояння системі незгодних із режимом Оксани Мешко, Ю. Литвина, О. Тихого, В. Марченка, Л. Лук'яненка, М. Горбала, Є. Концевича та ін. Як додатки, у книзі подаються протестні листи до органів влади на захист політв'язнів та переслідуваних, вироки судових справ, публіцистичні громадські та правозахисні виступи, документи різних років.

Найоб'ємнішими у книзі є спогади про поета Василя Стуса, об'єднані автором у п'ять художньо-документальних блоків – «Мордовія», «Закрайсвіту», «Кучино», «Повернення», «Пам'ять». В. Овсієнко упродовж двох невольничих термінів волею долі став свідком багатьох життєвих ситуацій, пов'язаних із життям і творчістю Василя Стуса. Часовий відтин спільного перебування у тюремній камері сягає більше року. Із них повний рік вони каралися в мордовських політичних таборах та близько півтора місяця відбували термін у кучинському таборі на Уралі. У цих проміжках Овсієнко задокументував унікальні факти, які суттєво деталізують невольничу біографію Стуса, проливають світло на його творчу роботу, дозволяють об'єктивно прочитати героїчний життєпис митця.

Спогади ці різноматичні, торкаються найрізноманітніших аспектів тюремного життя. У них відстежуємо хронологію табірних буднів поета, його протидію на впливи зовнішнього світу, виявляємо мистецькі й особистісні зацікавлення. Автор переповідає про останні дні земного життя Стуса, намагається бути максимально точним у розповіді про його смерть, розмиту сьогодні припущеннями та міфами. Надзвичайно важливими щодо відтворення біографії поета є деталізовані спогади Овсієнка про ексгумацію тіла Василя Стуса, перевезення його в Україну й перепоховання на Байковому кладовищі в Києві у 1989 році. Ці документальні матеріали сфокусовані під єдиним кутом бачення учасників перепоховального процесу і перегукуються із однотематичними спогадами Д. Стуса [12] та В. Шовкошитного [13].

Для літературознавців незаперечну цінність становлять табірні спогади В. Овсієнка про невольничий період творчого буття поета. Таких свідчень значно менше у зіставленні з матеріалами про непримирненне ставлення В. Стуса до системи. Однак ці художні факти дозволяють зазирнути у творчу лабораторію митця – досягнути особливості й умови творення його невольничої поезії, встановити причини поліваріантності значної кількості віршів, з'ясувати мистецькі вподобання і в такий спосіб заповнити певні лакуни у сучасному стусознавстві.

Спогади мордовської доби видаються менш інформативними, не-

зважаючи на те, що цей період у порівнянні з наступним табірним строком виявився значно тривалішим. Побудовані вони здебільшого на авторових здогадах та припущеннях щодо створення митцем окремих поезій, характеризуються дещо декларативними відгуками на його героїчну і безкомпромісну особистість. Простежуємо певне вникання В. Овсієнка у пізнання його постаті, dorостання до осмислення його сутності – як громадянської, так і творчої. Зазначається, що до їхнього знайомства образ поета в уяві автора спогадів прирівнювався до канону: «Уже я знав від Зоряна Попадюка декілька його віршів, ви-несених у пам'яті з того карцеру. На волі теж читав декілька віршів, знав, що є в нього велике есе про Павла Тичину «Феномен доби», читав його відкритого листа на захист творчої молоді Дніпропетровська, чув про виступ 4 вересня 1965 року в кінотеатрі «Україна» на захист заарештованих 25 серпня 21-го шістдесятника [...] одне слово, для мене, вчорашнього студента, початкуючого вчителя, Василь Стус був одним із майже небожителів рівня Івана Світличного, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Левка Лук'яненка, Михайла Гориня, Івана Кандиби...», – щиро зізнається Василь Овсієнко [3, с. 131-132].

Із часом постать Стуса у рецепції Овсієнка десакралізується, набуває обрисів людини розкуто мислячої, поета-філософа, справжнього інтелектуала. У табірному середовищі формується коло однодумців, здатних підтримувати, всупереч обставинам стояти на захисті один одного, не зважати на тиск і покарання, неминучі за цих обставин. Мимоволі серед в'язнів створюється осередок творчого контактування, що спонукало їх до запальних дискусій і дозволяло значною мірою компенсувати реалії табірної існування, витворити свій, незалежний від зовнішніх впливів, за словами І. Світличного, мистецький Парнас. В'язні сумління однастайні в тому, що реалії малої зони виявилися особливо сприятливими через пізнану радість людського спілкування і вітиху творчості. Тісні особистісні взаємини, замкнене коло спілкування породжувало між ними довіру і дозволяло саморозкриватися – на-самперед творчо.

В. Овсієнко у спогадах розповідає про транспортування Стуса із табору ЖХ-385 на операцію до ленінградської тюремної лікарні ім. Гааза. Ці документальні факти лягли в основу написання кількох автобіографічних віршів. За відома КДБ у Києві була здійснена вимушена посадка літака, де поету інсценізували «випадкову» зустріч із рідними. Згідно розробленого сценарію, через психологічний шантаж влада сподівалася змусити хворого Стуса написати покайну заяву. Овсієнко припускає, що ці реальні події вплинули на створення ним сьогодні

вже хрестоматійної поезії «Яка нестерпна рідна чужина», про яку, зазначає він, «Василь, їй-Богу, розповідав майже цими словами» [3, с. 133-134]. Автор на підтвердження своїх здогадів вдається до цитації першої строфи вірша, віднаходячи коди у амбівалентності сприйняття поетом України «як нашої, не своєї землі». Цілком слушною з цих міркувань є думка літературознавця Б. Рубчака, який, опираючись на художньо-біографічні явища, справедливо зауважує у доробку Стуса «розщеплення України на «рідну» і «чужу» [6, с. 337]. Дуалістичне світосприймання означене цілковитою непокорю поета зовнішньому середовищу. У бінарних опозиціях рідна / чужа земля цей образ він ілюструє через віддалення і наближення, метафоризуючи його як «погар раю», «храм, зазналий скверни» тощо. Відторгнутий ним Київ характеризується тотожним семантичним наповненням:

*Як тяжко повернутися і не
побачити, як тяжко не зустріти!
Старанно, Києве, сховав мене
в ці мертві закамарки, схрони, скрити*
[9, Т. 3, кн. 2, с. 26].

У запропонованому Овсієнком варіанті вірша простежуються різноманітності на пунктуаційному рівні, відрізняються поезії й лексичним складом. У його варіанті «мертві закамарки» вжиті як «чорні закамарки», «як тяжко повернутися» – «як тяжко нагодитися». Відмінності помічаємо у розстановці розділових знаків, очевидно, для більшої експресивності стусівський текст Овсієнко дещо перевантажує надмірними тире та прикінцевими трикрапками. Існує ймовірність, що в таборових умовах він завчав напам'ять поезію задля збереження її від недремного ока наглядців. Два рядки із цього вірша «як тяжко нагодитися й піти, / Тамуючи скупі сльози образи!» Стус викреслив, як припускає Овсієнко, через розпачливу ноту у його звучанні.

Він вважає, що зазначені події спонукали до написання поетом вірша «Сьогодні, сьогодні літак відлітає...», в академічному виданні його варіант – «Сьогодні – нарешті! – літак відлітає». Про це свідчить спільна проблематика обох віршів, характерний його настрій тон висловлювання, а ще безнадійний відчай і безпросвітна туга за «рідною чужиною». Називні речення («Таксі. Шурхотіння. Пронозистий вітер»; «І мжичка, відлига. Сльота. Чорнотали» тощо) членують твір й підсилюють внутрішнє напруження автора. Метафоризовані Стусові новотвори вказують на безпроглядність подальшого шляху, повну і цілковиту, психологічну й фізичну відірваність від рідної землі:

*Вокзал. Коридори, німі, як комплоти,
а небо – в проривах – як біль голубе.*

*Тебе це покликала небо. Тебе.
Тож в неба провалля, в бездоння, в бездолий
нагірний, невірний, утрачений рай,
всебідий, всегнівний, всещедрий, всеголий*
[8, Т. 3, кн. 1, с. 228].

Поет звівся В. Овсієнко віршами з київської доби. Вразливо сприймалася ним інтимна поезія, яка навіювала безпорадну тугу за дружиною, рідними і була спровокована, найімовірніше, спогадами та снами. Непідробні емоції викликала поезія «Дозволь мені сьогодні близько шостої», до цитування якої поет вдавався особливо часто. Овсієнка вражало, як митець творчою уявою зумів відсторонити табірні реалії, а їхнє місце заповнити бажаними й абсолютно ефемерними образами дорогих йому людей, з якими він водночас ідентифікує київські топи – Софію Київську, святошинські місця, Брест-Литовську дорогу. Стус у снах, мріях, спогадах переживає оніричні стани, коли бажане видається за дійсне, нереальне за цілком ймовірне, що дозволяє йому віднаходити й поновлювати внутрішні сили й енергію. С. Саковець вбачає в цьому «особливий стан існування ліричного суб'єкта Стусової поезії», що «охоплює різні часові пласти – минуле, теперішнє, майбутнє, які, однак, не є дискретними відрізками, а взаємодіють у холотропній свідомості» [7, с. 147].

У спогадах В. Овсієнко зупиняється на спеціально створених наглядчачими нестерпних умовах для творчої праці. Докладалося чимало зусиль, щоб людина творча зазнавала принижень, утисків та переслідувань – відбиралося і знищувалося на її очах написане, цензурувалися листи. Тюремна влада у такий спосіб намагалася шантажувати в'язнів, провокуючи різноманітні сутички, що в свою чергу призводило до покарань – запроторення у карцер, позбавлення побачень із рідними, ліміт на листування та отримання посилок. Стус був безкомпромісний і гостро реагував на будь-які рецидиви з боку керівництва і наглядачів, за що зазнавав найжорстокіших покарань. «Коли він писав вірші? – задається питанням В. Овсієнко. – Хоч я жив деякий час в однім зі Стусом бараці і працював майже поруч, але бачити це доводилося рідко. Бо й писати в зоні – річ не зовсім безпечна: будь-який наглядач може поцікавитися, що ти пишеш, а то й ще забере «на перевірку». То ж Стус лише записував вірші, а склалися вони йому завжди і всюди. Це був чоловік, чий розум працював без перепочинку» [3, с. 148].

Овсієнко свідчить, як в 17-й зоні у Сосновці наглядачі влаштували поетові обшук і відібрали у нього зшиток із віршами. Згодом його, хворого, у лікарні було поінформовано, що зошит «знищено як такий, що не становить вартости». На цю подію спрацювала зеківська солі-

дарність: виявляється у зоні Стус залишив євреєві Михайлу Хейфецу чорновик із віршами. Щоб вберегти їх, він запропонував завчити їх напам'ять між найдовіренишими. «Але то нелегко. Вірші ті тяжкі, як каменюччя. Не встиг я переписати декількох, як мене ото 9 липня повезли до Києва. І от в один із перших днів моїх у 19-ій зоні, у вересні Хейфец приносить мені зошит віршів, переписаних його курячим почерком, і просить переписати вірші начисто. А потім ще диктує мені десятків зо два віршів з пам'яті. Це – не володіючи нашою мовою», – стверджує В. Овсієнко [3, с. 147]. Як стало відомо згодом, це був один із способів тиску на в'язнів: невдовзі зшиток Стусові повернули, повідомивши, що помилково оголосили про його знищення. Подібні процедури проробляли із віршами та вишивками І. Калинець, Н. Світличної, С. Шабатури, які в той час відбували покарання у жіночій зоні.

Попри тиск і переслідування, В. Овсієнко зауважує, що мордовська доба все ж таки виявився дещо сприятливішою для творчої робітні Стуса: «Василеві вдалося з Мордовії відсилати майже всі вірші, пишучи їх у суцільний рядок, та замінюючи окремі слова подібними за звучанням: тюрма – юрма, Україна – Батьківщина, колючий дріт – болючий світ...» [3, с. 147]. Ситуація значно ускладнюється у другий – кучинський – табірний період, коли за поетом було встановлено посилене стеження, а написане ним нещадно відбиралося і знищувалося. Описуючи атмосферу другого табірною ув'язнення, Овсієнко неодноразово наголошує на надзвичайно важких умовах для творчої праці Стуса. Як очевидець тих подій, він свідчить про те, що в листах, як це було раніше, поетові не вдавалося пересилати вірші – кореспонденція дуже ретельно перевірялася і все, що викликало підозру у цензорів, вилучалося. Про це, власне, йдеться у листі поета до рідних від 4 листопада 1984 року: «Знову мої вірші од мене відібрано. Сказитися можна – од такої муки, од такої частоті розлуки з цими віршами, од цих заборон – переписати для Вас те, що вже написалося й переклалося» [10, Т. 6, кн. 1, с. 476].

Не дивно, що пермська табірною доба у творчій біографії В. Стуса через відсутність його невольничого доробку є найменш дослідженою. Із написаного у той період збереглося зовсім мало – мізерне число поезій та перекладів, незначна кількість листів, адресованих рідним та друзям та ще щоденникові записки «Із таборового зошита». М. Коцюбинська, найавторитетніший дослідник творчості Стуса, зазначає: «Доторкнувшись до рукописної спадщини Стуса, можу з повним правом сказати, що ми ще не маємо цілісної картини його поезії, його еволюції як поета. Дерево Стусової поезії – з обтятою біля верхівки кроною. Адже про останню його збірку ми знаємо, власне, тільки з

окремих автозауважень і автохарактеристик» [1, с. 5]. Йдеться насамперед про збірку «Птах душі», яка не вийшла із-за ґрат. Уявлення про неї складаємо із мемуарних підтверджень свідків тих подій та збереженого епістолярного спадку поета, що зайвий раз виявляє неоціненне значення документальної літератури як факту розкодування білих плям у творчості письменника.

Зокрема, В. Овсієнко інформує про те, що в кучинському таборі ВС 389/36 В. Стус записував свої вірші у власноруч зроблений із кількох учнівських зошитів у клітинку зошиток в обкладинці блакитного кольору. Поет довірявся йому цими віршами, пропонував прочитати їх. Овсієнко зазначає, що було їх декілька десятків і писалися вони верлібром. Порівнюючи із поезією мордовського часу, він зауважує, що ці вірші різнилися між собою – були надто розлогими і містили сюжетне наповнення. Стус у листі від 12 вересня 1983 року про збірку висловився так: «Закінчив свою збірку віршів тутешню. Зветься «Птах душі» – біля 40 віршів. Усі неримовані, близько до розмовної мови, бо в мої 46 років уже ніби й сором римувати (так, наче римування – дитяча забава)» [10, Т. 6, кн. 1, с. 444]. Це Стусове епістолярне повідомлення ознайомлює з часом завершення написання збірки, кількістю поезій, яку вона містила, а головне – автор сам вказує на манеру письма та визначає свій індивідуальний стиль. Припускаємо, що це могла бути поезія в прозі, якій властиве ліричне начало, лінійний виклад матеріалу, домінує настанова на вираження суб'єктивного переживання у вигляді внутрішнього монологу, настроєвий характер тощо. Ці художні ознаки збірки виразнено підтверджуються листами Стуса та спогадами очевидців.

Овсієнко зауважує, що поет у процесі творення не послуговувався назвою збірки, лише в передсмертних епістолах іменує її «Птах душі». Мову про неї веде у листах до сина від 3.10.1983 р. та до рідних за грудень 1983 р. З останнього черпаємо цінну інформацію про її художню природу: «Закінчив свою збірку «Птах душі» – відчайдушно прозову, майже без пафосу, неримовану, майже розмовних інтонацій, сумно-спокійну, без надриву. Стоїчну – такий її ліричний ключ. Вона мабуть, удвоє об'ємніше за «Дуїнські елегії» кількістю рядків, а не змістом!» [10, Т. 6, кн. 1, с. 449]. Овсієнко у спогадах солідаризується із думкою літературознавців, вважаючи, що збірка втрачена назавжди.

У книзі «Світло людей» розлого характеризується перекладацька діяльність В. Стуса. Овсієнко зауважує, що поет вільно володіючи німецькою, у табірних умовах опанував англійською, а від естонця Марта Ніклуса вивчав французьку. Поет сфокусував увагу на перекладах елегій австрійського поета Р.-М. Рільке. Зі спогадів стає очевидним,

що ця робота виконувалася паралельно із написанням віршів. Перекладач був надто доскіпливим у підборі українських відповідників, ретельно підшукував рими, зв'язався, радився із знавцями іноземних мов. Щоб якомога точніше наблизитися до оригіналу, просив дружину надсилати словники, переклади Рільке в інтерпретації Б. Пастернака та М. Бажана. У спогадах не йдеться про художній рівень цих перекладів, проте дізнаємося про їхню структурованість, бо, як обережно стверджує Овсієнко, він, «мабуть, був єдиний, хто читав у Кучино всі одинадцять елегій Рільке у Стусовому перекладі. Записані вони були в учнівському зошиті в клітинку на 24 аркуша (а може на 18). Елегії мають довгий рядок, отож увесь зошит був щільненько списаний» [3, с. 185].

Робота ця виконувалася у карцері, куди Стуса запроторили на цілий рік у різдвяний вечір 1983 року. За предмет перекладацьких студій йому слугувала збірка німецькомовних віршів Р.-М. Рільке із російськомовною передмовою. У вкрай важких умовах для творчої праці – напружене відбиралося – Стус супроти обставин віднаходив позитивні моменти, адже мав можливість на самоті сповна віддатися перекладацькій праці. Щоб відтворити емоційну складність цієї роботи, Овсієнко передає випадково почуту розмову Стуса з кагебістом Ченцовим: «Я вже перестав писати своє, узявся за переклади, але й того не дає робити, конфіскуєте або забираєте до складу за зоною. Я певен, якщо зі мною щось трапиться, то ви постараетесь все знищити, щоб від мене в цій світі і сліду не залишилося. Дайте ж мені можливість хоч переклади доводити до кінця» [3, с. 184]. Як бачимо, на цьому екзистенційному рубежі Стус залишався суголосним своїй внутрішній позиції, зостаючись твердо непохитним у своїх життєвих переконаннях.

Поет захоплювався читанням. Повсякчас, наскільки це було можливим, намагався бути у курсі літературних новинок. На зону передплачував низку періодичних видань – україномовних та російськомовних, просив родичів про здійснення передплати. Проте враження від прочитаного у нього було дуже неоднозначне – майже все, що друкувалося в Україні, викликало розчарування й роздратування – сучасна йому література сприймалася як рупор правлячої ідеології, вбачав у ній глибокий провінціалізм і меншовартісність. Вкрай негативне враження було у Стуса від україномовних видань, які стали, за його словами, служками партійної ідеології. Про це йдеться чи не в кожному листі тієї пори: «Читати нині особливо нічого. Всі журнали порожні. Шкода тільки грошей, що їх збавляєш на цю періодику», – нарікає поет в листі до рідних від 4.11.1984 р. [10, Т. 6, кн. 1, с. 474]. Через серйозні цензурні обмеження на шпальтах українських видань друкувалася література низькопробна, позбавлена будь-якого художнього смаку,

створена на догоду часу і була поету абсолютно не цікава. Передплачував її радше з обов'язку, щоб знати, як казав він, що в Україні нічого не змінюється. Стежив за творчістю своїх сучасників, відзначав негативні зміни у творчості І. Драча, Д. Павличка, М. Вінграновського, про що різко висловлювався в листах та у розмовах із в'язнями. Із ідким сарказмом відгукувався про «Літературну Україну», головну письменницьку газету, «і на сміх пропонував висунути її спільно із КГБ на здобуття Шевченківської премії – адже її стали давати за антиукраїнські писання. Якби Шевченко про те знав, то не захотів би бути Шевченком...», – з боєм констатує поет [3, с. 189].

На відміну від україномовних видань, Стус віддавав перевагу російськомовній періодиці, зокрема читав і позитивно відгукувався про журнали «Иностранная литература», «Вопросы литературы», «Театр», «Вопросы философии», на шпальтах яких періодично друкувалися твори значно вищого художнього рівня. Захоплювався доробком зарубіжних авторів, стежив за творчістю російських письменників, особливо йому імпонувала проза В. Шукшина, В. Белова, Ч. Айтматова, яку він настійливо радив для читання сину та табірному оточенню. Завжди мав свою думку щодо прочитаного, ділився нею із в'язнями, спонукав до дискусій. Паралельно свої враження про сучасний йому літературний процес Стус занотовував у щоденниковий нотатник «Із таборового зошита», який стараннями литовського політв'язня Баліса Гаяускаса та його дружини Ірени був пронесений крізь табірну охорону і згодом надрукований Надією Світличною за кордоном, у США. Стус повсякчас жив у власноруч витвореній творчій атмосфері. Літературна праця становила сенс його життя, стала викликом на заборони табірної керівництва. Фіксуючи у спогадах ці моменти, В. Овсієнко справедливо зазначає: «Такі творчі люди, як-от Стус, Литвин – вони не могли не писати» [3, с. 185]. Як наслідок, поет зазнавав нещадних утисків і каральних санкцій, що літературознавець Т. Гундорова означила як «феномен Стусового жертвослова».

Отже, невольничі спогади В. Овсієнка надзвичайно цінні у плані документальної фіксації різноаспектності табірної буття В. Стуса, що дозволяє окреслити коло його спілкування, визначити літературні уподобання й мистецькі смаки. З цих матеріалів надто виразною проглядається творча робітня Стуса – доступна за тих обставин малочисельному табірному середовищу – свідкам подій, які спромоглися відтворити важливі деталі художньої лабораторії поета, вказати на умови його літературної праці та особливості творення віршів.

Література:

1. Коцюбинська М. «Двоє слів» про поета / Михайлина Коцюбинська // Літературна Україна. – 1998. – 15 січня. – С. 5.
2. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина : Спогади, статті, листи, поезії. – К.: Укр. письменник, 1993. – 400 с.
3. Овсієнко В. Світло людей : Мемуари та публіцистика: у 2 кн. Кн. 1. / Василь Овсієнко – Х.: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – 352 с.
4. Овсієнко В. Світло людей : Мемуари та публіцистика: у 2 кн. Кн. 2. / Василь Овсієнко – Х.: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – 352 с.

Богдана Бабенко*

УДК 82-4, 82-9 «19/20»

ХУДОЖНЬО-ПУБЛІЦИСТИЧНІ ЖАНРИ НА СТОРІНКАХ «КІРОВОГРАДСЬКОЇ ПРАВДИ» (50-ТІ–90-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Статтю присвячено особливостям використання художньо-публіцистичних жанрів у періодичному виданні «Кіровоградська правда» протягом 50-х–90-х рр. ХХ ст.

Базу дослідження становить масив нарисів та фейлетонів авторів Кіровоградщини, опублікованих на сторінках газети протягом цих років. На кількох зразках зазначених жанрів продемонстровано характерне для окресленого періоду ідейно-тематичне спрямування та функціональне навантаження творів цього жанрового роду.

Стаття призначена для прочитання викладачами та студентами філологами, дослідниками історії української преси, краєзнавцями тощо.

Ключові слова: художньо-публіцистичні жанри, нарис, фейлетон, «Кіровоградська правда», Кіровоградщина, газетні публікації, друга половина ХХ століття, 50-ті–90-ті роки ХХ століття.

The article is devoted to the peculiarities of the usage of artistic and journalistic genres in the periodical «Kirovohradska pravda» («The truth of Kirovohrad») during the 50's and 90's of the twentieth century.

* Бабенко Богдана Олегівна, аспірантка кафедри української та зарубіжної літератури Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький.

The basis of the study consists of an array of essays and feuilletons, which were published in the «Kirovohradska pravda» during these years. By a few examples, there was shown varieties of their thematic and clue ideas.

The article is intended for lecturers and students-philologists, researchers of the history of the Ukrainian press, ethnographers and so on.

Key words: *artistic and journalistic genres, essay, feuilleton, «Kirovohradska pravda», Kirovohrad region, newspaper publications, the second half of the XX-th century, 50's–90's of the XX-th century.*

Одним із джерел вивчення перебігу літературного процесу в Кіровоградській області протягом другої половини ХХ-го століття є газета «Кіровоградська правда», яка не лише надавала письменникам краю можливість публікуватися, але й широко висвітлювала мистецько-літературне життя краю, охопивши значну частину жанрів газетної журналістики, – як інформаційних (замітки про перебіг творчих зустрічей з письменниками, що проводилися в області, оголошення про вихід у світ нових книг та шляхи їх придбання), так й аналітичних (статті, огляди, рецензії).

Та окремої уваги потребує й розгляд художньо-публіцистичних жанрів, що також представлені в газеті, адже вони є безпосередніми продуктами творчої діяльності членів редакції та дописувачів газети, які також певною мірою є учасниками місцевого літературного процесу.

Тож мета статті – дослідити тематичне різноманіття та ідейне спрямування художньо-публіцистичних жанрів у «Кіровоградській правді», визначити мету використання саме цих форм подачі інформації в даній газеті.

Об'єкт – зразки художньо-публіцистичних жанрів (нарис, фейлетон тощо), представлених у газеті Кіровоградська правда протягом 50-х–90-х рр. ХХ ст., предмет – втілені в них ідеї та використані з цією метою художні засоби.

Яскравою групою серед художньої публіцистики представленої в «Кіровоградській правді» вважаємо текстові замальовки з життя так званих «знатних людей», – нарис, присвячений «взірцевим членам суспільства», – переважна більшість з яких розповідають про становлення передових робітників як професіоналів своєї справи.

Так, номер 238 за 4 грудня 1953-го року містить історію життя доярки Євдокії Авраменко, яка кожного разу з хвилюванням та невпевненістю сприймала звістку про переведення на іншу позицію в господарстві: від телят – до дорослих корів, від них – до корів-первісток, погоджувалася на нове завжди з побоюваннями, але сумлінністю праці долала перешкоди на своєму шляху та заслужила репутацію лю-

дини, на яку можна покластися в будь-якій справі: «... Петро Андрійович і не збирався умовляти. Він знав: Євдокія Авраменко працююча робітниця, уважна в усякому ділі, а найголовніше – швидко і чітко засвоює зоотехнічні положення і правила, ніколи не задовольняється тим, що знає, а прагне знати більше» (Автор – І. Синипостіл. «Знатні люди нашої області. «Доярка Євдокія Авраменко») [4].

Коли прийшов час, доярка з честю виконала своє із самого початку доволі сміливе соціалістичне зобов'язання – 3200 кілограм молока на кожну корову в 1953 році. Результат, якого вона досягла – 3231 кілограм, дозволив їй посісти перше місце в рейтингу доярок ферми. Але на цьому жінка не зупиняється: *«В ці дні, коли з новою силою розгортається соціалістичне змагання тваринників, Євдокія Авраменко багато часу проводить на фермі. Значна частина корів її групи вже отелилася, інші – в періоді запуску. Роботи надзвичайно багато».*

Таким чином, прикладом обраної особи автор утверджує думку про необхідність прагнення працівника до перфекціонізму в роботі, коли будь-який досягнутий результат є лише сходинкою до наступного – ще кращого: *«Хоч і кажуть подруги, що це вже справжні корови, та Євдокії не хочеться цьому вірити. Справжніми вони стануть тоді, коли будуть використані всі можливості для підвищення їх продуктивності. А таких можливостей у громадському господарстві дуже багато»* [4].

Часто героями таких замальовок обирали особу, яка все своє життя присвятила роботі на одному місці працевлаштування, пройшовши шлях від учнівства до відповідальної посади: *«Коли минуло шістнадцять, він вступив до школи ФЗУ заводу «Червона зірка». Відтоді все життя Миколи Марченка зв'язане з заводом. Тут він оволодів майстерністю токаря, тут навчився й малювати»* (№237 за 2 грудня 1953-го року, автор – Ю. Сарвер).

Змальовуючи особливості кожної, переважно робітничої, професії, автор такого жанру прагнув підкреслити деталі, які б представили її у піднесеному світлі та викликали трудове натхнення: *«Токарна справа привабила одразу. Іноді після напруженого робочого дня до ночі бився Микола над якою-небудь з головоломок, що їх любили пропонувати запальним новачкам лукаві сиві вмільці. Згодом змайстрував маленький верстат і подовгу ворожив над осями та коліщатами. Як і перші спроби пензля, все це було ніби ескізами майбутніх полотен».*

У якості нагороди в нарисах цієї тематики часто виступали усвідомлення професійних досягнень та перспектива подальшого самовдосконалення: *«Незабаром прийшла й майстерність. Марченко став виконувати роботу найвищих розрядів, але не заспокоювався, вступив до вечірнього технікуму»* [4].

Такі замальовки опосередковано оспівували радість праці, навіювали прагнення збільшення обсягів виробництва з одночасним ущільненням термінів. Так, відчуваючи, що технологію виготовлення деталей можна вдосконалити, після довгих роздумів герой нарису токаря Марченко отримує осяяння й винаходить більш зручний для цієї справи інструмент: *«За згодою – розрахунок, і наступного дня до зміни Марченко вже виготовляв новий фасонний різець. Провадячи ним три операції, Микола Михайлович із задоволенням переконався, що допоміжний час йому вдалося скоротити в два з половиною рази. Купа блискучих деталей на столі тепер зростала значно швидше. І від свідомості цього працювати стало краще, веселіше».*

Особливий же шарм так званих «робітничих нарисів» полягав у тому, що кожна сфера діяльності в них подавалася як складна та цікава: *«Високої кваліфікації вимагає точна робота токаря-ремонтника. Він не має справи з серійним виробництвом, щодня одержує нові завдання, а деталі йдуть здебільшого складні. До іншої не швидко з знайдеш базу, тобто точки встановлення її на верстаті. Тому робота справжнього ремонтника – це постійні шукання. То він змінив конструкцію оправки, то виготовив новий різець, то запропонував оригінальний цанговий зажим».*

Ще однією функцією художньо-публіцистичних жанрів, окрім змалювання принад робітничих професій, було виховання читачів у якості «гвинтиків суспільства», які б сумлінно в день у день виконували довірену їм справу незалежно від ступеня її значущості й таким чином відповідали б радянському ідеалу працівника. Таким чином утверджувалася думка про важливість щоденних зусиль, які в сукупності слугували б отриманню якісно нового результату: *«Хай не завжди значні ті щоденні винаходи, але вони теж забезпечують неухильне зростання продуктивності праці – те, що Володимир Ілліч Ленін назвав найголовнішим для перемоги нового ладу».*

Протягом десятиліть нарисів подібного тематичного спрямування залишаються в газеті, лише змінюючи назву. Із 1955-го року «Знатні люди» подаються як «Люди трудової слави».

У номері 130 за 2 липня 1955 року під цією рубрикою знаходимо статтю «Коваль Коваленко» (автор – Семен Гордєєв), присвячену невгамовному в своєму трудовому завзятті коваля Івана Федотовича Коваленка [5].

У 60-му році така рубрика набуває назви «Герої наших днів». Наприклад стаття «Сторінки життя» (автори – Володимир Гвоздецький, Кость Дмитрук.), розміщена під цією рубрикою у випуску 242 за 10 грудня 1960-го року, розповідає про Лідію Дем'янівну Резник, яка

мріяла стати ливарником, але через свою стат'я могла розраховувати лише на роботу стерженщиці. Не нарікаючи на долю, жінка не склала рук і стала майстром у дорученій їй справі. Саме за ініціативи Лідії Дем'янівни її бригада долучилася до руху бригад комуністичного руху та перша на їхньому підприємстві («Більшовик») отримала звання бригади комуністичної праці [7].

Протягом 50-х років, схожого змісту, але окремою рубрикою, – «Кіровоградці на великих будовах», – подано так звані «листи з великих будов комунізму» – нариси, авторами яких, переважно, виступали не штатні автори та дописувачі «Кіровоградської правди», а працівники цих будівельних проєктів.

Так, у №3 за 20 грудня 1953-го року опубліковано нарис «Екскаваторник Олександр Вахрушев» [4], автором якого є інженер відділу кадрів будівництва Каховської ГЕС М. Орел.

Олександр Вахрушев, чия історія тут змальовано, за путівкою Кіровоградського обкому комсомолу приїхав на Каховську будову, бажаючи отримати відповідальну посаду й, таким чином, долучитися до величних звершень всесоюзної слави.

Та зважаючи на те, що хлопець мав лише середню освіту, у відділі кадрів Дніпробуду йому запропонували лише роботу табельника в конторі управління цивільного будівництва. «Мало не повернувся Олександр назад, на Кіровоградщину. Тільки гаряче бажання працювати на великій будові примусило його погодитись. Працював чесно, наполегливо». Тож коли при учбовому комбінаті Дніпробуду відкрилися курси екскаваторників, Вахрушев першим був зарахований на курси, а закінчивши «на відмінно» приступив до нової роботи: *«Та закінчити короткострокові курси – ще не значить стати екскаваторником. Крім теоретичних знань екскаваторникові потрібний великий практичний досвід. Олександр це добре відчув у перші дні своєї самостійної роботи.*

– Зайдеш до кабіни, – розповідає він, – візьмеш у руки важелі управління і здається тобі, що все ясно зрозуміло, а станеш працювати – машина не слухається».

Але час і робота над собою все виправили й хлопець *«поступово навчився відчувати й розуміти кожну деталь машини. Ніколи не забуде Олександр того дня, коли він став господарем першокласної радянської машини. Відтоді почалася нова пора в його житті, повна радості й хвилювань. Про захоплюючу працю мріяв Олександр Вахрушев, виїжджаючи до Каховки. І його мрія здійснилася».*

Слава прийшла до нього згодом. У жовтні 1953-го року під час зачистки відкосів великого котловану Олександр переміг у соціалістичному

змаганні місцевих передовиків – Авсестіса Аганджанова й Дмитра Гориленка.

На зборах механізаторів Олександр так ділився своїм досвідом: *«Головне – це ставлення до роботи. Щоб досягти успіху, треба працювати з захопленням, а щодо технічної справи, то тут успіх вирішують три основні вимоги: перша – знай машину, доглядай її з великою любов'ю, вмій своєчасно і правильно відрегулювати кожний вузол, друга – тримати міцний зв'язок з транспортниками. Приступив до роботи – підготуй місце з таким розрахунком, щоб одна навантажена машина від'їжджала, друга була вже напоготові. І третя вимога – добре вивчай ґрунт, на якому ти працюєш, тоді він буде зрозумілим тобі і податливим».*

Сповненими робітничого пафосу виступають слова Олександра, що завершують статтю: *«Сюди нас послала Батьківщина. Ми виконуємо завдання великої Комуністичної партії. І це, товариші, дає нам невичерпну енергію. Раз ми зобов'язались, то збудуємо Каховську ГЕС достроково».*

Таким чином, «Листи з великих будов комунізму» слугували в якості інструменту інспірації читачів на трудові звершення, виступали засобом пропаганди. Створюючи нариси цієї групи, працівники відділів кадрів прагнули залучити якомога більше число молоді до участі в амбітних проектах «Великих будов комунізму», а успішне виконання своєї функції таким твором залежало від того, чи зумів автор створити достатньо яскравий образ працівника: чи правильно обрав ключову постань, чи зумів змалювати принагідні риси її характеру та професії.

Нариси подібної тематики залишалися актуальними й до початку 90-х років. Так, у випуску 287-288 за 16 грудня 1990 року розміщено нарис Є. Железнякова «Власний почерк» [2], головний герой якого – Андрій Михайлович Кокорін, виступає досвідченим працівником, вправним бульдозеристом кар'єру: *«Почерк Кокоріна всі на кар'єрі знають: машина його і зайвого метра без потреби не проїде, а коли вже зробив роботу – чи то на щебеневому, чи то в самому кар'єрі, в забої, – то після нього з лопатою підчищати нічого – почерк майстра...».*

Як натуру чутливу та вірну своїй справі характеризує Кокоріна й «непоказна, неголосна любов» до неї, яка змушує його відмовлятися від пропонованої в інших місцях роботи.

Отже, представлені читачам нариси часто акцентували увагу на тому, що головною чеснотою працівника має бути завзяття та вірність дорученій справі, кваліфікація ж – питання досвіду, тож «на будовах» (у 50-ті роки) та будь-яких інших підприємствах, колгоспах, госпо-

дарствах тощо протягом всієї історії існування Радянського Союзу чекали всіх незалежно від рівня наявних умінь та навичок. Привертаючи увагу до почесності виконання радянським громадянином своєї суспільної місії, романтизуючи деталі, які стосуються складності чи одноманітності виконуваних завдань, автори апелювали до емоційної складової особисті читача, що можна вважати характерною рисою радянського письменства та журналістики загалом.

Принципово інакшим з точки зору подачі інформації та засобів формування картини дійсності, але не менш часто використовуваним у «Кіровоградській правді» художньо-публіцистичним жанром є фейлетон.

Представлені в межах гумористичних рубрик чи одинично, фейлетони, відповідно своєму призначенню, були покликані виявити комічну сутність негативних фактів і явищ дійсності, викривши їхню соціальну шкідливість.

За традиціями, які сформувалися в радянській, зокрема й українській радянській художній публіцистиці, набув значного поширення фейлетон, заснований на фактичному матеріалі [9, с. 68]. Тож героями таких творів часто виступали не тільки збірні образи, які втілювали загальні негативні тенденції радянського суспільства, але й конкретні особи чи організації, діяльність яких могла викликати осуд з точки зору суспільної моралі.

Так, у номері 169 за 26 серпня 1951-го року представлено малий фейлетон І. Мороза «Грізний начальник», що мав на меті надати розголосу випадкам зловживання службовим становищем керівником Долинської меліоративної дільниці [3].

«Минуло більше року відтоді, як Володимира Макаровича Кравцова призначили начальником Долинської меліоративної дільниці. Йому доручили почесну і відповідальну справу – дбати про розширення зрошувальної системи в радгоспах, про те, щоб з кожним роком підвищували урожай. Та не цим займається Кравцов», – уводить читача в суть проблеми автор.

Свої обов'язки чоловік зводить лише до формальних ознак: «Він пише накази, перемищає людей з посади на посади, звільняє одних, приймає інших. Сто п'ятдесят наказів з метою «оздоровити» апарат дільниці вже вийшло з-під його грізного пера!».

В основі негативної діяльності Кравцова автор вбачає викривлений, неприйнятний для керівника світогляд: *«Його хвилюють не державні інтереси, а свої власні, шкурницькі».* «Своя сорочка до тіла ближче», – каже Кравцов. Тому й старається, щоб вона постійно гріла». Насправді зазначена особа часто вживала згадану приказку, чи цю деталь надає їй

автор, та образ набуває чітких, зрозумілих кожному читачеві рис, і надалі Володимир Макарович Кравцов діє відповідно, що І. Мороз всебічно й висвітлює: потурання примхам дружини за рахунок підлеглих, звільнення їх з роботи, якщо не догодили – звична практика. Так страждають від свавілля керівництва шофер Лук'янченко, який не встиг вчасно подати машину дружині начальника, загосп Довбенко, який не забажав «діставати» спільне сіно для його корови; звільнено сумлінну прибиральницю й кур'єрку Марію Біду, яка посміла сповістити Кравцова, про те що його викликають у контору, а не попрохала прийти туди.

«Ось чим займається Володимир Макарович!» – більше не може мовчати І. Мороз. Та все ж, змалювавши образ Кравцова, автор не надає альтернативи його діяльності, а життєвий урок його лише чекає. Можливо, не останню роль в цьому зіграє опублікований малий фейлетон «Грізний начальник».

Більш творчо та професійно з точки зору використання художніх прийомів написано фейлетон «Як з гуски вода» (автор – О. Сокіл, Хмельвський район), який став спробою привернути увагу до проблеми відсутності дитячих ясел належного рівня при колгоспі деяких районів, тоді як навколишні господарства вже дотримуються значно вищих стандартів у цьому питанні (№123 за 22 червня 1960 року) [6].

На початку твору автор фейлетону змальовує ідилію, яка панує в дитячих яслах імені Карла Маркса: починаючи з формальних візуальних показників добробуту, – *«Село красується новими хатами, рясними садами. Але серед усього цього найбільше радує око світлий, веселий будиночок, де з ранку до вечора дзвенять дитячі голоси»*, – й поглиблюючи враження сутнісними – діти повертаються з ясел чистими, вдоволеними харчуванням та днем, який пройшов в гурті однолітків під наглядом молододі енергійної виховательки. Матерям не потрібно хвилюватися за них протягом дня, тож можуть спокійно працювати.

Приділивши цій картині значну увагу, О. Сокіл показує, чого реально можна досягнути в цій сфері, й акцентує увагу на контрасті між можливостями та існуючим порядком речей у колгоспах, долею яких він опікується. «Так дбають про малят в усіх... Ні, на жаль, не в усіх колгоспах», – формулює зав'язку автор.

У мальовничому куточку над річкою розмістився колгосп «Зоря комунізму»: «І назва його така поетична, і багатства та достатки його такі, що інші можуть позаздрити, а от голова їхній Григорій Степанович Аркуша та секретар партійної організації Павло Микитович Карпов дітей не люблять. Не люблять і все» – наголошує О. Сокіл. «Як почують вони, що треба дитячі ясла, то це однаково для них, що ніж у серце» – змальовує він у фарбах.

Тож не дивно, що дітлахи отримують непридатне для їхнього числа старе приміщення, лише кілька вихователюк похилого віку, яким складно доглядати увесь дитячий гурт, відсутність елементарних предметів побуту.

«Не паненята ж ростуть» – підкреслює автор характерну відповідь Григорія Степановича працівникам колгоспу на всі зауваження щодо численних порушень в організації ясел.

О. Сокіл не забуває згадати усіх відомих йому осіб, причетних до неналежного опікування дітьми: отримує кілька «рядків слави» й Кость Михайлович Карпенко, який добирає для ясел некомпетентних вихователюк, нездатних правильно скласти списку дітей; виділяє на 179 дітлахів лише 94 ложки, ще менше ліжок, ковдр та рушників. Посилаючись на потребу економити, реалізує це лише стосовно дітей.

Стиль твору легкий, почасти в'їдливий. Тож титул здібного «економіста» отримує Мефодій Петрович Анастасієв, голова колгоспу імені XXI з'їзду КПРС, який всі ковдри, призначені для дитячих ясел забирає коням на попони. Грошей на нові ковдри, не кажучи вже про іграшки, посуд чи огорожу для подвір'я чоловік в бюджеті не знаходить та й не шукає.

Суть проблеми сформульовано простою сентенцією: «деякі керівники колгоспів на дитячі ясла дивляться так: Мені аби план виконувався, а без цієї розкоші проживемо». Так, на думку автора, згадані голови колгоспів показують себе не тільки черствими особами, але й недалекоглядними розпорядниками ресурсів, оскільки нездатні зрозуміти, що настільки важливі для них формальні показники їхнього керівництва не будуть високими за умов постійного неспокою працівників у зв'язку з відсутністю надійного денного прихистку для їхніх дітей: «І в результаті – ні план не виконується, ні розкоші нема».

«Го-го, ми не так росли...» – втішають дітей дряхлі бабусі-доглядальниці. Та О. Сокіл не вважає правильним орієнтуватися на темні часи, а не на блага сучасності: *«навіть таких упертих керівників, як Аркуша, Карпенко та Анастасієв, треба примусити зробити, як у кращих людей, як у передовиків...»*.

Варто зазначити, що присутнє в творі й обрамлення: частиною пануючої на початку ідилії є картина щасливих дітей, які весело співають: «Іди, іди, дощику, / Дамо тобі борщику...», вона ж стає й втіленням ідеалу, сформульованого автором в кінці твору й над досягненням якого він закликає працювати суспільство.

«Загляньте в дитячі ясла, товариші», – ставить останній акцент О. Сокіл.

Таким чином, у представленому прозовому фейлетоні задіяно

ширший спектр художніх прийомів, ніж у попередньому, що дозволяє зробити висновок про наявність у газеті фейлетонів різного рівня майстерності зображення та естетичного забарвлення.

У випуску 184 за 10 серпня 1985-го року в межах рубрики «Сатиричним олівцем» представлено віршований фейлетон П. Сиволапа «Свинячий сад», покликаний привернути увагу до явища неефективного керівництва господарствами [1].

У примітці до твору зазначено, що в окремих колгоспах і радгоспах області фруктові сади щорічно приносять господарствам збитки – через нерозпорядливість їхніх керівників ранні яблука та інші фрукти тут часто згодовують худобі. Тож втіленням негативного явища розтрата через нерозпорядливість стає створений автором образ «свинячого саду».

Неправильність того, що відбувається, підкреслюється контрастом опису підприємства, – «В тополиній огорожі рівними рядами/ Розкинувся сад колгоспний, виспаний плодами», – його назві, що побутує серед людей – «свинячий», де й нині «ранні яблука пахучі поїдають свині», «гинуть яблук не центнери – пропадають тони».

За словами Голови «саду», існуючі проблеми пояснюються об'єктивними причинами: «Транспорту немає. Та ще й райзаготконтора яблук не приймає». Та на противагу цьому збитковому господарству П. Сиволап створює образ саду колгоспу «Дружба», де «порядки зовсім інші»: «Цех консервний, соковинний, сховища хороші.../ Кожен плід у них приносить господарству гроші». Тож вага наведених Головою аргументів піддається сумніву: «Так що справа тут не в тому, де плоди дівати./ Треба вміти по-людському господарювати./ Чітко орієнтуватись в життєвому плині/ І тоді садів «свинячих» не буде й в помині», – підводить підсумки автор.

Таким чином, виставляючи на широкий загальний проблемні постаті, автори прагнули утвердити в свідомості читача та центральних постатей цієї групи творів думку про те, що невідповідність їхніх дій покладеним на них обов'язкам та очікуванням матиме відповідні наслідки, більш того – завдаючи своїм «героям» публічної неслави, фейлетон сам виступав інструментом покарання та засобом суспільного регулювання.

З огляду на все вищезазначене, представлені на сторінках «Кіровоградської правди» зразки художньо-публіцистичного жанрового роду покликані певним чином формувати громадську думку, що, як вважає Л.А. Логвиненко, є найбільш ефективним рішенням у справі створення концептуально вагомої картини дійсності та роз'яснювального донесення її до читача [8, с. 3].

Розглянуті твори в більш м'якій, опосередкованій, порівняно з

лозунгами, формі пропагувати усталені ідеї, передбачені політикою Радянського Союзу. Спрямовані на виховання читача на ідеалах радянського суспільства, нарис та фейлетон, відповідно до власних жанрових особливостей, корелювалися лише за класами (за наявністю відтінків задоволення або невдоволення) емоційної складової свідомості читача до якої апелювали.

Так, нариси слугували засобом інспірації читачів на трудові звершення, були покликані виховати усвідомлення своєї справи як суспільно значущої. Письменницька майстерність авторів таких творів полягала в умінні представити буденні явища в незвичному, романтичному світлі. Утвердження ідеалу в них відбувалося шляхом змалювання прикладу цілісної особистості, залюбленої в роботу, фейлетон же досягав суміжної мети шляхом протиставлення анти-ідеалу, що суперечить очікуванням суспільства. Часто засновані на фактичному матеріалі, фейлетони як жанр сатиричної літератури виступали механізмом соціального регулювання, мали викликати осуд діяльності конкретних осіб чи організацій та запустити механізм їхнього покарання.

Слід зазначити, що з точки зору художньої якості, опубліковані твори цих жанрів характеризувалися певною строкатістю, врахування чого важливе для оцінки загального перебігу літературного процесу краю.

Література:

1. Державний Архів Кіровоградської області (ДАКО). Науково-допоміжний фонд, 5648.
2. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, 6150.
3. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, Ж-2433.
4. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, З-2606.
5. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, З-2969.
6. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, З-3450.
7. ДАКО. Науково-допоміжний фонд, З-3462.
8. Логвиненко, Л. А. Художньо-публіцистичні жанри : метод. матеріали для студ. заочн. та дистан. навч. зі спец. «Журналістика» / Л. А. Логвиненко. – Харків, 2002. – 23 с.
9. Радянське літературознавство. – 1968. – № 9. – 96 с.

DOКУМЕНТУМ

*Пам'яті жертв голодів
та Голодомору 1932–1933 років
в Україні*

УДК 930.253[94(477.65)+341.485]
«1921/1933»

Вадим Колечкін*

ГОЛОД 1921–1923 РР. ТА ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. НА ТЕРИТОРІЇ ЗІНОВ'ЄВЩИНИ: ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ З ІСТОРІЇ

Аналізуються документальні джерела з історії голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр., що зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області. Документи належать, головним чином, до партійних фондів і містять різноманітні дані про зародження, причини, перебіг та основні наслідки обох випадків масового голодування.

Джерельна база Державного архіву Кіровоградської області неодноразово ставала предметом дослідження історії голоду й Голодомору, а окремі документи з неї використовувалися як ілюстрація цілеспрямованого створення штучних умов для початку масового голодування українських селян на теренах сучасної Кіровоградської області. Йдеться про дві збірки документів, що були підготовлені до видання колективом Державного архіву області, присвячених голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр.

Стверджується, що спираючись на документи Державного архіву Кіровоградської області дослідник може ретельно відтворити причини, перебіг і наслідки як голоду 1921–1923 рр., так і масштабного Голодомору

* Колечкін Вадим Петрович, кандидат історичних наук, головний археограф Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький

1932–1933 рр. При цьому майже усі аспекти цих трагедій відображені у документах Кіровоградського архіву, за винятком хіба що окремих розпоряджень московського керівництва, що безпосередньо не стосувалися партійної та радянської влади на районному рівні.

Ключові слова: голод 1921–1922 рр., Голодомор 1932–1933 рр., історичні джерела, офіційний документ, статистика, Державний архів Кіровоградської області.

Documentary sources on the history of famine of 1921–23 and the Holodomor of 1932–33, preserved in the State Archives of Kirovograd region (SAKR), are analysed in this article. The documents mainly belong to the party funds and contain miscellaneous data concerning origins, causes, progress and main results of both cases of mass starvation.

Sources base of SAKR has repeatedly become a subject of research in the history of mass starvation, while some of its documents have been used to illustrate the deliberate creation of artificial conditions for the beginning of mass starvation of Ukrainian peasants in the territory of the modern Kirovograd region. We mean two document collections, compiled by SAKR researchers, devoted to the famine of 1921–23 and the Holodomor of 1932–33.

It is stated, that, basing on the documents of SAKR, a researcher will be able to carefully reproduce causes, progress and results of both the famine of 1921–23 and the vast Holodomor of 1932–33. Almost all these aspects of the tragedies are reflected in the documents of SAKR with the exception of maybe separate directives of Moscow government, which did not pertain to district bodies of party and Soviet power.

Key words: *famine of 1921–23, Holodomor of 1932–33, history sources, official documents, statistics, SAKR.*

Історію голодних років на території, що зараз належить до складу Кіровоградської області неможливо було б відтворити без різноманітних джерел, у яких збереглася пам'ять про страшенне рукотворне лихо, яке спіткало, насамперед, селянство Української РСР в історії першої половини ХХ ст. Серед цих джерел провідними, такими, що задають загальний тон висвітленню тих чи інших подій, вважаються свідчення очевидців масової трагедії, розтягнутої в часі, яку керівництво СРСР сприймало лише як статистичний матеріал. У той же час основою для комплексного наукового висвітлення історичних подій безумовно є документи відповідної доби, у тому числі і доби голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр.

Джерельну базу Державного архіву Кіровоградської області неодноразово використовували дослідники історії масових голодувань, залучаючи окремі документи для ілюстрації цілеспрямованого створення штучних умов для початку масового голодування українських селян

на теренах сучасної Кіровоградської області. Йдеться, передусім, про доробок науковців Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка О. Житкова, Л. Пономаренко, С. Проскурової, С. Шевченка та ін., краєзнавців О. Бабенка, В. Білошапки, В. Бондара, В. Даценка, Ю. Матівоса, І. Петренка, присвячений як голоду 1921–1923 рр., так і Голодомору 1932–1933 рр.

Без документальних свідчень Державного архіву Кіровоградської області були би не такими повними й об'ємними за своїм трагізмом історія етноциду, виписана в передмові «Голодомор в Україні 1932–1933 років: у вимірах Центральної України», та жаклива ілюстрація до неї – Мартиролог жертв Голодомору на Кіровоградщині, вміщені в обласному томі «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 рр. в Україні. Кіровоградська область» [3].

Не стояв осторонь від питання висвітлення трагічних сторінок політичної історії України першої половини ХХ ст. і сам колектив Державного архіву Кіровоградської області, що підготував і видав за активного сприяння Кіровоградської обласної державної адміністрації та Кіровоградської обласної ради два збірники документів.

Перший збірник, виданий у 2003 р., має назву «Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.» [1]. У виданні оприлюднено 260 документів, вибраних з 16 фондів Державного архіву області та колишнього партійного архіву Кіровоградського обласного комітету КПРС.

Другий збірник побачив світ у 2008 р. під назвою «Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів» [2]. У збірнику опубліковано 158 документів, газетних статей, а також спогади очевидців Голодомору 1932–1933 рр.

Загалом слід зазначити, що фонди й колекції Державного архіву Кіровоградської області містять цілісні масиви документів, за якими в деталях можна прослідкувати передумови, перебіг, наслідки голоду 1921–1922 рр., і Голодомору 1932–1933 рр.

Стосовно колекцій – передусім мовиться про друковані періодичні видання, які виходили в зазначені періоди в містах і районах області, – промовисті мозаїки повсякденного життя територій, що нині належать до Центральноукраїнського регіону, а також спогади людей про голод і Голодомор.

Щодо характеристики фондового зібрання зазначимо детальніше.

Документи, що відображають умови виникнення масового голодування населення на території нинішньої Кіровоградської області у 1921–1922 рр., містяться головним чином у фондах колишнього партійного архіву обласного комітету КПУ. Вони зберігаються у фондах

П-63, П-80, П-225, П-5896. Це, наприклад, звіти місцевих комітетів бідноти та уповноважених з хлібозаготівлі. Саме ці органи займалися оцінкою можливостей сільського господарства Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії. Саме вони першими мали помітити загрозу голоду, що невинно наближався протягом 1921 р., а також спостерігати важкий стан селян та їхнього господарства упродовж усього голодування до початку 1923 р. включно.

Також сюди належать документи місцевих органів партійної та радянської влади. Різноманітні інструкції, циркулярні листи, звітність про продовольче забезпечення населення, статистика та перебіг боротьби з голодом дозволяють створити цілісну картину трагедії.

Окремої уваги заслуговують документи фонду Р-1074, що був сформований з документів «Комісії по боротьбі з голодом» повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Одеської губернії. Фонд складається із 133 справ. Серед них – різноманітні постанови, накази, циркуляри, розпорядження повітового виконкому та Одеської губернської комісії по боротьбі з голодом. Ці документи стосуються різних питань в організації боротьби з голодом, зокрема розподілу продовольства та посівної позики, формування системи громадського харчування.

Поточний стан голодування можна вивчити на основі протоколів установчих зборів Єлисаветградського відділення Всеросійського комітету громадської допомоги голодуючим, засідань повітової комісії боротьби з голодом та загальних зборів громадян сіл повіту. Підсумкові відомості містять періодичні звіти та доповіді про роботу комісії, надходження і видачу продуктів харчування. Окрім загальних відомостей про голодуючих і померлих від голоду, відділення постійно вивчало дані про занедбані господарства.

Залучення громадськості до боротьби з голодом відображають акти, довідки про здачу приватними особами та установами і організаціями продуктів харчування для голодуючих. Наявність 5 справ з подібними даними свідчить про досить розвинену благодійність навіть у післяреволюційний час, а також про загальну участь незбайдужилого до чужого, хоч і всезагального характеру, лиха населення у боротьбі з продовольчою кризою на селі.

Персональний аспект голоду 1921–1923 рр. добре ілюструють різноманітні номенклатурні документи, зокрема списки працівників комісій і сільрад Єлисаветградського повіту, а також громадян, які потребували матеріальної допомоги. Особливої уваги заслуговують списки голодуючих громадян, які разом з відомостями з тогочасних

метричних книг та іншими документами установ реєстрації актів громадянського стану, можуть дати панорамне уявлення про співвідношення масового голодування та масової смертності, що, власне, є головним показником ефективності заходів у боротьбі з голодуванням чи повної відсутності таких.

Заяви громадян про надання допомоги добре відображають реальний стан голодуючих та їхні потреби, які при співставленні з документам органів влади та установами з допомоги голодуючим свідчать про справжній рівень допомоги та її дієвості.

Додаткову інформацію з різних питань, а також рівень залучення різних органів влади до допомоги голодуючим містять справи листування з місцевими органами влади, військовими частинами, добровільними товариствами, профспілковими організаціями, дитячими будинками з питань надання допомоги голодуючим.

Серед документів важливе місце займають ті, що відображають взаємодію місцевої влади з міжнародними благодійними організаціями – фондом Нансена та Американської адміністрацією допомоги (АРА). Місцева влада зі свого боку постійно звітувала перед цими організаціями щодо використання пайків, які були надані благодійними фондами, надавали дані про перебіг голодування на території області. При цьому у багатьох випадках у якості заявки на отримання допомоги надавалися персональні списки голодуючих. Таким чином листування органів влади з іноземними благодійниками дає досить ретельну картину голодування у Єлисаветградському повіті.

Джерела з історії Голодомору 1932–1933 рр. мають дещо інший характер. Основою для висвітлення цього далеко не стихійного лиха є насамперед документи партійних фондів. Основними є фонд П-4, що містить документи міського партійного комітету міста Зінов'євськ, який фактично виконував обов'язки окружного комітету партії після скасування такої адміністративної одиниці, як округа. Важливі, але фрагментарні дані містять фонди районних партійних комітетів, які доповнюють фонд П-4 різноманітними деталями, що доповнюють загальну картину Голодомору 1932–1933 рр.

Документи Державного архіву Кіровоградської області висвітлюють насамперед сам процес колективізації, який був головною причиною виникнення голодного мору. Також вони містять дані про кампанію розкуркулення, що знищила кількості міцних господарств на території колишньої округи. Також партійні документи розповідають про «боротьбу за хліб» – кампанію надзвичайних хлібозаготівель, що тривали задовго до формального початку голодування, проте продовжилися, незважаючи на те, що люди почали вже помирати від голоду.

Слід також враховувати, що селянство від самого початку чинило пасивний, а рідше активний спротив колективізації. Закриті звіти міліції, Державного політичного управління та прокуратури партійним комітетам районів та м. Зінов'євськ відображають загальний розмах опору колгоспній системі.

Окрім безпосередньо репресивних по своїй сутності заходів влади, документи також відображають постачання населенню, лояльному до колгоспної системи та радянської влади продовольчої продукції та надання насінневої позики господарствам навесні 1932 р., містять звіти обстеження багаточисельних випадків недоїдання, страшний реєстри смертей селян-годувальників, робітників, дітей.

Отже, можна стверджувати, що спираючись на документи Державного архіву Кіровоградської області сучасний дослідник може ретельно відтворити причини, перебіг і наслідки як голодування 1921–1923 рр., так і масштабного Голодомору 1932–1933 рр. При цьому майже усі аспекти цих трагедій відображені у документах названого архіву, за винятком хіба що окремих розпоряджень московського керівництва, що безпосередньо не стосувалися партійної та радянської влади районного рівня.

Література:

1. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921-1923, 1932-1933 рр. / Державний архів Кіровоградської області; Упоряд.: О.Житков, В.Кусмінська, Л.Маренець, О.Недбальська, Л.Пономаренко, Ю.Чорна. – Кіровоград, 2003. – 194 с.
2. Голодний мор 1932-1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів./ Державний архів Кіровоградської області; Упоряд.: О. Житков, Л. Равська, О. Трибуцька, Т. Чвань. – Кіровоград, 2008. – 398 с.
3. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Кіровоградська область. – Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. – 920 с.

References:

1. Bezкровna viina. Movoju arkhivnyh dokumentiv pro holod 1921-1923, 1932-1933 rr. / Derzhavnyi arkhiv Kirovohradkoi oblasti; Uporiad.: O.Zhytkov, V.Kusminska, L.Marenec, O.Nedbalska, L.Ponomarenko, Yu.Chorna. – Kirovohrad, 2003. – 194 s.
2. Holodnyi mor 1932-1933 rokiv na Kirovohradshhyni. Movoju arkhivnyh dokumentiv./ Derzhavnyi arkhiv Kirovohradkoi oblasti; Uporiad.: O. Zhytkov, L. Ravska, O. Trybucka, T. Chvan. – Kirovohrad, 2008. – 398 s.
3. Nacionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932-1933 rr. v Ukraini. Kirovohradska oblast. – Kirovohrad: TOV «Imeks LTD», 2008. – 920 s.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ, ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ НА ЗІНОВ'ЄВЩИНІ

Стаття присвячена історії зародження та розвитку Голодомору 1932–1933 рр. на території сучасної Кіровоградської області. На основі документів Державного архіву Кіровоградської області провадиться аналіз розвитку сільського господарства Зінов'євської округи 1920-х рр., перебігу колективізації у цей період, головних напрямків політики окружного керівництва, зародження ідеї «голодного примусу» до колективізації під час перших випадків голодування у 1928–1929 рр., та її реалізації на початку 1930-х рр.

Наводяться основні дані про перебіг і масштаби розкуркулення, основні види репресій, що застосовувалися радянською владою до різних категорій громадян, яких зараховували до «куркулів» або так званих «підкуркульників». Розглянуто питання примусової масової колективізації сільських господарств, виділено основні особливості Голодомору 1932–1933 рр. на території сучасної Кіровоградщини.

Аналізуються основні причини та наслідки примусової колективізації на прикладі перебігу хлібозаготівель та стану тваринництва на території колишньої Зінов'євської округи; демонструється загальний зв'язок між процесами розкуркулення, колективізації та виникнення голоду, що супроводжувався масовою смертністю. Охарактеризовано основні статистичні дані про смертність, а також вплив колективізації на стан сільського господарства районів майбутньої Кіровоградської області.

Ключові слова: історія України, сільське господарство, НЕП, «великий перелом», колективізація, Голодомор 1932–1933 рр.

The article deals with the history of origin and progress of the Famine of 1932–33 in the territory of the modern Kirovograd region. Development of agriculture in Zinievsk region, the upspring of the idea of collectivization through «subordination by hunger» during first cases of starvation in 1928–29 and its introduction at the beginning of the 30-th are being analysed on the basis of the documents of the State Archives of Kirovograd Region.

Main data on the process and scale of the dispossession of the kulaks; on basic methods of repressions, employed by the Soviet power for different categories of people, listed as kulaks or their supporters, are given.

The problem of forced mass collectivization is reviewed, main characteristics

* Бабенко Олег Олександрович, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова обласної організації НСКУ, м. Кропивницький

of the Famine of 1932–33 in the territory of the modern Kirovograd region are highlighted.

Main reasons and results of the forced mass collectivization are analysed on the example of the process of grainstocking and the state of animal husbandry in the territory of the former Zinovievsk region; general connection between processes of the dispossession of the kulaks, collectivization and beginning of the famine, accompanied by mass mortality, is demonstrated. Basic statistic data on mortality rate as well as the influence of collectivization on the state of agriculture of the districts of would-be Kirovograd region are characterised.

Key words: *history of the UkrSSR, agriculture, NEP («new economic policy»), «great turnover», collectivization, the Famine of 1932–33 («Holodomor»).*

Колективізація сільського господарства в Україні 1930-х рр. та пов'язаний з нею штучний голод, що супроводжувався масовою смертністю українських селян, став однією з найбільш страхітливих подій в історії СРСР. У той же час регіональні прояви цього явища мають певні особливості, пов'язані зі специфікою діяльності місцевих управлінських структур та економіко-географічною характеристикою самих регіонів. Метою цієї статті є висвітлення саме таких особливостей, що мали місце на території майбутньої Кіровоградської області.

Кіровоградський вимір Голодомору 1932–1933 рр. неодноразово ставав об'єктом вивчення з боку місцевих науковців та краєзнавців. У різний час трагічній долі селян-мешканців території майбутньої Кіровоградської області присвячували свої роботи О. Бабенко, В. Білошапка, В. Бондар, В. Даценко, Ю. Матівос, І. Петренко, С. Шевченко та інші. За підтримки органів державної влади та органів місцевого самоврядування побачили світ декілька збірників документів з колекції Державного архіву Кіровоградської області. У 2008 видано окремий том «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–33 рр. в Україні. Кіровоградська область» з розлогою передмовою та короткими довідками про передумови та хід Голодомору по кожній адміністративно-територіальній одиниці. Проте і досі поле діяльності для нових досліджень в цій царині залишається досить широким.

Питання колективізації сільського господарства завжди було для більшовицького керівництва СРСР своєрідною «нав'язливою ідеєю». Перший напад «колективізаторства», який стався з ним у 1919 році, викликав численні селянські повстання. На території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, зокрема, вибухнуло повстання отамана Григор'єва, наслідки якого відбилися на усій стратегічній ситуації на фронтах громадянської війни. Більшовицьке керівництво надовго відмовилося від ідеї об'єднання селянства колишньої Російської імперії у комуни, артілі та інші форми колективного господарства.

У часи так званої «Нової економічної політики» спроби колективізації сільського господарства на території Зінов'євського округу (так тепер називалася колишня Єлисаветградщина) були дуже обережними і мали характер поступового умовляння найбідніших верств селянства об'єднуватися з метою спільного господарювання на землі. «М'яка колективізація» в окрузі розпочалася з 1920 р., найбільша кількість колгоспів була створена в 1924 р. При цьому найбільш поширеною формою господарства були артіль. На жовтень 1925 р. в окрузі налічувалося 384 колективних господарства, у тому числі 271 сільськогосподарська артіль, 21 комуна, та 92 товариства зі спільної обробки землі [1, арк. 41].

Ефективність колгоспів надзвичайно залежала від керівників господарства, а також від того контингенту селян, який погодився на об'єднання. При цьому мотивація була абсолютно різна. У артіль могли об'єднатися селяни, яким для нормального господарювання просто не вистачало індивідуального сільськогосподарського інвентарю, робочої худоби і землі. Також до колгоспу вступали маргінальні елементи, що могли при цьому розраховувати на податкові пільги, отримання матеріальної, а іноді й продовольчої допомоги з боку держави. Значні податкові пільги отримували також колгоспи, що утворювали колишні червоноармійці, як контингент вже ідеологічно оброблений у радянському дусі.

Результати діяльності колгоспів одночасно давали більшовикам і певні надії, і викликали деякі розчарування. Частка повністю самостійних рентабельних (так званих «здорових») колгоспів складала лише 5%. Ще 40% колгоспів характеризувалися як «середні» господарства, тобто працювали нормально, але не могли бути зразковими. Нижчими, ніж середні були 30% колгоспів, збиткових (так званих «хворих») колективів налічувалося 19%. «Хворі» колгоспи рекомендувалося або оздоровити, або ліквідувати [1, арк. 42-43].

У той же час завдяки наявності тракторів, правильній сівозміні колгоспи вважалися ефективнішими на 25-40% товаровиробниками за одноосібників. Важливим критерієм була інтенсивність використання робочої худоби. Навантаження на одного коня у середньому складала 11,9 десятин у артіль, 7,7 десятин – у ТСОЗ, у той час як у середняцькому господарстві не перевищувала 5-6 десятин. «Здорові» колгоспи у голодному 1925 р. мали можливість продати 3-4 тис. пудів хліба кожен, а також засіяти сортового насіння на площі до 600 десятин [1, арк. 44].

У середньому на один колгосп припадало 80-110 десятин землі, загалом у 1922 р. площі колгоспних полів складала 7029 десятин, у 1925 – 30 957 десятин [1, арк. 45].

Однією з основних проблем сільськогосподарської кооперації називали велику заборгованість перед кредитними товариствами «Сільгосподаря», яка складала до 400 000 крб. [4, арк. 48].

У той же час Сільгоспбанк у 1924 р. видав 375 559 крб. кредитів, 1925 р. – 1 396 559 крб. Головний кредит припав на 79 сільськогосподарських товариств, 112 колективів округи. Окрім грошових сум, Сільгоспбанк поставив до округи 173 трактори, які сприяли піднесенню ефективності колгоспів [1, арк. 49-52].

Відштовхуючись від подібних міркувань, керівництво СРСР, республіки та округи за будь-якої можливості намагалося доводити селянам, що колективне господарювання є серйозною альтернативою одноосібному селянському господарству та має перед останнім значні переваги. Проте, попри певний матеріальний стимул до об'єднання, селяни не квапилися змінювати свій звичний робочий ритм на більш напружений колгоспний, нехай би він і давав можливість заробити й жити хоч трохи ситніше. Окрім того, традиційний індивідуалізм українських селян також стояв на заваді об'єднанню в колгосп.

Відповідно традиційним ворогом колгоспів були заможні селяни – т.зв. «куркулі», що не без підстав звикли вважати себе господарями села. Саме вони і мали найбільшу вигоду від НЕПу. Незважаючи на серйозний податковий тиск, тільки заможні селяни могли дозволити собі викинути на ринок достатню кількість продукції, аби багатіти і вкладати кошти в розширення посівної площі, придбання сільськогосподарських машин, наймати своєрідну клієнтелу з числа менш заможних сільських мешканців. Окрім того, куркуль міг впливати на ринкові ціни, притримуючи зерно, або навпаки, демпінгуючи за рахунок його кількості.

Наявність поряд колективного господарства, що могло б покласти край панівному становищу в секторі товарного постачання сільськогосподарської продукції, не тішило заможних селян. Куркулі постійно вели роботу серед селян проти колгоспу, при цьому аргументуючи не тільки словом, але й матеріальним чином, – за рахунок лихварства та незаконної оренди землі, – підтримуючи «підкуркульників», – а також поступово корумпуючи районне начальство та сільради.

З огляду на це більшовикам постійно доводилося шукати все нові аргументи для селян, особливо середнього статку, аби залучити їх у колгоспи.

У 1928–1929 рр. на півдні УРСР стався новий недорід, що викликав черговий випадок масового голодування більш ніж 3 млн. селян. Серед різноманітних заходів його подолання партійне керівництво республіки передбачило й черговий етап залучення селянства до колгоспів.

Зокрема було поставлено завдання посилити допомогу сільськогосподарськими машинами на пільгових умовах, – насамперед маломісним середняцьким та бідняцьким господарствам, а також «Скерувати всі міроприємства в такий спосіб, щоб посилити соціалістичний сектор на селі й, зокрема, посилити нові колгоспи». Через це із загальної кількості зерна, призначеного для осінньої посівної, що складала 112,1 тис. т, левова частка була виділена в кредит маломісним, бідняцьким господарствам та колгоспам. Як наслідок площа усупільненої землі на листопад-грудень 1929 р. виросла з 17% до 37%. Зростання темпів колективізації під час голодування не могло не бути поміченим радянським керівництвом [8, арк. 126].

Прихованою формою залучення сільського населення до колективної праці можна вважати розповсюдження громадських робіт. При цьому наголошувалося на можливості побудувати за допомогою населення значну кількість споруд «загально-корисного значіння». Відповідно було проголошено настанову, яка багато в чому визначила ставлення до селянства на багато років у майбутньому: «Велике значення громадських робіт полягає також в тому, що вони викликають у населення бажання до громадської самодіяльності в боротьбі зі стихійними лихами. Соціальні форми допомоги негативно впливають на населення, призвичаюючи його у всіх випадках лих надіятися на державну допомогу та послабляя самодіяльність населення в боротьбі з ними» [8, арк. 119].

Хоча з 17 районів округи недорідними було визнано лише 3, усі республіканські настанови розповсюджувалися на всю округу [8, арк. 119].

Проте згадані темпи колективізації вважалися вже недостатніми. Тим більше, що затвердження першого п'ятирічного плану передбачало значне зростання чисельності армії промислових робітників, яких потрібно було забезпечити продовольством. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про темпи колективізації та заходи допомоги колгоспному будівництву». У постанові передбачалося закінчення суцільної колективізації в Україні восени 1931 р., принаймні навесні 1932 р. [13, с. 85-86].

Одночасно в 1930 р. розпочалася кампанія розкуркулення. VIII пленум Зінов'євського окружного комітету КП(б)У, керуючись постановою про суцільну колективізацію, ухвалив рішення про ліквідацію господарств, що вважалися куркульськими. По всій Зінов'євщині було ліквідовано сотні заможних господарств, майно яких було передано новоствореним колгоспам.

Станом на березень 1930 р. близько 80% українських селян через тиск влади змушені були вступити до колгоспів. Зокрема 75% селян

Зінов'євської округи опинилися в колгоспах, у більшості випадків всупереч власній волі. При цьому влада здебільшого намагалася усупільнити все селянське майно у той час, коли постанова передбачала створення колгоспів у формі артілей зі збереженням за селянами присадибного господарства та частини худоби.

Подібна політика викликала значну кількість селянських заворушень, у тому числі й на території Зінов'євської округи. У 1929 р. на території округи було зафіксовано 1 547 випадків «куркульського реагування», у 1930 р. – 1 427 активів. Окрім того, Державне політичне управління доповідало про 237 випадків прямої агітації проти здачі хліба [2, арк. 4].

Активними підбурювачами до протестних виступів були колишні куркулі та священики, що стало ще одним приводом для застосування проти них як судових, так і позасудових переслідувань. Наприклад, на кінець 1931 р. через органи юстиції було проведено 348 справ, відповідно до яких були засуджені 512 осіб. У тому числі 147 куркулів (або тих, хто такими вважався) та 203 середняків, яких моментально зарахували до так званих «підкуркульників» [3, арк. 3-3 зв.].

У березні 1930 р. у газеті «Правда» була надрукована стаття Й. Сталіна «Головокружение от успехов». Генеральний секретар звинуватив місцеву владу в застосуванні репресивного тиску на колгоспників, вимагав повернутися до добровільного принципу колективізації, а також нагадував про дотримання статут сільськогосподарської артілі. Тож значна кількість селян отримала змогу вийти з колгоспів.

Тим часом, поступку влади селяни, напевне, сприйняли як шанс зберегти своє господарство. Вони вважали, що, виконавши план хлібоздачі, зможуть переконати владу припинити усупільнення землі. Так, по Зінов'євській окрузі було заплановано заготовити в 1930 р. 10 млн. 785 тис. пудів зерна, у тому числі на одноосібників припадало 6 млн. 645 тис. пудів. Реально було заготовлено 13 млн. 453 тис. пудів зерна (тобто план був виконаний на 123%), у тому числі 9 млн. 900 тис. пудів – по одноосібному сектору. У той же час колгоспи та радгоспи виконали план лише на 75 % [2, арк. 7-8].

Продовження колективізації в 1931 р. розчарувало селян. Вони неохоче працювали й почали приховувати хліб від держави, небезпідставно побоюючись, що його просто відберуть. Обсяги заготовленого хліба невблаганно зменшувалися з року в рік. Вже на початку 1932 р. органи партійної влади констатували, що більшість селян недоїдають, у тому числі сім'ї червоноармійців. Також констатувалося, що місцеві керівники ігнорують випадки голодування, роблячи вигляд, наче нічого страшного не відбувається.

Ще одним наслідком примусової колективізації став масовий забій

худоби, яка підлягала усупільненню, а також падіж тварин в громадському стаді через поганий догляд та нестачу кормів. Так, якщо по сільрадах Знам'янського району станом на 1.01.1932 р. налічувалося 13 428 голів великої рогатої худоби, то на 15.12.1932 р. лише 12 188 голів. Падіж серед телят сягав 40% [9, арк. 23-24].

У Златопільському району тільки з 1 жовтня до 1 грудня 1932 р. загинуло 713 коней та 395 свиней [9, арк. 78].

Важким був стан забезпеченості колгоспників худобою. Так, частина сільрад Знам'янського району була забезпечена коровами в індивідуальному користуванні на 11-20%, більшість на 60% і вище. Лише 3 сільради мали забезпеченість на рівні 80% і вище [6, арк. 22-23].

У відповідь держава лише посилила тиск на селян, проте продовольства було заготовлено набагато менше ніж у попередньому році. На село були направлені сумнозвісні «25-тисячники», які мали «по-більшовицькому» організувати роботу в колгоспах та хлібозаготівлі. На селі створювалися «буксирні бригади», що мали завадити селянам ними для того, щоб хлібні запаси, та безумовно конфіскувати вже приховуване селяни, сподіваючись якимось пережити зиму, що невблаганно наближалася. У «боротьбі за хліб» проти селянства взяли особисту участь навіть вищі партійні функціонери. Так візит до до с. Рівного Новоукраїнського району Л. Кагановича моментально призвів до виявлення 737 ям з прихованим зерном, а візит В. Затонського до с. Піщаний Брід – 18 схованок. У результаті 88% колгоспників Одеської області, до якої належали станом на 1931–1933 рр. райони майбутньої Кіровоградщини, на кінець 1932 р. залишилися без хліба взагалі [10, с. 430].

Пік голодування припав на кінець 1932 – початок 1933 рр. Внаслідок повної дезорганізації сільського господарства, численних зловживань колгоспного правління та членів сільрад, репресивних заходів проти селян, останні почали саботувати хлібозаготівлі, приховувати та розкрадати зерно, боячись залишитись без продуктів харчування взагалі, для чого мали усі підстави.

Відповідальність за провал хлібозаготівель було традиційно перекладено на низову ланку радянського керівництва. Тільки у вересні 1932 р. своїх посад були позбавлені 56 голів колгоспів та 52 члени правління, відповідно до суду було притягнуто 64 особи [2, арк. 9]. Серед них були як ті члени колгоспного правління, що обманювали селян, розкрадаючи чесно зароблене ними зерно, так і ті, хто захищав селян, відмовляючись відбирати в них те, що вже було роздано на трудовні.

Страшною бідою стало необґрунтоване списання трудовнів, що суттєво зменшувало натуральну оплату селянської праці. Так, в артілі «Нове життя» Олександрівського району в листопаді 1932 р. кількість

нарахованих колгоспникам трудовнів було зменшено майже наполовину – з 52 690 до 29 000 [10, арк. 431]. Це у свою чергу призвело до зменшення стимулу селян до праці і, одночасно, заохочувало до крадіжок та приховування наявних продовольчих запасів.

7 листопада 1932 р. до УРСР для з'ясування ситуації прибула комісія на чолі з В. Молотовим. За підсумками її візиту республіканській владі було дозволено вжити заходів щодо примусового збору зерна. Серед таких заходів передбачалося занесення колгоспу на «чорну дошку», що автоматично призводило до припинення торгівлі промисловими товарами з колгоспом, обшуки господарств колгоспників, яких підозрювали у крадіжках, постійна агітація за здачу зерна та роз'яснення колгоспникам, що не виконавши план, вони не отримають заробітну платню й натуральну оплату.

По населених пунктах Зінов'ївщини поїхали активісти, які намагалися умовити селян здавати зерно, а разом з тим розвідували ситуацію на селі. Так у Знам'янському районі після політінформації до одного з комсомольських агітаторів звернулися селяни, що пропонували здати в рахунок плану по 40-50 кг зерна. Одна з жінок пропонувала 100 кг. Досвідчений активіст швидко організував комсомольців для перевірки її господарства. Під час обшуку в жінки з ями підняли 400 кг зерна. У артілі ім. Котовського з трьох ям було піднято півтори тонни зерна, у артілі ім. Леніна – 8 ц з семи ям [5, арк. 10].

У свою чергу районне начальство намагалося будь-що врятувати власну кар'єру, бодай і за рахунок вимираючого селянства. Один з епізодів подібного потрапив навіть у доповідь Г. Петровського і був зафіксований у протоколі XVII з'їзду партії: «...в январе 1933 г. в Новоукраїнский район Одесской области заехал товарищ Затонский. Дела с хлебозаготовками обстояли плохо. Товарищ Затонский предложил выбрать какой-либо один объект, развернуть там массово-разъяснительную работу, провести широкую операцию по изъятию затаенного хлеба и тем добиться перелома в хлебозаготовках в районе. Решили остановиться на колхозе «Первое мая», где надо было таким путем взять 360 ц хлеба. Стоило однако только товарищу Затонскому выехать из района, как начальник райГПУ, по заданию районного руководства, поехал в совхоз «Червона поляна», «выжал» из директора совхоза 360 ц хлеба, сдал на элеватор, после чего районное руководство рапортовало товарищу Затонскому и обкому о том, что «на основании большевистского применения рекомендуемых товарищем Затонским методов достигнут перелом в хлебозаготовках» [12, с. 141].

Хлібозаготівлі тривали до весни 1933 р. Тим часом невиконання плану заготівель призвело до зриву постачання хліба до міст. Узимку

1932/33 р. у м. Зінов'євськ припинилася видача заробітної платні. У лютому були введені хлібні картки й централізоване постачання робітників. Лише навесні 1933 р., коли стало зрозуміло, що більше зерна в селян немає, влада вирішила трохи послабити тиск на селянство й заохотити його до роботи, надавши невелику продовольчу допомогу, насамперед – колгоспникам.

Відповідно до березневого розпорядження Одеського обкому на колгоспи виділялася продовольча позика. У першу чергу позику отримували голова сільради, секретарі партосередку та комсомольської організації. Також голова сільради отримував позику для колгоспників і окремо – для бригадирів сільськогосподарських бригад. Окремі позики призначалися одному з голів секції сільської ради, уповноваженим райпарткому та райвиконкому, школі на устаткування сніданків, та на дитячі ясла. При цьому райпартком застерігав керівництво колгоспів від механічного розподілу «всім порівну». Також позику повинні були отримати колгоспники-ударники відповідно до вироблених трудовнів, а також червоноармійці. В окремих випадках позика надавалася «колгоспникам-неударникам», які знаходилися в найбільш важкому стані. Правління колгоспу, керівники партійних та комсомольських осередків, бригадири та уповноважені отримували позику за гроші. Колгоспники ж отримували продовольчу допомогу безкоштовно, як державну продовольчу, але з обов'язковим поверненням після збору врожаю за рахунок зароблених натуральних авансів [6, арк. 22-23].

Протягом року було вжито заходи щодо припинення голодування, яке було причиною масової смертності селян. За станом колгоспників постійно слідували партійні органи. Посилилася боротьба зі зловживаннями. Як результат – були звільнені з роботи найбільш одіозні районні начальники, а деякі з них – віддані під суд. Так голова Сентовської сільради був звинувачений у тому, що брав продовольчої допомоги скільки хотів, фактично відбираючи її в голодних селян. Під час обшуку в нього було вилучено 7 ц зерна, 350 кг печеного хліба, значну кількість круп, м'ясо та сало. Окрім того, він намагався приховати від ревізійної комісії «4 амбари», у яких зберігалося до 6,5 т насіння соняшника [4, арк. 27].

Останніми жертвами голоду на Зінов'євщині стали переселенці з Білорусії та Полісся. Користуючись тим, що люди ще не адаптувалися на новому місці, голови колгоспів та сільрад ще й наприкінці 1933 р. прагнули не виплачувати їм трудовні. У результаті в с. Суботці ще й на початок 1934 р. голодувало 7 сімей переселенців. У одній з них померли батько та мати, залишивши кількох опухлих від голоду дітей [7, арк. 2-2 зв.].

Лише протягом 1934 р. смертність від голоду припинилася. До того моменту на теренах майбутньої Кіровоградської області встигло померти не менше, ніж 22 370 селян та 2 215 мешканців міста [11, арк. 13-14].

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що голод, який супроводжував «великий перелом» радянської внутрішньої політики на рубежі 1920–1930-х рр. власне і виник як наслідок цього «перелому». Саме нав'язливе бажання радянського керівництва будь-що загнати селян у колгоспи призвело до низки заходів, що спершу повністю дезорганізували сільськогосподарське виробництво в країні, потім спричинило масове голодування, що у кінцевому підсумку зумовило масову смертність жахливих масштабів, людожерства та трупожерства. Окрім людських жертв, руйнування усталеного життєвого укладу усіх українських селян позначилося на стані сільського господарства на багато років у майбутньому, спричинило тривалу деморалізацію суспільства й травмувало історичну пам'ять народу.

Література:

- Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький Ф. П-2. Зінов'євський окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. оп. 1
1. Спр. 389. Економічна довідка по Зінов'євському округу за 1926/27 рр., 74 арк.
 2. Спр. 536. Сводки о политическом состоянии округа, 234 арк. Ф. П-4. Зінов'євський міський комітет КП(б)У. оп. 1
 3. Спр. 99 Інформація про стан хлібозаготівель. 1931 р., 36 арк. Ф. П-68. Опись дел общего делопроизводства Знаменского райкома КП(б)У. оп. 1-А.
 4. Спр. 6. Директивные указания райкома КП(б)У партиячейкам по вопросам руководства хозяйственным строительством. 104 арк.
 5. Спр. 10. Спецсводки отделения транспортного ОГПУ и районного отделения ГПУ о политической обстановке в районе 14.01.1933 – 25.08.1933, 215 арк.
 6. Спр. 33. Протокол V районной партийной конференции 1934, 93 арк.
 7. Спр. 41. Информация уполномоченных райкома КП(б)У о положении переселенцев в районе, 22 арк. Ф. Р-229. Єлисаветградська округова комісія допомоги недорідним районам при Окрземвідділі. оп. 1.
 8. Спр. 1. Доповідь урядової комісії по допомозі недорідним районам. Загальні відомості про недорідні райони України та розділ кредитів між ними, 236 арк. Державний архів Черкаської області. Ф. П-446. Златопільський районний комітет КП(б)У. оп. 1
 9. Спр. 191. Інформація Златопільського райкома КП(б)У про хід господарських кампаній, 229 арк.
 10. Голодомор 1932-33 років в Україні: документи і матеріали – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська Академія», 2007. – 1128 с.
 11. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-33 рр. в Україні. Кіровоградська область. – Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. – 920 с.
 12. XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. 26 января – 10 февраля 1943 года. – М.: Партиздат, 1934
 13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2. (ноябрь 1929 – декабрь 1930). – М.: РОССПЭН, 2000. – 927 с.

УДК 94(477.65):[323.2+341.485]
«1946/1947»

Іван Петренко*

ПОВОЄННИЙ ГОЛОД НА КІРОВОГРАДСШИНІ

Стаття присвячена історії післявоєнного голоду 1946–1947 рр. на території Кіровоградської області, для якого були характерними масове голодування, що супроводжувалося смертністю насамперед селян-колгоспників. Акцентується увага саме на регіональних особливостях виникнення післявоєнного голоду, аналізується загальна ситуація у області наприкінці Другої світової війни, перебіг виконання планів продовольчих заготівель, особливості поведінки обласного, районного партійного та радянського керівництва.

Досліджуються методи проведення хлібозаготівель у 1945–1947 рр., стан колгоспників, формування умов для виникнення голодування у середовищі як українського селянства, так і міських мешканців, важкі умови існування радянського начальства низових рівнів. Визначаються основні наслідки відповідної політики радянського керівництва, наводяться статистичні дані, що характеризують поступове зниження рівня виробництва сільськогосподарської продукції, а також пов'язане з ним падіння ефективності виробництва й життєвого рівня населення області. Підбито сумні підсумки даного історичного періоду.

Ключові слова: економічна історія УРСР, сільське господарство, повоєнний період, відновлення народного господарства, конфіскація, хлібозаготівлі, голод 1946–47 рр., дистрофія, масова смертність.

The article addresses the history of the postwar famine of 1946–1947 in Kirovograd region, which was characterised by massive starvation, accompanied by mortality first among peasants. Attention is centered on the regional specific features of the origin of this famine, the general situation in the region at the end of WWII is analyzed, as well as the process of fulfilment of plans for feedstock, peculiarities of behavior of regional and district party and Soviet leaders.

Methods of grainstocking in 1945–1947; state of collective farmers, producing conditions for starvation among Ukrainian peasantry as well as city dwellers; hard living conditions of lowlevel Soviet leaders are researched. Main consequences of the respective policies of Soviet leadership are determined; statistics data, that characterise a steady decline of agricultural production level are given, as well as resulting drop in production effectiveness and standards of living of the population of the region. Sad results of this period in history are summarised.

* Петренко Іван Данилович, головний архівіст Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький, заслужений працівник культури України, почесний краєзнавець України.

Key words: *economic history of the UkrSSR, agriculture, postwar period, restoration of national economy, confiscation, grainstocking, famine of 1946–47, dystrophy, mass mortality.*

Голодування 1946–1947 рр. недаремно ставиться у один понятійний ряд поряд з голодом 1921–1923 рр. і Голодомором 1932–1933 рр. З ними його зближує як масштабна смертність селян, так і політика радянської влади, що у розпал голодування наполегливо продовжувала хлібозаготівлі, а у смертності селян звинувачувала антирадянські та класово-чужі елементи, які ніби влаштовували саботаж сільськогосподарських робіт і заготівель сільськогосподарської продукції. Проблема полягала лише у тому, що у 1946–1947 рр. на території голодування не було ворогів у достатній кількості, аби списати на них проблеми голоду та масової смертності.

Проблема післявоєнного голоду неодноразово ставала об'єктом вивчення. Її розглядали такі українські історики, як Ю. Шаповал, О. Веселова, В. Пахаренко, І. Маковейчук, Ю. Пилявець, професор Амстердамського університету Майкл Еллман, російські історики В. Зима та І. Волков, українські демографи О. Перковський та С. Пірожков та інші дослідники. Про голод 1946–1947 рр. у Кіровоградській області йдеться, зокрема, у роботах старшого наукового співробітника відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України О.М. Веселової. Регіональні аспекти голоду час від часу підіймали краєзнавці-аматори з багатьох районів області. У той же час стан дослідження причин виникнення та перебігу самого голоду далекий від завершення. Недостатньо висвітлені як документальні матеріали Державного архіву Кіровоградської області, так і численні спогади очевидців, зібрані у колекціях архіву та ряду музеїв області.

Голод 1946–1947 рр. на Кіровоградщині є найменш дослідженим серед випадків голодування неприродного або ж частково неприродного походження. Причиною є певна складність вивчення його через розпорошеність інформації серед значної кількості окремих статистичних та управлінських документів. Якщо перебіг голодування 1921–1923 рр. на Кіровоградщині можна досить ретельно висвітлити за допомогою фондів радянських і партійних установ, а також повітової та волосної преси, перебіг Голодомору 1932–1933 рр. висвітлений у зведеннях партійного керівництва Зінов'євської округи і м. Зінов'євська, що правив за центр імпровізованого «Єлисаветградского району», що змінив округу після чергової адміністративної реформи, то голод був фактично замовчаний і радянським, і партійним апаратом, а також місцевою пресою. Характерно, що навіть у протоколах засідань І сесії обласної

Ради депутатів трудящих другого скликання, що відбулася у 1946 р., немає найменшої згадки про голодування мешканців області.

Метою даної статті є висвітлення причин виникнення голоду 1946–1947 рр. та перебіг розгортання голодування на теренах області.

У міру вигнання нацистів з території Кіровоградщини у області розпочалися надзвичайні хлібозаготівлі, що викликали у селян певне занепокоєння, адже фактично повторювалася ситуація зимових хлібозаготівель 1932–1933 рр. Щоб виконати плани із заготівлі хліба, посіяного та зібраного ще в умовах нацистської окупації, численні «уповноважені» пішли взимку та весною 1944 р. попід хатами колгоспників. Проте перші завдання із забезпечення державних заготівель та заготівель у фонд Червоної Армії були виконані відносно легко. Станом на 19 березня 1944 р. колгоспники області, особливо не напружуючись, здали державі 3 млн. 327 тис. 855 пудів хліба [2]. Остаточного завдання 1943/1944 рр. було виконане станом на 5 травня 1944 р. – під час весняної сівби. Хлібоздача до Фонду Червоної Армії склала 70 5590 ц (103,3 % плану), обов'язкові закупівлі хліба – 191 600 ц, що становило 105,4 % запланованого [2, арк. 109].

Слід зауважити, що із звільненням нових районів план продовольчих заготівель збільшувався, а можливості господарства області зростали досить повільно. У той же час навіть надзвичайний характер заготівель 1943/44 рр. ще не призвів до голодної смертності. Проте далі ситуація у сільському господарстві серйозно ускладнилася. В роки війни до лав радянської армії було призвано більш ніж 197 тис. осіб працездатного віку, що суттєво скоротило людський ресурс, насамперед, сільського господарства області [3, арк. 3]. Ще 52 тис. осіб було вивезено на примусові роботи до Німеччини за часів німецької окупації. У часи окупації у сільському господарстві області працювала значна кількість військовополонених, що певною мірою компенсували дефіцит працездатних чоловіків, проте з початком визволення області і їх було призвано до лав Червоної Армії. Катастрофічною залишалася ситуація з сільськогосподарською технікою і транспортом – промисловість все ще працювала на війну, а господарство мусило обходитися залишками довоєнної техніки та жалюгідними подачками від армії у вигляді радянських та трофейних автомобілів. За підсумками 1945 р. колгоспи області завдання з обов'язкової здачі хліба державі не виконали. Зокрема, якщо у 1944 р. із 1 712 колгоспів області виконали план 1 698, то у 1945 р. – лише 358 [11, арк. 5].

Проте плани хлібозаготівель на наступний рік не були ні зменшені, ні якимось чином скориговані. У жовтні 1945 р. газета «Кіровоградська правда» закликала всі колгоспи здавати хліб понад план ще й до

«фонду Червоної Армії», хоча війна на той час закінчилася і в Європі, і в Азії. До цього фонду колгосп ім. Горького Знам'янського району вивіз додатково до плану 300 пудів зерна, а колгосп ім. Ворошилова – 222 пуди. Хліб до «фонду Червоної армії» здавали не тільки з колгоспних комор: колгоспники артілі ім. Леніна закликали всіх колгоспників здавати державі хліб з власних запасів, отриманих на трудовні, що й зробили самі та вивезли у державні засіки 120 пудів хліба. «Патріотичний почин підхопили всі колгоспники району та області!» – патетично стверджувала газета «Кіровоградська правда» в номері від 21 жовтня 1945 року.

На великий оброк для колгоспів області в 1945 р. перетворилася задача сортового насіння на склади «Дерсортфонду». Станом на 20 серпня 1945 р. на пункти «Дерсортфонду» Кіровоградської області надійшло лише 2 987 ц сортового зерна, що становило 7,4% від плану. 23 серпня 1945 р. питання про заготівлю сортового насіння розглянули на засіданні облвиконкому. Обласний виконавчий комітет ухвалив, що в усіх випадках використання сортового насіння не на посівні цілі справу передавати до прокуратури [10, арк. 23].

Таким чином, майже все наявне зерно колгоспи в 1945 р. віддали: на обов'язкові поставки державі, у «фонд Червоної Армії», «Держсортфонду», за послуги МТС, у фонд допомоги фронтовикам та їхнім сім'ям, до «учительського фонду», на потреби патронатів та дитячих будинків. У жовтні 1945 р. влада наказала здавати хліб ще й понад план, залучаючи до цього не тільки колгоспні резерви, а й збираючи його з особистих господарств колгоспників.

Наприкінці 1945 р. розпочалася масова демобілізація бійців Червоної Армії та повернення оstarбайтерів. Проте додому повернулися далеко не всі і не одразу, їхнє місце мусили заступити жінки, літні та неповнолітні громадяни. Колгоспники, які становили більшість населення повоєнної Кіровоградщини, і надалі залишалися найбільш експлуатованою і безправною частиною тогочасного населення. У результаті ефективність праці знизилася.

Страшним ударом по сільському господарству не тільки України, але й всього Радянського Союзу стала посуха 1946 р. Особливістю даного стихійного лиха було те, що воно вразило одночасно майже усі області СРСР, що були головними постачальниками зерна до загальносоюзного фонду. Отже вийти з трагічної ситуації в УРСР за рахунок інших регіонів Союзу не було можливості. У такій самій ситуації опинилися і території середньої та нижньої течії Волги, Північного Кавказу, Центрально-Чорноземної області РСФРР. У Молдавії ж та Одеській області традиційно посуха розпочалася на рік раніше ніж, загалом, в Україні та Російській Федерації. За масштабами та силою стихійне

лихо перевищувало посуху 1921–1922 рр. і наближалось до великої посухи 1891 р. [17, с. 3].

Як наслідок – селяни почали голодувати ще влітку 1946 р., що не могло не позначитися на виробництві сільськогосподарської продукції. Так, у 1945 р. чоловіки відпрацювали у середньому 349 трудовнів, а у 1946 р. – лише 320. Для жінок цей показник склав 225 трудовнів у 1945 р. та 183 трудовні у 1946 р. Відповідні показники для підлітків склали 88 та 74 трудовні. Серед непрацездатних, літніх і хворих більшість не виконала обов'язкову норму у 50 трудовнів. Таких налічувалося 22 063 особи. Тих, хто заробив 51–100 трудовнів налічувалося 14216, 101–200 трудовнів – 11 433, 201–300 трудовнів – 6 024, більше 300 заробили 2 307 осіб, і 2 252 особи напрацювали більше ніж 400 трудовнів. [12, арк. 13в.].

Важким залишався стан забезпечення МТС технікою. Внаслідок нестачі робочої худоби колгоспники у багатьох випадках орали коровами, що призвело до зменшення надоїв молока. У такій ситуації логічним виглядало б зменшення планових завдань, введення громадського харчування, залучення до сільськогосподарських робіт чисельних армійських підрозділів. Вони були забезпечені продуктами значно краще, ніж цивільне населення, і насичені дефіцитним транспортом та різноманітною технікою, що могла б замінити тяглових корів та виснажених коней і волів. Проте реакція партійного керівництва та бюрократичного апарату виявилася прямо протилежною.

Ще з 13 квітня 1942 р., відповідно до постанови Ради народних комісарів і ЦК ВКП(б) «Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудовнів», встановлювався обов'язковий мінімум трудовнів на рік також і для дітей та підлітків віком від 12 до 16 років – членів сімей колгоспників. Сільських дітей держава зобов'язувала виробити в колгоспі протягом року не менше 50 трудовнів. Проте до праці в колгоспі їх примушувала не тільки ця постанова, а й неможливість батьків прогодувати своїх дітей через відсутність достатньої кількості продуктів харчування, які вони отримували як заробітну плату з колгоспної комори. Окрім того, обов'язкові норми поставок сільськогосподарської продукції, що вироблялася на селянських подвір'ях та присадибних ділянках, держава встановила максимальними, тож діти були змушені під тиском післявоєнних обставин заробляти для себе хліб тяжкою і виснажливою працею. Аналогів цьому на післявоєнному європейському просторі не спостерігалось, хоча й тамтешнім дітям теж довелося тяжко працювати [1, арк. 1].

Оплата праці колгоспників у 1945 р. виявилася жалюгідною. В кожному четвертому господарстві області колгоспникам нарахували

до 300 грам зерна на один трудовдень. Особливо важке становище склалося з наявністю хліба в 111 колгоспах області, де кількість нарахованого зерна на трудовдень виявилася меншою від будь-якого мінімуму – до 100 г. У майже 30% господарств нарахували 0,5 кг хліба. Зокрема, в Новоукраїнському районі на один трудовдень припадало в середньому по 560 г зерна, у Великописківському – по 529 г, у Кіровоградському – по 490 г, у Бобринецькому – по 472 г, в Знам'янському – по 440 г. Найменша оплата праці зерном на трудовдні зафіксована в Олександрійському (міському) районі – в середньому 183 г на один трудовдень, Підвисоцькому – 132 г, Долинському – 150 г, Петрівському – 160 г, Златопільському – 190 г. Беззаперечно, що цього не могло вистачити для того, щоб колгоспникам цих районів можна було дожити до нового врожаю. Окрім того, у 30% колгоспів області, а це близько 500, колгоспники не отримали жодного грама зерна на трудовдень [12, арк. 4].

Але і заявлені нарахування дуже часто були тільки на папері. Практика видачі заробленого на трудовдні в 1945 та 1946 рр. виявилася надзвичайно цинічною: колгоспники ніколи не отримували всього їм належного за важку й виснажливу працю на землі. Реальне наповнення трудовднів зерном, грошима та іншою продукцією завжди були набагато нижчими від декларованого. Це називалося так: колгосп заборгував колгоспникам. Аналогічна ситуація склалася і з виплатою грошей колгоспникам: виявилася багато таких колгоспів, де на трудовдень за результатами роботи в 1946 р. нарахували від 2 до 5 копійок. Були й такі господарства, де на трудовдні селянам не нарахували жодної копійки.

Зокрема, в господарствах Олександрівського району відповідно до звітів перших по списку 11 колгоспів з 41, що на той час діяли в районі, колгоспникам нарахували на трудовдні в 1946 р. від 29 коп. до 1 крб. 18 коп. на трудовдень, а також від 200 до 520 г зерна. У колгоспі «Борець» селяни отримали ще по 150 г овочем на трудовдень, а у колгоспі «Перемога» – по 219 г соломи. У деяких господарствах Олександрівського району, як от в колгоспі ім. Леніна (с. Китайгород), «Червоний сіяч» (с. Нижчі Верещаки) на 1 трудовдень нарахували по 70 г зерна; в колгоспі «Нове життя» (с. Нижчі Верещаки) визначили на 1 трудовдень по 35 коп.; в колгоспі «Червоний сіяч» (с. Нижчі Верещаки) на 1 трудовдень установили по 12,5 коп. [8, арк. 23,28]. Подібна ситуація спостерігалася також в господарствах Маловисківського району, де колгоспники отримали від 2 до 78 коп. на трудовдень, також від 100 до 400 г зерна [9, арк 74-75].

Отже, форма оплати праці колгоспників у трудовднях призвела до того, що селянин працював фактично задарма, а якість і кількість його роботи не була пов'язана з матеріальним станом працівника.

Радянська кріпаччина знову голосно заявила про себе після війни, адже невиконання норм спричиняло до переслідування колгоспників владою – їх всіляко цькували на загальних зборах, виключали з господарств, відбирали городи, віддавали до суду. Розпочалися ці судилища ще в 1944 р. – після звільнення краю від німецьких загарбників. А станом на травень 1946 р. по 8 районах області до суду відповідно до Указу від 15.04. 1942 р. віддали 187 колгоспників. Покарання народні суди призначили 136 особам, або 72,7% від усіх справ завершилися звинувачувальними вироками. 46 виправдали, решту справ відправили на дорозслідування [13, арк. 31].

Всупереч жорстоким покаранням протягом 1946 р. обов'язкового мінімуму трудоднів не виробили 58 207 колгоспників, або 16,3% усіх працездатних. Не виробили мінімуму трудоднів 40 525 жінок та майже 1,5 тис. літніх, непрацездатних і хворих та чимало чоловіків і дітей. Хвороби, вік, каліцтво не завжди слугували підставою невиходу на колгоспне поле, на ферму, в конюшню, кошару чи майстерню, тож працювати в селі зобов'язані були всі, бо драконівські закони виявилися такими, що не працювати в тогочасних колгоспах мали право лише немовлята та абсолютно немічні.

За невиконання мінімуму трудоднів в 1946 р. з колгоспів виключили 1 461 осіб. Ще 20 72 особи вигнали за різні провини [12, арк. 17]. На той час це вважалося важким покаранням – виключений відразу зараховувався до категорії одноосібників, від чого втрачав присадибну землю та обкладався неймовірно великими податками. А відсутність паспорта, бо їх, як відомо, колгоспникам взагалі не видавали, позбавляла можливості залишити село щоб влаштуватися на роботу на заводі чи фабриці.

Весною 1947 р., коли для багатьох колгоспників порятунком від голодної смерті були пайки хліба, які вони отримували за роботу під час весняно-польових робіт згідно постанови Кіровоградського обласного виконавчого комітету від 17 березня 1947 р. №53 – по 300 г хліба на працюючого в полі та гаряча страва, в якій для приварку було 60 г борошна (для зайнятих на інших роботах в колгоспі норма хліба становила 250 г), кількість невиходів на роботу різко скоротилися, тож суттєво зменшилася кількість судових справ щодо колгоспників, які не виробили обов'язкового мінімуму трудоднів [7, арк. 148].

Методи хлібозаготівлі, до яких вдавалася більшовицька влада в післявоєнний період, майже нічим не відрізнялися від хлібозаготівлі 30-х рр.: хліб з колгоспів та господарств колгоспників відбирався майже весь. Тож з початком 1946 р. голод, а мовою влади – це лише «продовольчі труднощі», настирливо стукав до кожної оселі, не дуже

додивляючись, колгоспна, робітнича це оселя, чи тут проживає радянський службовець.

З перших тижнів нового, 1946 р., тривожні телеграми про відсутність хліба та з проханням допомоги полетіли до Кіровоградського облвиконкому з районів області. 11 січня 1946 р. голова Златопільської РСС Дрюченко в телеграмі на ім'я заступника голови облвиконкому Антоненка сповіщав: «На Новомиргородському елеваторі немає муки, зривається постачання контингенту». Голова Великовисківського райвиконкому Бабенко 20 січня 1946 р. в телеграмі до облвиконкому скаржився: «Заготзерно Помічної припинило видачу борошна» [4, арк. 5].

28 січня 1946 р. телеграму на ім'я заступника голови облвиконкому Антоненка відправили з Малої Виски. У ній голова РВК Безпалий повідомив: «Маловисківський пункт «Заготзерна» відмовляється забезпечити 2500 кг борошна. Борошно відсутнє». Голова президії облспоживспілки М.С. Колов у січні 1946 р. направив голові облвиконкому Іщенку доповідну записку, в якій навів такі дані щодо постачання сільського населення області хлібом на картки: «На протязі 1945 р., – писав Колов М.С., – з 6175 т борошна для постачання сільського населення отримано 1881 т, тобто 30,5%. У грудні 1945 р. Маловисківський район борошна не отримав: з 33 т отримано 2 т борошна і 7 т зерна...» [4, арк. 108].

8 лютого 1946 року забили тривогу в Новоукраїнському районі – заврайторгвідділом Татаров у телеграмі на ім'я голови облвиконкому Іщенка просив надати допомогу району: «Новоукраїнське «Заготзерно» зриває отоварення нарядів борошном, через що зривається постачання контингенту борошном». Інформація про відсутність борошна для постачання «контингенту» надійшли в облвиконком з Піщанобродського, Рівненського, Златопільського та ін. районів області. Зокрема, зі Златополя 11 лютого повідомили, що «млини не працюють, Новомиргородське «Заготзерно» борошна не видає, постачання «контингенту» хлібом зривається» [6, арк. 25].

Сигнали з районів про відсутність хліба примусили голову облвиконкому Іщенка звернутися 8 лютого 1946 р. до заступника голови РНК УРСР Караваєва з проханням про виділення додаткових фондів хліба для Кіровоградської області. 16 лютого з Києва надійшла відповідь. «...Питання про виділення для Кіровоградської області додаткових фондів борошна на лютий місяць може бути розглянуте тільки після позитивного вирішення союзним урядом», – повідомив нарком торгівлі УРСР Дрофа [4, арк. 111].

Голод відчували на собі не тільки «рядові» жителі області, а й представники т.зв. «номенклатури». 8 лютого 1946 р народному комісару

м'ясної і молочної промисловості УРСР П. І. Старигіну та голові Кіровоградського облвиконкому В. Г. Іщенку надійшла досить типова для того часу заява від головного інженера Кіровоградського тресту «Укрголовмаслопрому» Михайла Петровича Бусигіна такого змісту (подається мовою оригіналу зі скороченнями. – Авт.): «С такой мелкой просьбой в другое время и при других обстоятельствах я не осмелился бы отвлекать Ваше внимание... До февраля месяца с/года я как главный инженер и заместитель начальника треста, получал литературное снабжение по первой категории, но в феврале по неизвестным для меня причинам с меня снято литературное снабжение. Для меня этот случай явился совершенно неожиданным и новым... Я, как главный инженер, должен возглавлять производство, а не ходить по городу и искать себе средства к существованию. Питаться и снабжаться с семьей с рынка на полученную мною зарплату я не в состоянии...».

Тож головний інженер просив відновити для нього літерне постачання. 18 лютого 1946 р. М. П. Бусигін отримав від заступника голови облвиконкому Антоненка таку відповідь: «Додатково виділити для вас літерне постачання облвиконком не має можливості» [4, арк. 122].

Головний інженер тресту належав на той час до привілейованої частини суспільства, але і його голод примусив звертатися з принизливим проханням до органів влади про поліпшення постачання продуктами харчування його сім'ї, але він, як і сотні йому подібних, отримав негативну відповідь, тож керівник обласного рівня та його сім'я жили впроголодь. Десятки тисяч робітників області, т.зв. «контингент», хліба не доотримували, тож теж голодували. Декілька сотень тисяч колгоспників Кіровоградщини майже ніякої допомоги ні від кого не отримували і по неї не зверталися – тож голод для них був особливо важким та нестерпним.

У лютому 1946 р. голод відчули на собі також усі жителі обласного центру – голова Кіровоградської міської ради Луценко в листі на ім'я голови облради писав, що «... в лютому місяці для контингенту м. Кіровограда недодані 44 т борошна, внаслідок чого для частини населення немає чим видавати хліб на хлібні карточки за увесь місяць» [12, арк. 168].

Жителі області, ті, які мали право на отримання хліба по картках, скаржилися на відсутність хліба, відправляючи листи до Ради Міністрів УРСР, до Верховної Ради, до ЦК КП(б)У особисто М. Хрущову впродовж зими, весни та літа 1946 р.

Типовою є скарга М. М. Барабаша – заступника керуючого Кіровоградською обласною «Заготживконторою» при облземвідділі, учасника війни, нагородженого орденами Червоного прапора, Червоної зірки

та 8 медалями. Її він написав 13 квітня 1946 року: «8 лютого 1946 року після 4-х років перебування на фронтах Великої Вітчизняної війни, – писав у заяві Барабаш, – я демобілізувався як спеціаліст сільського господарства і працюю на попередньому місці роботи... На фронтах урядом 10 разів нагороджувався, маю 2 поранення, в Червоній армії служив у гвардійських підрозділах офіцером. За своїм становищем (тобто по займаній посаді) повинен отримувати, але ніяк не можу добитися отримати картки на літерне харчування. ... Я вкрай потребую допомоги, але її не отримую...» [13, арк. 7].

Голодували навіть і старі партійці. Зокрема, Т.Є. Косаковська, член ВКП(б) з січня 1918 року, в своїй заяві 25 квітня 1946 р. до голови облвиконкому писала: «Я прошу надати мені допомогу в отриманні літерної картки. ... За роки війни загинуло все моє майно. Я просто роздягнена і роззута до такої міри, що майже не пристойно виходити до людей... Без допомоги я не в змозі подолати бідність і не маю що їсти, немає в чому працювати. Мені 57 років, я майже все своє свідоме життя віддала партії і роботі» [5, арк. 158].

«Прошу виділити борошно у червні за рахунок липневих фондів», – просив голова облвиконкому Іщенко міністерство заготівлі УРСР і пояснював: «... в червні населення міст і деяких районів залишилося без хліба» [6, арк. 31].

У червні 1946 р., вперше від початку року, в області згадали про таких своїх громадян, як колгоспники та виділили для них борошно. Воно й не дивно – на порозі чекали жнива, тож з'явилася потреба в робочій силі. Її вирішили підгодувати. Наскільки об'ємним був цей раціон, свідчить, зокрема, таке: 12 червня виконком Новопраської районної ради ділив між колгоспами району 30 ц борошна, відпущеного облвиконкомом для постачання колгоспників. Райвиконком вирішив розподілити борошно кожній колгоспній родині тільки «після перевірки і встановлення такої необхідності» [6, арк. 158]. Цю жалюгідну кількість борошна роздали тим, хто десятки тисяч центнерів хліба виробив у 1945 році та звів до пунктів «Заготзерна», майже нічого не залишивши собі на прогодування.

Зерно врожаю 1945 р. на території області було – воно непорушно знаходилося на глибинних складах «Заготзерна». 30 грудня 1945 р. керуючий обласною конторою «Південьзаготзерно» Лебеденко написав голові облвиконкому Іщенку доповідну записку, у якій відзначив, що «... на глибинних пунктах Кіровоградської області зберігається 101 296 ц зерна, яке в більшості випадків перебуває в непристосованих приміщеннях, в результаті чого останнім часом його якість погіршується, а в деяких випадках навіть псується, особливо зерно, невивезене

в попередні вивозки». В Олександрійському районі на глибинних пунктах зерна було 1289 ц, в Бобринецькому – 3766 ц, Устинівському – 3837 ц, Олександрівському – 3788 ц, Новоукраїнському – 1535 ц тощо [6, арк. 9, 10].

Незаперечно, що конфіскаційний характер хлібозаготівель, до якого вдалася держава, призводив до голодування жителів області, та, особливо, колгоспників, вже взимку, весною та влітку 1946 р.

16 червня 1946 р. комісія, до якої увійшли заврайздороввідділу Бобринецького райвиконкому Жук, лікар Романович та інспектор ОММ Мельниченко, здійснили медичний огляд дітей дитячих ясел №1 міста Бобринця, про що склали відповідного акта. Вони оглянули 57 дітей – вихованців дитсадка. 20 дітей відразу визнали дистрофіками, а саме: Головченка Ю., віком 1 р. 8 міс., Іванченка Валерія – 3 р., Новіцького Вітю – 4 р., Мудрієвського Котю – 4 р., Таран Валю – 4 р., Богуславську Світлану – 3 р., Трегуб Олю – 1 р. 4 міс. та інших. У ще одних яслах – радгоспних, дистрофіками виявили 50 дітей, а всього важко хворих від постійного голоду – 70 дітей дошкільного віку, що перебували в дитячих яслах м. Бобринця – райцентрівському та радгоспному [14, арк. 5]. Долі цих дітей невідомі, проте для деякого прогнозовані – протягом 1947 р. в дитсадках тільки м. Кіровограда померли від дистрофії та запалення легенів 34 дитини [15, арк. 69].

Відповідно до практики, що встановилася в тогочасній державі, хліб вилучався не тільки з колгоспів, а й особистих господарств селян, робітників та службовців шляхом т.зв. «зобов'язань на поставку державі зерна». Ця робота покладалася на уповноважених наркомату (міністерства) заготівлі СРСР, які діяли в кожній області та кожному районі.

Реальне виконання цих планів були для уповмінзагів невтішними, оскільки станом на 20 жовтня 1946 р. колгоспники, робітники і службовці області, замість понад 300 тис. пудів хліба, фактично здали державі тільки 81 тис. пудів, за що уповноважений міністерства заготівлі СРСР по УРСР Калашников направив уповмінзагу СРСР по Кіровоградській області гнівного листа за № 30410 з вимогою «встановити суворий контроль за поставками хліба з цих господарств в кожному районі, а в районі – в кожній сільській раді» та вкотре вказав на вжиття суворих заходів до не здавачів хліба [11, арк. 17].

Заходи дійсно вживалися, бо 20 листопада заступник уповмінзагу СРСР по Кіровоградській області Косенков направив до Києва «Звіт по перевірці виконання обов'язкових поставок і заходах впливу вжитих до боржників по зерну станом на 20 листопада 1946 р.». Згідно звіту протягом року було вручено 131 514 зобов'язань. При цьому до

хлібоздачі не приступили 31 801 господарство. За це 5185 господарствам було вручено судові приписи і описано майно, 2 034 господарства було беззастережно вилучено, до суду передано 397 справ, засуджено 213 осіб [11, арк. 84].

Всі способи вилучення зерна в колгоспах, колгоспників, робітників та службовців, до яких влада вдалася в 1946 р., мали переважно насильницький характер. Незаперечно, що саме нещадні методи хлібозаготівельної кампанії 1946 р., а не погодні умови, призвели до голоду в зиму-весну 1946–1947 рр на Кіровоградщині. А планів поставок зерна державі область так і не виконала. Вони виявилися нереальними. І ось чому: за планом хлібозаготівель, доведеним області постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 червня 1946 р. та постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про план хлібозаготівель з урожаю 1946 р. по областях», затвердженої 4 липня 1946 р., Кіровоградщину спочатку зобов'язали здати державі 26 748 тис. пудів зерна. Проте у липні та серпні 1946 р. план для області підвищили на 1 300 тис., потім ще на 1 500 тис. пудів. Це були одні з найбільших підвищень завдань для областей України. Тож область повинна була здати з урожаю 1946 р. 29 млн. 548 тис. пудів хліба, тобто 4 млн. 727 тис. 680 ц [16, с.433].

Фактично план здачі державі зерна виявився більшим на понад 1 млн. ц від валового його збору. Виконати нереальний план здачі хліба державі радянські та партійні органи області вимагали від господарств будь-що. Майже всі жителі Кіровоградщини, а особливо колгоспники, вже зазнали хронічного недоїдання протягом 1946 р. Надії на покращення рівня їхнього життя, принаймні, щодо забезпечення продуктами харчування з нового врожаю, розвіялися, адже держава примусила здавати майже все вирощене зерно, навіть те, яке колгоспи залишали на насіння.

«В новому 1947 р. будемо працювати так, як учить нас товариш Сталін!» – закликала на своїх сторінках Маловисківська районна газета «Червоний прапор» в номері за 1 січня 1947 р. Нині це сприймається як неймовірний цинізм влади у ставленні до селян, адже методи господарювання в області, як, проте, і по всій Україні, були надзвичайно жорстокими і немилосердними в першу чергу щодо тих, до кого зверталася районна газета – колгоспників. Як їм залишалося жити, коли хліб у них відібрали саме за вказівкою Сталіна? Влада ніби навмисне створила абсурдну ситуацію: силою оббирали всіх без винятку колгоспників, а потім закликала і надалі «працювати так, як вчить т. Сталін!».

Література:

Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. П-429. Кіровоградський обком КПСС, 1939–1991 рр. оп. 4.

1. Спр. 23. Протоколы заседания бюро обкома КП(б)У, №№ 38-40, 103 арк.
2. Спр. 34. Отчеты, информации, отчеты обкома КП(б)У о ходе хозяйственных компаний, 190 арк.
3. Спр. 80. Информации, доклады обкома КП(б)У о работе военных отделов, о государственном обеспечении и бытовом устройстве семей военнослужащих, 27 арк.
- Ф. Р-2860. Виконавчий комітет Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих (облвиконком). оп. 1.
4. Спр. 586. Листування з обласними і міськими установами про організацію постачання робітників і службовців продовольством, 343 арк.
5. Спр. 587. Листування з обласними і міськими організаціями і установами про стан торгівлі в магазинах області. Постачання робітників і службовців продовольством, 260 арк.
6. Спр. 588. Листування з обласними і міськими організаціями і установами про забезпечення населення продовольством і паливом, 246 арк.
7. Спр 637. Постанови облвиконкому та бюро обкому КП(б)У. 3 січня-12 травня 1947 р., 269 арк.
- Ф. Р-2875. Кіровоградский областной земельный отдел. оп. 4
8. Спр. 30. Годовые отчеты колхозов. Александрыйский район., 356 арк.
9. Спр.41. Годовые отчеты колхозов. Маловисковский район, 175 арк.
- Ф. Р-3035. Кіровоградська обласна контора госсортфонда. оп. 2
10. Спр.5. Постановления Исполкома Облсовета деп. Трудящихся, 369 арк.
- Ф. Р-3084. Уполномоченный Министерства заготовок СССР по Кіровоградской области. оп. 1.
11. Спр.478. Переписка по заготовке полеводческих культур в 1946 году, 97 арк.
- Ф. Р-3191. Уполномоченный госплана СССР по Кіровоградской области. 1944-1948 гг. Статистическое управление Кіровоградской области. 1948-1958. оп. 4
12. Спр.92. Сводный годовой отчет по колхозам области за 1946 год, 130 арк.
- Ф. Р-5037. Кіровоградский областной суд. оп. 4.
13. Спр.3. Акты ревизии работы облсуда по материалам ревизии Наркомата Юстиции. 5.X-44 г. 10.XI.-55 г., 9 арк.
- Ф. Р-5983. Кіровоградский областной отдел здравоохранения исполкома областного совета депутатов трудящихся; г. Кіровоград. оп. 1
14. Спр.47. Годовой отчет об оздоровительной кампании в 1946 г. Январь-декабрь 1946, 29 арк.
15. Спр.61. Текстовый отчет Облздравотдела за 1947 г. Январь 1947 г. Декабрь 1947 г. 110 арк.
16. Веселова.О. Голод 1946-1947 років в Кіровоградській області. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: ПУ НАН. – 2005. – № 13. – С. 433.
17. Волков И.М. Засуха, голод 1946–1947 годов // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 3-19.

*Пам'яті жертв радянського тоталітаризму
з нагоди 80-х роковин «Великого терору»*

Оксана Бабенко, Віктор Білоус*

**ШПИГУНОМАНІЯ ЯК ОДИН З ПРОЯВІВ
ДЕКЛАРОВАНОГО ПРОЛЕТАРСЬКОГО
ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ**

Союз Радянських Соціалістичних Республік – колишня імперія, на уламках якої постала незалежна Україна, завжди був і ще надовго залишиться предметом вивчення для політологів і економістів, соціологів і психологів, військових спеціалістів тощо.

Розглянемо назву держави. «Союз» передбачає вільне поєднання людей або країн заради якоїсь спільної діяльності або ж досягнення певної мети; «*радянський*» – малося на увазі, що саме «*ради*», представники до яких обиралися на основі майже рівного, практично загального й відносно відкритого виборчого права, керують життям соціума; «*соціалістичними*» за принципами державного устрою мали бути країни Союзу; значення слова «*республіка*», «*влада народу*», усім загальновідоме.

До такої назви, тобто до країни, яка декларувала свої засадничі принципи у власній назві, жодних претензій з точки зору загальнолюдського бути просто не могло!

Відсутність вільного доступу до західних ЗМІ та літератури, активна контрпропаганда до певного часу утримували народи Союзу в тенетах поглядів нав'язаного ним «радянського патріотизму» та «соціалістичного інтернаціоналізму». Роль «озброєного загону партії», каральних органів, при цьому всіляко замовчувалась.

Ми пропонуємо свій погляд на такий бік питання, як репресії проти представників етносів, що складали СРСР. Не претендуючи на детальне висвітлення цього масштабного за обсягами та значенням

* Бабенко Оксана Анатоліївна, керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член НСКУ, м. Кропивницький

* Білоус Віктор Борисович, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області, член НСКУ, м. Кропивницький

явища, наводимо приклади доль конкретних людей, чия чи не єдина проблема була в тому, що вони народилися українцями, росіянами, болгарами або німцями, поляками чи румунами, євреями, греками або просто в тому, що народилися.

Географічно Україна розташована на перехресті шляхів з Півночі на Південь, зі Сходу на Захід. Різні народи й різні люди мандрували цими шляхами, нерідко осідаючи вздовж них. Прикладом цього може слугувати територія нинішньої Кіровоградської області, що знаходиться якраз в центральній частині України.

На території сучасної Кіровоградщини протягом тривалого історичного часу проживають представники багатьох національностей. Для періоду кінця XIX – початку XX століть найбільшими етнічними групами були українці та росіяни, але, в силу впливових на той час економічних та політичних причин, багато було й німців, поляків, євреїв, болгар тощо. Усі вони, як правило, вільно користувалися рідними мовами як офіційними мовами діловодства й судочинства; функціонували їхні громадські об'єднання, релігійні громади, навіть етнічні колгоспи.

Політичні зміни в Європі кінця 1920-х – початку 1930-х років вплинули на долю цих людей. Прихід фашизму до влади в Італії, Німеччині, Іспанії, Румунії, Болгарії автоматично, на думку тодішнього партійного та радянського керівництва СРСР, зробив «ворогами» представників всіх вихідців з тих країн, які поколіннями проживали тут. Ну, а «ворогам – закон», як відомо ще з часів римського судочинства! Закони, відповідно, були «суспільно орієнтованими», а їх імплементація здійснювалась за алгоритмами, чітко й однозначно прописаними в позазаконних внутрішньовідомчих актах, наказах НКВС СРСР.

Великі більшовицькі бонзи, які сприйняли Марксову ідею про відсутність батьківщини у пролетарів, пропагували пролетарський інтернаціоналізм. Навіть у партійному гімні «Інтернаціонал» є рядки про те, що *«лишь мы, работники великой, всемирной армии труда»...*

Перша в світі «держава робітників та селян» позірно задекларувала рівність національностей народів країни, але на практиці цей принцип справджувався далеко не завжди. За умов висловленої Сталіним ідеї про активізацію класової боротьби залежно від «успіхів» у будівництві соціалізму, пошук ворогів ставав усе інтенсивнішим. Органи держбезпеки з метою урізноманітнення результатів своєї діяльності з «очищення» країни розширили коло діяльності: серед маси засуджених (переважно позасудовими «трійками», а отже – приречених) за «антирадянську агітацію» усе частіше з'являлися «шпигуни». Увагу спецслужб привертати вихідці з країн «фашистського оточення» СРСР, тому недивно, що

«органами» фальсифікувались справи на представників німецької, польської та інших діаспор.

Наведемо декілька прикладів за матеріалами архівних слідчих справ, які зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області.

Так, за справою № 4134-п (її розпочато 18 червня 1937 року, рішення по ній винесене Народним комісаром внутрішніх справ СРСР Єжовим та Генеральним прокурором СРСР Вишинським 18 вересня 1937 року) всього проходило 22 особи, з них 8 жінок. Найстаршим з цієї групи осіб польської національності був Ксаверій Келлер, 1867 року народження; наймолодшою – Ванда Савіцька, 1902 року народження. З числа фігурантів розстріляно – 14, засуджено до 10 років таборів – 3, до 8 років – 4, до 5 років – 1. Всіх реабілітовано Військовим трибуналом Київського військового округу в лютому 1958 року. До дня реабілітації дожили двоє з засуджених.

Поляки на території міста Єлисаветграда-Єлисавета-Зінов'ївська-Кірово мешкали здавна, що й не дивно: за територію між степом і лісостепом століттями воювали литовці й поляки, росіяни, татари, турки тощо. Представники названих та інших народів осідали тут, поряд з українцями, займаючись господарством, торгівлею, ремісництвом. Відомо, що поляки – у масі своїй католики, тож мали костьол та невелику громаду вірних навколо нього. Місцева післяреволюційна влада, що с'як-так терпіла православні храми, костьол незлюбила. До цієї нелюбові додала гіркоти поразка від «панської Польщі», яку та нанесла оспіваній радянською історіографією Першій кінній армії 1920 року під час керованого Тухачевським провального наступу на Варшаву.

Рішучі оргвисновки місцева влада реалізувала на початку 1930-х років, коли католицький храм було ліквідовано остаточно, а його служителів – розігнано. Треба віддати належне силі переконань парафіян: вони, навіть за відсутності кліриків, продовжували збиратись на приватних квартирах, де молилися, слухали по радіо проповіді та релігійні відправи з Польщі. Але коли до справи долучилися органи НКВС, звинуватили в проведенні шпигунської діяльності навіть малописьменну 67-річну пенсіонерку практично тільки на підставі того, що вона – віруюча католичка!

Йдеться про Плавінську Франциску Іванівну, 1870 року народження, яка мешкала в Кірово за адресою пров. Чигиринський, 25. Вона народилась у колишній Подільській губернії, рідні її жили на території Польщі, куди 1924 року нелегально виїхав і її син, Плавінський Йозеф.

Не витримавши психологічного тиску під час допитів, бідолашна жінка визнає: *«Деловых связей со своими сыновьями и братьями прожи-*

вающими в польше шпионского характера я имела, а именно: в 1936 году я получила письмо шифрованное от своего брата проживающего в городе Варшаве Журковского Филипа Яновича. Это шифрованное письмо которое я расшифровать не могла, но всё же отдельные фразы я расшифровала и поняла оттуда из этих расшифрованных фраз о близости войны с СССР, остальное я не сумела расшифровать и письмо сожгла». Оце така «шпигунська діяльність»! [арк.123].

Звинувачення членів католицької громади в проведенні антирадянської діяльності, шпигунстві, підготовці до вторгнення на територію СРСР з боку Польщі та Німеччини, їхня «підривна робота» під проводом польського генконсула в Україні підтвердження не знайшли, але «замовлення» було, тому «високоінтелектуальні контррозвідники» Єжова швиденько «додумали» фавулу, за якою й розправились з групою парафіян.

Народна мудрість стверджує: «Правда завжди переможе». Якщо лєнінське вчення дійсно було правдивим і «єдино вірним», то чому воно не перемогло? Чому його «життєдайність» треба було доводити, розстрілюючи тих, хто його не сприймав, не повірив у нього?

Зрештою, прогулюючись центром нинішнього Кропивницького, можна побачити римо-католицький храм. Він височить усього за кількасот метрів від колишньої будівлі не функціонуючого вже обкому тієї партії, яка колись урочисто заявляла: «Все – в ім'я людини, все – на блага людини». Перемога, як то кажуть, наочна.

Могили ж людей, які загинули за свої переконання, за віру у перемогу Вищої правди, ми вже не знайдемо: цієї таємниці архівні справи не розкривають...

* * *

На вулицях тодішнього Кірово часто можна було почути не тільки російську та українську мови, але й молдавську, їдиш та німецьку. Етнічних німців було не так багато, але в кількості достатній для створення національної та релігійної громади, центром якої стала лютеранська кірха (вона знаходилась на території кварталу міста між нинішніми вулицями Гоголя та Преображенською, Пашутіна та Тарковського, будівлю знесено 1934 року).

Прочитуємо документ зі справи № 3862-п на Гільденбрандта та ін., (ст.ст 54-10, 54-11 КК УРСР): «Обвинительное заключение по обвинению 1. Радомской Иды Иосифовны; 2. Мааса Райнгольда Георгиевича; 3. Гильденбрандта Юлия Васильевича; 4. Гидт Альбины Фёдоровны; 5. Шредер Екатерины Абрамовны; 6. Маас Лилии Христиановны; 7. Ябс Эмиля Генриховича; 8. Браун Магдалины Даниловны; 9. Седова Николая

Ивановича; 10. Корецкого Никиты Никитича в преступлениях, предусмотренных ст. 54-10, 54-11 УК УССР.

...в гор. Кирово существует немецко-националистическая контрреволюционная организация, активными участниками которой являются обвиняемые по данному делу Радомская, Маас, Шредер, Гильденбрандт и др, проводившие в течение ряда лет контрреволюционную деятельность, направленную к сколачиванию контрреволюционных элементов – немцев-националистов, для активной борьбы с Соввластью, пропагандируя фашизм и разжигая патриотизм за фашистскую Германию» [арк. с. 86].

При обшуках вилучено особисті документи арештованих (паспорти, профспілкові членські квитки, листування тощо), але «контрреволюційності» організації безсумнівно додали вилучені в Мааса Р.Г. радіоприймач, а у Гильденбрандта – «охотничье ружьё № 40145, набоив 13 штук, охчнего поруху 400 г, патронов 88 ш., капсулей коробочка не извесное колч, дроби не извесное количество» [арк.27]. Серйозне «підтвердження» отримала й версія про шпигунство, антирадянську пропаганду та агітацію й тероризм: у Маас Лілії Християновни, 1906 р.н., випускниці Московського інституту мов, викладача німецької мови міської школи № 25, було вилучено «разной перепіски на немецком языке і разніе заметкі, літературное Энциклопедія под редакціей Скріпніка,.. мелко-каліберная вінтовка, патронов к м/к вінтов. 1 пачка» [арк. с. 30] (орфографію оригіналу збережено, авт.).

Окрім вчительки Масс Л.Г. до групи арештованих належали Радомська Іда Йосипівна, 1882 р.н., малописьменна, вдова, робітниця за наймом; Масс Райнгольд Генріхович, 1894 р.н., з нищою освітою, слюсар; Гильденбрандт Юлій Васильович, 1892 р.н., освіта нища, робітник заводу «Червона Зірка»; Гідт Альвіна Федорівна, 1890 р.н., освіта нища, прибиральниця; Шредер Катерина Адамівна, 1888 р.н., домогосподарка з нищою освітою; Ябс Еміль Генріхович, 1870 р.н., малописьменний, пенсіонер; Браун Магдалена Данилівна, 1918 р.н., освіта нища, рахівник бухгалтерії «Червоної Зірки»; Седов Микола Іванович, 1896 р.н., малописьменний, кустар-чоботар; Корецький Микита Микитович, 1888 р.н., освіта нища, столяр та слюсар вагонного цеху залізничної станції Кірово. На момент арешту найстаршим був Ябс Е. Г., 67 років, наймолодшою – Браун М.Д., 19 років. Вищу освіту мала Масс Л.Г., решта – практично без освіти. За національністю – всі німці, окрім українців Корецького та Седова.

Зовні причин для об'єднання у «немецко-националистическую контрреволюционную организацию» не видно, але арештована Радомська на першому ж допиті свідчить, що «німецька націоналістична контр-

революційна організація» була створена ще з самого початку існування Радянської влади, у 1922-23 рр. та функціонувала навколо лютеранської кірхи. На своїх зібраннях парафіяни (по суті, це й були саме парафіяни, а не заколотники-контрреволюціонери!) обговорювали проблему отримання матеріальної допомоги через міжнародні релігійні та гуманітарні організації, вивчали можливість виїзду з СРСР за релігійними мотивами.

Мужності не визнати інкриміновану діяльність вистачило в Маас (*«о существовании немецкой националистической контрреволюционной организации под прикрытием лютеранской кирхи мне не известно и свою причастность к такой организации отрицаю»*), а також й у Гільденбрандта, Ябса, Гідта та Корецького, але справу, *«на основании приказа народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР, Генерального Комиссара Государственной Безопасности тов. Ежова за № 00485»*, було надіслано на розгляд *«в особом порядке»* [арк. с. 89]. Далі йдуть долучені до справи виписки з актів про виконання вироку, розстріл 12 грудня 1937 року о 24 годині.

За скаргами родичів Корецького та Ябса справу переглянули у вересні 1940 року, але вирок визнали правильним. Перегляд справи в 1957 році показав, що засуджені особи були прихожанами лютеранської кірхи, пізніше – баптистської громади, їхню контрреволюційну діяльність не доведено, у зв'язку з чим всіх фігурантів у справі було реабілітовано з видачею родичам відповідних довідок та «липових», як вимагала тодішня практика приховування масштабу репресій, свідoctв про смерть (розстріляний 1937 року Ябс, наприклад, *«номер»* у таборі в 1943 році від «виразки шлунку»).

* * *

Болгари компактно проживають на території сучасної Кіровоградської області давно. Початок їхньому переселенню з рідних земель поклало завоювання Болгарії Османською імперією в кінці XIV століття. Релігійний та політичний утиск, загроза насильницької асиміляції породжували протест населення, однією з форм якого стала еміграція до інших країн, Російської імперії зокрема.

Переселення болгар тривало й у наступні роки. Наприкінці XVIII ст. окремі болгарські родини осідають у місцях, де пізніше буде утворено болгарські села, а на початку XIX ст. виникають болгарські поселення в Херсонській губернії. Одним з ключових моментів історії переселення болгар на територію Російської імперії стала російсько-турецька війна 1806–1812 рр., яка викликала перше масове переселення болгар до Бессарабії, що пізніше увійшла до складу імперії.

Нове переселення болгар до Росії було зумовлене війною 1828–

1829 рр., на початку якої передбачалось переселення до меж Російської імперії тих болгарів, які будуть воювати на боці Росії, а генерал-губернатор Новоросійський та Бесарабський князь Михайло Воронцов намагався організувати переселення до Новоросійського краю моряків, суднобудівників та ремісників.

У 20–30-х роках ХХ ст. болгар в Україні мали 1 національний район, 28 сільських рад, а також 53 національні школи, шість культурних установ. У Криму було відкрито 12 болгарських шкіл. У республіці виходило сім болгарських газет (за даними інших джерел у 1926 р. болгар в Україні налічувалось 92,1 тис. (0,32% населення), які переважно жили в селі. Як і щодо інших меншин, болгарам була надана можливість територіального самоуправління: станом на 1931 р. існувало вже 3 болгарських національних райони — Благоївський, Вільшанський, Коларовський та 46 болгарських національних сільських рад, діяло 73 болгарських шкіл, Преславська сільськогосподарська школа на Мелітопольщині, низка культурних центрів та видань).

Високий ступінь спорідненості слов'янських мов, спільні релігія та побутовий устрій сприяли дружнім відносинам з автохтонним населенням та успішній асиміляції болгар в Україні. У селах області (Станкувате, Вільшанка) було створено болгарські колгоспи. Мирні за складом характеру люди, вмілі виноградарі, садівники й хлібороби болгар не почували себе чужими на землях, що їх прийняли, ставши помітним економічним та культурним чинником Півдня України.

Але не тільки працю на землі та споживання її плодів довелося розділити їм з автохтонним населенням. Вдосталь випало їм і гіркого, одним з прикладів чого служать кримінальні справи, заведені на осіб болгарської національності Вільшанським районним відділенням УНКВС по Одеській області.

«Звинувачення» мали стандартний вигляд та зміст: такий-то, ПІБ, житель Вільшанського району, селянин, хлібороб, практично без освіти (у деяких справах звинувачувані замість підпису на документах залишали відбиток вказівного пальця (Чернов Михайло Михайлович, справа № 9365-п.), за походженням із сім'ї куркулів, учасник «кулацької волинки» у 1929-1930 рр., вороже ставиться до заходів Радянської влади на селі, критикує Конституцію, веде розмови про наближення та неминучість переможної війни Німеччини проти СРСР, закликає односельців не підписуватись на позики, не здавати хліб державі тощо.

Практично всі фігуранти справи були розкуркулені на початку 30-х років, відбували заслання у північних районах СРСР, після повернення вступили до колгоспу, але поглядів своїх не змінили: продовжували відстоювати право на ведення індивідуального господарства,

на реальних прикладах викривали недоліки колгоспного ладу та недолугість економічної політики Радвлади в царині сільського господарства.

Протоколи допитів свідків по справі з числа односельців не містять переконливих об'єктивних даних про можливу ворожу, шкідницьку, антирадянську та тим більше шпигунську діяльність згадуваних вище осіб.

Вже 9 квітня 1938 року начальник Вільшанського районного відділення УНКВС по Одеській області молодший лейтенант держбезпеки Ястребов складає та подає по команді звинувачувальний висновок, який потрапляє на розгляд трійки УНКВС. Згідно з випискою з протоколу засідання трійки при УНКВС по Одеській області № 216 від 5 жовтня 1938 р. учасники *«ликвидированной болгарской контрреволюционной повстанческой вредительской группы»* Владов І. Г., Владов М. Г., Танасов І. В., Танасов І. Г. засуджені до розстрілу з конфіскацією та здачею в дохід держави особистого майна. Рішення виконане 17 жовтня 1938 року [арк.с. 101- 106].

У лютому 1959 р. Президія Кіровоградського обласного суду в постанові № 44-У-53-с визнала: *«постановление тройки УНКВД по Одесской области от 5 октября 1938 года в отношении Танасова Ивана Григорьевича, Танасова Ильи Васильевича, Владова Никиты Григорьевича и Владова Ивана Григорьевича отменить и дело производством прекратить за недоказанностью предъявленного обвинения»* [арк. с. 170-171].

За справою № 8090-фпд 7 жовтня 1937 року розстріляні Заболотний Олександр Спиридонович, 1894 р.н., Тодоров Антон Яковлевич, 1891 р.н., Владов Михайло Іванович, 1890 р.н., Заболотний Яків Спиридонович, 1895 р.н., а от такий собі Кабакшей з числа звинувачуваних виведений, попри те, що *«Кабакшей Иван Андреевич, 1896 г.р., сын кулака, в 1919 г. являлся активным участником вооружённого восстания против Соввласти и Красной Армии, в 1930 г. совместно с кулаками Владовым, Заболотным, Тодоровым и др. принимал активное участие в кулацких волынках и являлся организатором таковой, за что в том же году был осужден на три года концлагеря, откуда бежал.*

После побега с концлагеря занимался спекуляцией и проведением контрреволюционной деятельности против хлебозаготовок, за что в 1932 году был вторично осужден на три года.

В 1937 году появился в село и, связавшись с кулаком Стояновым Михаилом (руководитель к-р вредительской группы, осужден в 1937 году по I категории), которым был втянут в контрреволюционную группировку, и о заданию последнего создал к-р группу в с. Станковата из антисоветского элемента Владова Н. И., Заболотного Я. С., Тодорова А. Я. и Заболотного Я. С., через которых проводил вредительскую деятельность в колхозе и подготавливал их на случай интервенции выступить

в тилу *Красной Армии*» [арк. с. 42-45, 72]. Даних про засудження Кабакшея нами не виявлено.

Через типовість звинувачень та методів їх доведення так званими «правоохоронними» органами ми не наводимо деталей та підрибиць багатьох сфальшованих справ проти несправедно звинувачених жителів сіл Вільшанка, Станкувата, Добра, Лиса Гора (зокрема, за справами №9365-п та № 9907-п розстріляні Чернов М. М., Єнчев С. В., Златов П. С., Добров Д. Г., Смелов М. Г., Заболотний Ф. В., Стоянов М. П.; за справою № 5187-п засуджені до 10 років таборів Параскева М. Г., Драгоєв П. Л., Заболотний П. М., Владов А. С., до 8 років – Владова Ксенія Сильвестрівна. Вів ці справи, до речі, вже відомий нам молодший лейтенант держбезпеки Ястребов).

Ці «справи» – свідчення організованого більшовицькою владою етнічного геноциду проти болгарського населення України, який був складовою частиною програми винищення власного народу на догоду політичним химерам та економічним експериментам. Якщо уважно перечитати прізвища репресованих, можна зрозуміти, що було знищено цілі сім'ї етнічних болгар, яким «жорстокий та ненависний царат» надавав землі та пільги при заселенні ними нових територій імперії.

* * *

У середині 30-х наше місто – Зінов'ївськ, пізніше Кірово – було центром округи Миколаївської області, але вже жило в очікуванні перетворення на обласний центр (область було організовано в січні 1939 року). Зрозуміло, що нову область було утворено не тільки з суто територіальних міркувань, але й з огляду на індустріально-аграрний потенціал Кіровоградщини, здобутки її населення. Могли враховуватись і «здобутки» міського відділу НКВС. Чи були вони незаперечними? За нормами того часу – так!

У період з 4 січня по 18 квітня 1938 року Кіровський міський відділ НКВС арештовує 18 осіб єврейської національності за звинуваченням за ст. 54-10, 54-11 КК УРСР у участі у «*контрреволюционной шпионской сионистской организации, которая ставила своими задачами проведение активной борьбы с Советской властью*» [арк. с. 209]:

1. Берман Лев Мойсейович, 1898 р.н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Гоголя, 64, плановик «Головборощна», освіта незакінчена середня;

2. Бродяньський Герш Яковлевич, 1908 р.н., ур. с. Красносілки Черкаського округу, проживав м. Кірово, вул. Береславська, 2, робітник заводу «Червона Зірка», з нижчою освітою;

3. Верховський Давид Йосипович, 1903 р.н., уродженець та меш-

канець м. Кірово, вул. Держинського, 52, заввідділом метвиробів міжрайбази облспоживспілки, з нижчою освітою;

4. Медведик Яків Григорович, 1903 р.н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Тимірязева, 72, заввідділом постачання панчішної фабрики, з нижчою освітою;

5. Торчинський Арон Борисович, 1893 р.н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Держинського, 63, санврач маслозаводу № 12, з незакінченою вищою освітою;

6. Меєрзон Давид Григорович, 1893 р.н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Тимірязева, 31, заввідділенням вендиспансеру, з вищою освітою;

7. Бик Арон Ісерович, 1894 р.н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Чапаєва, 48, єврей, бухгалтер панчішної фабрики, з нижчою освітою;

8. Касанов Лейб Бенціонович, 1899 р.н., уродженець м. Лисенко Київської обл., проживав у м. Кірово, вул. Гоголя, 64, завмайстернею артілі «Текстильшвей», з нижчою освітою;

9. Білоцерківський Михайло Григорович, 1899 р.н., ур. с Велика Виска, мешкав м. Кірово, вул. Островського, 10, бухгалтер кондитерської фабрики, освіта середня;

10. Пінес Давид Фішелевич, 1883 р.н., ур. м. Лужани Гродненської губернії (на той час – Польща), мешкав м. Кірово, вул. Володарського, 20, викладач єврейської мови школи № 10, освіта неповна вища;

11. Коган Михайло Ушерович, 1901 р.н., ур. с. Мар'янівка Велико-висківського р-ну, мешкав у м. Кірово, вул. Тимірязева, 68, бухгалтер заводу «Червона Зірка», освіта неповна середня;

12. Немировський Абрам Лазаревич, 1893 р.н., ур. м. Бобринець, мешкав у м. Кірово, вул. Гоголя, 72, завскладом кондитерської фабрики, з нижчою освітою;

13. Бахмутський Соломон Григорович, 1902 р.н., ур. м. Добровеличківка, мешкав у м. Кірово, вул. Тимірязева, 77, заступник комерційного директора цегельних заводів міста, освіта нижча;

14. Медовий Соломон Соломонович, 1904 р.н., уродженець та мешканець м. Кірово, вул. Компанійця, 46, технорук хутряного цеху артілі інвалідів «Червоний прапор», освіта нижча;

15. Лейтман Ісак Михайлович, 1908 р.н., ур. м Баку, мешкав у м. Кірово, вул. К. Лібкнехта, 52, економіст артілі імені 2-ої п'ятирічки, освіта середня;

16. Злобінська Ріва Абрамовна (жінка Лейтмана), 1902 р.н., ур. с. Вершино-Кам'янка, мешкала у м. Кірово, вул. К. Лібкнехта, 52, бухгалтер заводу «Озет», освіта нижча;

17. Волинська Вікторія Ісаївна, 1896 р.н., ур. с. Велика Виска, мешкала у м. Кірово, вул. Луначарського, 22, вихователь дитбудинку, освіта середня;

18. Базелян Годя Ізрайлевич, 1895 р.н., ур. м. Торговиця Київської губ., мешкав у м. Кірово, вул. Пролетарська, 26, ваговик залізничної станції м. Кірово, освіта нижча.

З названих осіб раніше під судом та слідством не були Берман, Торчинський, Меєрзон, Бик, Білоцерківський, Пінес, Коган, Бахмутський, Волинська, Базелян. Бродянский у 1926 році *«был арестован органами ГПУ за принадлежность к сионистской организации, просидел под арестом 19 дней и был отпущен»* [арк. с. 10], Верховський *«в 1924 году арестовывался органами ГПУ за принадлежность к сионистам, просидел под арестом 17 дней и был освобождён»* [арк. с. 14], Медведик *«в 1933 году арестовывался прокуратурой и был судим по ст. 97 УК УССР к 4 годам лишения свободы, меру соцзащиты отбыл»* [арк. с. 20], Касанов *«не судился, арестовывался в 1926 году за участие в контрреволюционной сионистской организации Елисаветградским ГПУ»* [арк. с. 40], Немировский *«судился в 1935 году по ст. 99 УК УССР на 6 месяцев принудработ»* [арк. с. 60], Медовой *«арестовывался органами ГПУ в 1932 году за золото, после шести месяцев был освобождён»* [арк. с. 70], Лейтмана було двічі (у Баку та у Москві відповідно 1926 та 1931 року) засуджено до заслання на 3 роки [арк. с. 75], Злобінська *«в 1926 году арест. органами ГПУ за принадлежность к к.-р. сионистской организации и была выслана в Ср. Азию на 3 года. В 1931 году была арест. органами ГПУ и выслана в Зап. Сибирь на 3 года»* [арк. С. 80].

Арешти осіб єврейської національності за участь у «контрреволюційних сіоністських організаціях» – відгомін політичної боротьби у СРСР у 20-ті роки. Повторні арешти тих же осіб – свідчення класичної для чекістських органів СРСР практики покарання за одним і тим же звинуваченням (так, у кінці 40-х на початку 50-х років минулого століття особи, які відбули отримані 1936-38 року терміни позбавлення волі у таборах, автоматично засуджувались до висилання та поселення у «курортних» районах країни: Пермь, Воркута, Колима, береги річок Обь, Лена, Єнісей тощо).

У справі № 4848-п привертає увагу порядок підшитих у ній документів. Так, постанови про арешт, ордери на обшук та їх протоколи, анкети арештованих залучені до справи в хронологічному порядку, а от розділ протоколів допитів відкриває протокол допиту Бермана (арештований 30 березня 1938 р.) від 8-9 квітня того ж року. Години допиту не вказано, але дата – 8-9 квітня – свідчить про те, що Бермана допитували вночі. Показовим є й задокументований діалог зі слідчим:

«Вопрос: Вы арестованы и привлекаетесь к ответственности как участник антисоветской сионистской организации. Намерены ли вы давать следствию правдивые показания по существу предъявленного обвинения?»

Ответ: Я решил полностью рассказать о своей долголетней контрреволюционной деятельности. В предъявленном обвинении признаю себя виновным полностью. Заявляю следствию, что до дня своего ареста я являлся активным участником антисоветской сионистской сионистской организации.

Вопрос: Когда вы стали на путь борьбы с Советской властью?

Ответ: На путь борьбы с Советской властью я стал в 1919 году» [арк. с. 91-92].

Далі Берман називає такі прізвища: Сафро Зейлік, Теплицька Циля, Бродяньський Григорій, Верховський Абрам, Цукерман, Гольман Мойсей, Коган Михайло, Торчинський Арон, Штейнвер Ілля, Резніченко Михайло, Бродський Мойсей, Кошков Йосиф, Файберштейн Давид, Пекар Пейся, Бріліант Михайло, Портна Роза, Касанов Лейб, Файберштейн Володимир, Медведик Елік, Верховський Давид, Злобінська Ріва, Пінес Давид, Волинська Вікторія, Лейтман (чоловік Злобінської), Немировський Абрам, Меєрзон, Медведик Яків, Медовий тощо [арк. с. 93-108]. Він також пояснює, у чому полягала діяльність організації: *«на нелегальных собраниях членов организации при участии беспартийных мы компрометировали национальную политику Компартии, организовывали лекции о Палестине, популяризовали руководителей сионистского движения доктора Герцеля, Жаботинского и т.п... Кроме того, нашим комитетом были организованы сионистские ячейки в Ново-Миргороде, Златополе, Первомайске и др. местечках»* [арк. с. 93].

А. Верховський на допиті 15 січня 1938 року тричі поспіль заперечує свою участь у організації: *«Никогда никакого участия я ни в какой контрреволюционной организации не принимал и никакой контрреволюционной деятельности я никогда не проводил... Я ещё раз категорически утверждаю, что никогда никакого участия ни в какой контрреволюционной организации я не принимал и никакой контрреволюционной деятельности я не проводил... Я ещё раз утверждаю, что никогда никакого участия ни в какой контрреволюционной сионистской организации я не принимал и никакой контрреволюционной деятельности я никогда не проводил»* [арк. с. 119]. Але навіть виголошене тричі, за казковими канонами, заперечення своєї провини не допомагає. За справу береться слідчий Гольдштейн, і ось, 14 квітня 1938 року, Верховський *«решил говорить правду и полностью рассказать следствию о своей долголетней контрреволюционной работе. Ко дню ареста я*

являлся участником антисоветской сионистской организации по гор. Кирово» [арк. с. 120]. Свою згоду співпрацювати зі слідством він підтверджує, називаючи прізвища Сафро, Торчинського, Бермана, Бродяньського, Касанова, Файберштейна, Медведика.

Аналогічна ситуація склалася й з Медведиком Яковом Григоровичем. На допиті 8 січня 1938 року він категорично заперечував причетність до контрреволюційних організацій та контрреволюційної ж діяльності, але вже 14 квітня того ж року, *«убедившись в том, что следствие вполне достаточно располагает материалами, изобличающими меня, как участника антисоветской сионистской организации, я решил чисто-сердечно рассказать о своей долголетней антисоветской деятельности. Я полностью подтверждаю, что до дня ареста являлся активным участником контрреволюционной сионистской организации, существовавшей в гор. Кирово»* [арк. с. 129]. Він назвав прізвища Пекаря, Бика, Бродського, Шулова, Немировського, Білоцерківського, Бермана, Верховського, Медового, Касанова, Торчинського, Еренштейна, Бахмутського.

Приклад мужності показали жінки. Ріву Злобінську допитували тричі, 5 та 7 січня, також 18 квітня 1938 р. Вона категорично заперечувала свою причетність до будь-якої контрреволюційної діяльності й не назвала жодних прізвищ [арк. с. 165-171]. Вікторія Волинська (єдиний допит 18 квітня 1938 р.) заявила, що *«с 1914 года по 1916 год примыкала к сионистской организации, посещала собрания и интересовалась этой организацией. После 1916 года я никакого участия в антисоветской сионистской организации не принимала»* [арк. с. 173].

Свідчення звинувачуваних зводились до визнання їх участі в організаціях «Гехалуц», «Маккабі» та агітації місцевого єврейського населення за виїзд до Палестини. Протоколи допитів свідків не містять інформації щодо підривної діяльності осіб, що проходять по справі. Незважаючи на провокативні питання, слідство не змогло довести підривної, шпигунської, терористичної діяльності тієї групи осіб, яких штучно поєднали в організацію. Тим не менше, 18 квітня 1938 року звинувачувальна постанова починає свій рух інстанціями. У її тексті зазначено: *«проведенным по делу следствием установлено, что в гор. Кирово в 1931 году возвратившимся с высылки активным участником сионистской организации Сафро была заложена контрреволюционная шпионская сионистская организация, которая ставила своими задачами проведение активной борьбы с Советской властью путём:*

- 1. Свержение Советской власти, ориентируясь на интервенцию фашистских государств;*
- 2. Проведение шпионажа в пользу иностранных фашистских государств;*

3. Проведение вредительства и диверсии с целью ослабления мощи Советского Союза;

4. Блокирование всех сионистских организаций в общесионистский блок для перехода к более острым формам борьбы с Соввластью» [арк 309].

Всі начебто зізнались у інкримінованому, не зізнались Злобінська, Волинська, Базелян, які, за текстом постанови, «повністю викриті свідченнями інших фігурантів справи».

Нагадаємо, що постанову написано 18 квітня 1938 року, а згідно з постановою трійки УНКВС по Миколаївській обл. від 20 квітня того ж року усі вісімнадцятеро були засуджені. Волинська й Базелян отримали по 10 років таборів, решту ж розстріляли 21 червня 1938 року.

Далі, без емоцій, мовою документів про долю Вікторії Волинської: «Из Мариинска в отдел «А» МГБ СССР, исх 173 от 1 мая 1948 года,... о высылке наряда на этапирование в ссылку заключённой Волынской Виктории Исаевны, 1896 года рождения, урож. с. Виски Вискинского района Одесской области.

Арестована 8 апреля 1938 года Кировским ГО НКВД УССР, осуждена тройкой УНКВД Николаевской области 20. 04-1938 г. на 10 лет за участие в а/с шпионской организации.

Срок истёк 6 апреля 1948 года. Больная туберкулёзом, инвалид. В ссылку направляется как участник а/с организации» [арк. 3с. 46].

Медична комісія с. Чумакове Новосибірської обл. (акт від 19 березня 1949 року) визнала, що Волинська не придатна до фізичної та розумової праці, потребує сторонньої допомоги [арк. 350]. Жінці було всього 52 роки, хто ж надав їй цю «сторонню допомогу»? Чи не жалкувала вона всі ці роки фізичної та духовної каторги про свою тверду позицію при слідстві, бо її товаришів і знайомих було просто розстріляно, а розстріляних - реабілітовано, нехай і посмертно? [арк. с. 613-625].

* * *

Взяти й заарештувати людину знічев'я, а потім ув'язнити або й розстріляти її – недемократично. Тому й придумали «лицарі Держинського» цілі «підпільні націоналістичні антирадянські терористичні організації», до яких й зараховували прихожан костьолу, кірхи, синагоги тощо. Щоб історія виглядала більш драматичною та загрозливою для існування влади, деяких з них ще й у шпигунстві звинуватили.

Шпигуноманію часів 30-40-х та початку 50-х років минулого століття було нав'язано, прищеплено населенню владою з метою виправдати недоліки та відверті помилки саме цієї ж влади «происками коварного врага». Заради об'єктивності водночас треба визнати, що

спецслужби західних держав дійсно проводили проти СРСР підривну діяльність. Не останньою за активністю була серед них і Польща, західний сусід СРСР та недавній його супротивник у війні. Цілком розумною, виправданою та результативною видається і тактика зокрема німецьких, польських, румунських та інших спецорганів опиратися на колонії своїх співгромадян у СРСР. Втім, шпигунство, як передбачений кримінальним правом вид злочину, має певні ознаки (яких, до речі так і не було виявлено в діяннях згаданих засуджених осіб), а контррозвідка – це ґрунтовна наука й складна практика, але ні в якому разі не спрощений до примітиву підхід, використаний органами держбезпеки того часу, який у бездумній та бездуховній ліквідації національних угруповань громадян або релігійних спільнот у марному сподіванні, що «мы наш, мы новый мир построим! Кто был ничем – тот станет всем!» На крові?... Тож і не справдилось...

Література:

1. Держаний архів Кіровоградської області, Ф. 5907, оп. 2, спр. № 4134;
2. Так само, спр. № 3862;
3. Так само, спр. № 9365;
4. Так само, спр. № 8090;
5. Так само, спр. № 9907;
6. Так само, спр. № 5187;
7. Так само, спр. № 4848.

Іван Петренко*

ТИПОВА ДОЛЯ «ЗАМОЖНОГО СЕЛЯНИНА» В УМОВАХ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

*(На прикладі трагедії Г. А. Павловського – хлібороба
з села Триліси Олександрівського району)*

В умовах постійного терору з боку державних органів селянин з с. Триліси Олександрівського району Григорій Андрійович Павловський прожив майже 10 років – з 1927 по 1937 рік. Моральні та фізичні муки

* Петренко Іван Данилович, головний архівіст Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький, заслужений працівник культури України, почесний краєзнавець України.

хлібороба закінчилися в серпні 1937 року, коли його за ухвалою трійки УНКВС по Київській області розстріляли.

Доля Павловського, загалом, закономірна для мільйонів тих жителів країни, яким випав жереб жити в умовах тоталітарної комуністичної держави, тож багатьох з них перемолола ретельно змащена кров'ю невинних жертв сталінська репресивна машина. Без цих жертвоприношень існувати комуністична влада апріорі не могла.

Шлях на Голгофу для Григорія Павловського розпочався 2 червня 1929 року – згідно постанови старшого уповноваженого Шевченківського відділу ДПУ УРСР Островського та начальника цього відділу Гербіца жителя с. Триліси Олександрівського району затримали та одразу й заарештували¹. Утримували в тюрмі містечка Олександрівка.

Приводом для арешту стали дві листівки, вивішені у селі в ніч з 31 травня на 1 червня 1929 року: одна біля хати громадянина Сороки, інша – на огорожі сільської церкви. Пильні односельці не тільки виявили листівки, але одразу повідомили про них сільську владу, а та – органи ОДПУ. Їх короткий зміст одразу визначили контрреволюційним та антирадянським, тому реакція репресивних органів виявилася миттєвою – вже на другий день в селі відбулися арешти.

Що ж кримінального було в написаному? А ось що: «...Хлібозаготівля це є насильство й грабіж, так геть насильство й цей грабіж...»². Саме такими словами якийсь небайдужий житель села відреагував на насильне вилучення владою майже всього вирощеного хліборобами хліба, до якого вдалася влада в останні дні весни 1929 року.

Підозра в їх написанні чомусь одразу впала на Григорія Павловського та Григорія Демченка. Під час обшуку співробітниками ОДПУ помешкань обох Павловський виявився вдома, а Демченко десь зник. Знайти будь-які речові докази «злочину» не вдалося, однак, оскільки Павловський був присутнім при обшуці, то заарештували саме його. 2 червня 1929 року він опинився за ґратами. На першому допиті заарештований нібито щиросердно зізнався у вчинених діях, про що свідчить протокол, і пояснив, що їх мотивами був доведений йому план здачі 400 пудів зерна, посіви яких на початок літа ще не вбралися в колос, тож про розмір нового врожаю можна було тільки здогадуватися. Однак комісія з хлібозаготівлі, до якої увійшли трилісчани Яків Нелень, Гнат Ткаченко, Андрій Береза, Юрій Хижняк та Левко Кононенко чомусь вважали, що в їхнього земляка Павловського залишилося багато зерна з урожаю 1928 року, тому ці «лишки» потрібно здати, не чекаючи нового врожаю. Ось ці 400 пудів податку й «звели мене з

¹ ДАКО. Ф.П.5907, оп.2р, спр.4248, арк. 1.

² ДАКО. Ф.П.5907, оп.2р, спр.4248, арк. 3.

розуму» – так образно нібито висловився селянин про свою першу реакцію на звістку про фактично непосильний план злібоздачі³.

На день арешту, вже другого за 60-річне життя, Григорій Андрійович Павловський мав багато «проступків» перед державою, адже з 8 березня 1929 року 35 днів просидів у «холодній», звинувачений «у зриві перевиборів до сільради», крім того, ще в 1927 році був позбавлений виборчих прав, яке накладалося місцевою владою на всіх громадян, які, на її думку, був вороже налаштований до комуністичного режиму⁴.

До когорти відмічених, а тому шельмованих, або з тавром т.зв. «лишенців», справний господар Павловський потрапив, як для тих умов, закономірно, адже в умовах гонінь на віру залишався церковним старостою, мав 3,2 дес. землі, тримав власну олійницю з передовою технологією (сільській владі муляло очі те, що в олійниці навіть був гідравлічний прес), користувався молотаркою, молов зерно в себе дома у власноруч спорудженому невеликому млині, утримував коня, корову, користувався плугом та придбав жатку. Зрозуміло, все те добро надбав завдяки тяжкій праці всієї сім'ї, у якій помічниками батьків були три сини. Через те вважався, за твердженням Триліської сільської ради, «заможним елементом», а тому, як знову зробили висновок в сільській раді, «увесь час вороже ставився до заходів радянської влади». Однак навести хоч один приклад цієї «ворожості» не змогли⁵. Бути «лишенцем» – це вже саме по собі було тяжким покаранням, адже такі особи зазнавали неймовірної дискримінації: їм заборонялися певні види трудової діяльності та здобуття вищої та технічної освіти, їх позбавляли медичної допомоги, забороняли будувати власне житло, виключали їхніх дітей зі шкіл, в магазинах сільської кооперації відмовляли в продажі товарів. Усі ці утиски сповна відчув на собі Григорій Павловський.

Наприкінці весни 1929 року до хати селянина прийшло нове горе: наказали здати в план хлібозаготівлі таку кількість зерна, якої селянин не мав. Оскільки хліба не здав, його вилучати до хати прийшли вже згадані уповноважені. Активісти здійснили обшук помешкання і знайшли тільки 89 кг борошна. Оскільки це не покривало вартість 400 пудів зерна, описали все майно⁶. А тут ще й листівки хтось вивісив у селі! Звісно, що це зробив Павловський!, – утвердилися в думці в сільраді, тому зробили фактично донос в ДПУ на свого односельця, що обернувся для нього арештом.

³ ДАКО. Ф.П.5907, оп.2р, спр.4248, арк. 6.

⁴ ДАКО. Ф.П.5907, оп.2р, спр.4248, арк. 8.

⁵ ДАКО. Ф.П.5907, оп.2р, спр.4248, арк. 12.

⁶ ДАКО. Ф.П.5907, оп.2р, спр.4248, арк. 19.

На сьомий день перебування в тюрмі містечка Олександрівки – 9 червня 1929 року, Г. Павловського знову викликали на допит. Слідчому, що прибув з м. Черкаси, він заявив, що вини своєї не визнає, що в написанні листівок він на першому допиті не зізнавався, і хто їх писав і вивісив – не знає, проти хлібозаготівлі не агітував, а слідчий навіть не дав йому детально переглянути протокол⁷. Напевне, що за таку затытість, 12 червня Павловського перевезли до Черкаського БУПР.

Пробув там майже до кінця літа 1929 року. А вже 16 серпня 1929 року Особлива нарада при Колегії ОДПУ ухвалила відправити Григорія Андрійовича Павловського до концтабору терміном на три роки⁸.

За його відсутності все господарство в 1930 році розкуркулили: хату, повітку, худобу, сільськогосподарську техніку та реманент разом з землею забрали до колгоспу, а в хату вселили сторонню людину. Дружину – Євдокію Андріївну з синами вислали на Північ.

Григорій Павловський сповна відбув покарання і на початку голоду – влітку 1932 року, повернувся до села. Оскільки власного житла не мав, адже хату відібрали, то спорудив для себе землянку, де й перебув голодну зиму. Віднині в усіх довідках, анкетах і протоколах допитів він числився, зовсім, проте, безпідставно, «куркулем, який втік з заслання».

У 1933 році проти Г. Павловського розпочалося нове слідство: його звинуватили у крадіжці корови в односельця. У документах справи, зокрема, в довідці, виданій Трилеською сільською радою на вимогу Олександрівського РВ НКВС, вказано, як саме Павловський «вкрав» корову: «...його піймано в колгоспника, що підходив украсти корову»⁹. Тобто, самого факту крадіжки ніхто не встановив і навіть не намагався цього зробити, однак селянина вже втретє заарештували і засудили на три роки заслання тільки за те, що він йшов сільською вулицею.

У 1936 році Григорій Павловський знову повернувся до рідного села. Де жив, що робив – невідомо. Пробув на волі лише рік: 7 липня 1937 року його вже вчетверте заарештували. У короткому протоколі допиту, який заповнив молодший лейтенант держбезпеки Таубе, Павловський щиросердно розповів про всі свої арешти та заслання, однак винним у нових звинуваченнях, що нібито знову займався контрреволюційною агітацією, себе не визнав. На час свого останнього арешту селянину з с. Триліси виповнилося 67 років. Концтабори та тюрми значно підірвали здоров'я, про що засвідчив висновок тюремного

⁷ ДАКО. Ф.П.5907, оп.2р, спр.4248, арк. 30.

⁸ ДАКО. Ф.П.5907, оп.2р, спр.4248, арк. 75.

⁹ ДАКО. Ф.П.5907, оп.2р, спр.9396, арк. 7.

лікаря. Незважаючи на старість та фізичну немічність арештанта, 9 липня його переправили з Олександрівки до тюрми м. Черкаси. На допит викликався тільки один раз¹⁰.

Проте його земляки, зокрема колгоспний ветиринарний санітар Демченко, голова колгоспу Ситник, рахівник сільської ради Тушицький, колгоспник Нелень, завідувач будинком колективіста Хижняк, викликані на допити як свідки, всі як один твердили про те, що Павловський – куркуль, проводив антирадянські і контрреволюційні розмови в селі, стверджував, що «...колгоспники ніколи не стануть заможними, оскільки їхня праця в колгоспі не оплачується», що «...в колгоспах ніколи й нікому добре не буде, тому що радянська влада відбирає увесь хліб, а самі колгоспники залишаються голими і голодними»¹¹. Як бачимо, довідчений хлібороб, що багато у своєму житті побачив і пережив, якщо і вів з кимось розмови про подібне, то у висновках про сутність колгоспного ладу був правий, а тому говорив правду. Тому протоколи допитів свідків передавали справжню атмосферу на селі: каторжну працю селян у колгоспах, що нічим не винагороджувалася.

Слідство тривало місяць і вже 12 серпня 1937 року матеріали справи Г. А. Павловського начальник Олександрівського РВ НКВС Таубе, заручившись підтримкою начальника Черкаської оперслідчої групи Вейса, передав на розгляд Трійки Київського обласного управління НКВС УРСР. Наступного дня та винесла вирок: «Павловського Григорія Андрійовича – розстріляти». Підписав вирок секретар Трійки Альгзіцер¹². Після такого суворого присуду вимір буття на землі для хлібороба з с. Триліси Олександрівського району вівся на дні: 23 серпня 1937 року о 1 год. 40 хв. вирок щодо Г. А. Павловського «приведено в дію»¹³.

З позицій сьогодення доля не тільки Григорія Павловського з с. Триліси Олександрівського району, але всієї його сім'ї, є надзвичайно трагічною, проте закономірною: комуністична влада спиралася не на працездатних землеробів, які грамотно, а тому прибутково вели своє господарство, однак саме цим були зайвими в тоталітарній державі, а на декласований сільський елемент, їх ще називали люмпенами, представники якого масово записалися до когорти активістів, тож не працюю біля землі, а своїми незаконними діями, як от обшуками, конфіскаціями, доносами, участю в розкуркуленні, пізніше – у викачці всього істивного у своїх земляків, тобто, в прислужуванні злочинній владі, отримували для себе засоби до існування. За таких умов, що їх створила комуністична влада, хлібороб Г. А. Павловський був приречений. Так і сталося.

¹⁰ ДАКО. Ф.П.5907, он.2р, снр.9396, арк. 11.

¹¹ ДАКО. Ф.П.5907, он.2р, снр.9396, арк. 21, 25.

¹² ДАКО. Ф.П.5907, он.2р, снр.9396, арк. 36.

¹³ ДАКО. Ф.П.5907, он.2р, снр.9396, арк. 37.

Тарас Мітулінський*

КЕРІВНИК ОЛЕКСАНДРІВКИ І СТОЛИЦІ

Ця розповідь про одного з керівників Києва й Олександрівки – Мітулінського Тараса Спиридоновича, який у буремному 1937 році піднав під страшну машину репресій.

Документи про життєвий шлях Мітулінського Т.С. збиралися по крихтах не один рік. На щастя, багато документів збереглися в архівах України і інших країн.

Маємо надію, що ця розповідь буде цікавою для читача, бо містить багато цікавих історичних фактів. Для того, щоб зрозуміти й оцінити життя особистості, треба проаналізувати обставини й час, які випали на долю людини. Тільки тоді можливо з великою долею вірогідності дати оцінку тим чи іншим вчинкам...Отже, почнемо розповідь про нашого героя.

Ключові слова: Мітулінський, Олександрівка, керівник, репресії.

У метричній книзі церкви Успіння Пресвятої Богородиці містечка Тетієва, Таращанського повіту Київської губернії за 1897 рік зроблено запис про народження: «№ 24. **ТАРАС**. Народився 25 лютого, хрестили 2 березня 1897 р. Батьки: містечка Тетієва селянин **Спиридон Семенович Мітулінський** (1872-1911) і його законна дружина **Агафія Єлісіївна** (уроджена **Деригузюк 1875 - ?**), обидва православні»¹. В родині Спиридона та Агафії Мітулінських народилося ще троє дітей – **Степан (1895-1895)**, **Давид (1900-1901)** та **Одарка (1903 - ?)**. На жаль не збереглися свідчення про життєвий шлях Одарки. За спогадами вона брала активну участь у Громадянській війні. Дивно, але в жодному з архівів Київської області не збереглося даних про Одарку Спиридонівну. Можливо, ця публікація допоможе знайти її нащадків

В архіві зберігся також запис про вінчання батьків Мітулінського Тараса Спиридоновича:

У метричній книзі церкви Успіння Пресвятої Богородиці містечка Тетієва Таращанського повіту Київської губернії за 1894 р зроблено запис про вінчання: «№ 21. 18 вересня 1894 вінчалися першим шлюбом Слободо-Тетієва селянин **Спиридон Семенович Мітулінський**, 22 років і містечка Тетієва селянка **Агафія Єлісеївна Деригузова**, дівиця 19 років, обидва православні»².

* Мітулінський Тарас Юрійович, член НСЖУ і НСКУ.

¹ ЦДІАУ; фонд 127; опис 1078, справа 2951, лист 87 зв.

² ЦДІАУ фонд 127, опис 1078, справа 2866, лист 490 зв.

Життя Мітулінського Т. С. склалося цікаво й трагічно. Син батрака, Тарас зумів закінчити 2 класи церковно-приходської школи (РДАСПІ, ОС, РБ, АБ, «Історія міст и сіл УРСР» том 10). Потім батракував у місцевої поміщиці. Прагнучи хоч якось вийти в люди, у 1911 р. подався до Києва. Тарас почав працювати чорноробом у зубного лікаря Вишнепольського Іллі Яковича (РДАСПІ, ОС, АБ; довідник «Весь Київ за 1911», видання Богуславського С.М.).

У 1912 р. відбувся крутий поворот у житті. Після знайомства в м. Києві зі скульптором Сокольніцьким Миколою Станіславовичем переїхав разом із ним до Парижа і працював у його майстерні протягом 2 років (РДАСПІ, ОС, РБ, АБ). У 1914 р Сокольніцький Н.С. вперше виставив авторську скульптуру «Атлет», для якої позував молодий Тарас, в салоні товариства французьких художників. У 1939 р ця скульптура була придбана французьким урядом. З 1954 р скульптор Сокольніцький був почесним пенсіонером Парижа (Ілюстрована Росія. 1925. 15 червня (№ 25), Зеелер В. За майстерням // Російська думка (Париж). 1948. № 63., Скульптор Н. С. Сокольніцький // Російська думка (Париж). 1956. 19 липня.)

У 1914 році Тарас повертається до Петрограду, де, опанувавши на той момент інноваційну професію – електромонтер, працює в оперному театрі «Народний дім». З початком Першої світової війни був покликаний в армію на Румунський фронт, другий електробатальйон, 12-й інженерний полк (батальйон) наглядачем лінійного телефону (РДАСПІ, ОС, РБ, АБ; газета «Пролетарська правда» від 14.09.37). Повернувшись до рідного Тетіїва в 1918 р. після стількох років поневірянь, набравшись життєвого досвіду, разом з однодумцями став будувати нове життя в рідному краї. Незабаром молодого й ініціативного молодого хлопця обирають першим Головою Тетіївського районного виконавчого комітету Тетіїва (РДАСПІ, ОС, РБ, АБ; краєзнавчий музей м Тетієва).

Першою дружиною Тараса Спиридоновича була Савицька Ніна Василівна (1899-1941). У шлюбі у них народилася в 1923 р. донька Олена.

У 1925 році Тарас Мітулінський одружується вдруге зі Скаржановською Вірою Євстафіївною (1900-1951),

У метричній книзі церкви Воздвиження Чесного Хреста Господнього с. Самгородок, Сквирського повіту, Київської губернії за 1900 р запис про народження: «№ 43. ВІРА. Народилася 29 липня, хрестили 15 серпня 1900. Батьки: села Самгородка псаломщик Хресто-Воздвиженської церкви Євстафій Якович Скаржановський і його законна дружина Марія Євстафіївна (насправді Станіславівна, помилка в записі про народження Віри), обидва православні»³.

³ ЦДІАУ, фонд 127, опис 1078, справа 113, лист 21 зв.

Віра, як випливає з метричного запису, народилася в сім'ї священнослужителя. З часом батько Віри був висвячений у сан священника і служив в Успенському храмі Тетієва, Покровському храмі Фастова та с. Дорогинка Фастівського р-ну Київської області.

Географія місця роботи Віри Євстафіївни відповідає призначенням її чоловіка. Останнім місцем роботи став Наркомздрав (тепер Міністерство охорони здоров'я), який розташовувався в Києві в 1930-50 рр. на вул. Рейтарській, 22 ⁴.

Після арешту чоловіка 19.11.37 р. була затримана як дружина ворога народу та утримувалася в Київській в'язниці⁵. Мабуть, пошкодувавши Віру Євстафіївну, яка знаходилася на восьмому місяці вагітності, її незабаром відпустили під підписку про невиїзд. Незабаром в січня 1938 народився син Ігор. Через хворобу він не прожив і року. Примітним є запис у метриці про народження Ігоря. У графі «батько» зазначено лише ім'я – Тарас, ні прізвища, ні по батькові⁶. Спрацював материнський інстинкт – захистити хоч якось майбутнє своєї дитини. Ніхто не міг припустити в той час, що в подальшому може бути реабілітація та розвінчання культу особи Сталіна.

У 1945 р. нагороджена медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.». Пішла з життя Віра Євстафіївна рано, на 51 році життя, похована в Києві на Байковому кладовищі.

Починаючи з 1921 по 1929 рр., як і більшість господарських працівників того періоду, змінив багато місць роботи. Ось короткий перелік міст, де працював Тарас Спиридонович: Тараща, Біла Церква, Корсунь, Городище, Черкаси, Золотоноша, Олександрівка.

Збереглися свідчення, що в Олександрівці родина Мігулінського Т. С. жила в одноповерховій будівлі навпроти нинішнього військкомату, де в 1928 р. був райком. З самого початку ця вулиця мала назву Єврейська, на початку 20 століття називалася вул. Перспективна, в 20-30 року – вул. Леніна, в роки окупації німцями – вул. Перспективна, а після війни й досі – вул. Леніна. Рішенням Олександрівського Райпарткому від 11.06.1929 року Тараса Спиридоновича обирають його секретарем⁷. За нинішнім розумінням керівником Олександрівки й району. В той

⁴ Список абонентів Київської міської телефонної сітки, 1935 р., стор. 97, м. Київ.

⁵ Центральний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ).

⁶ Архів РАГС у м. Києва.

⁷ Державний архів Кіровоградської області

час у державі відбувалися масштабні перетворення (не завжди зрозумілі особливо для селянства), і, звісно, керівник району ставав провідником виконання цих рішень. Можна по різному оцінювати це – хтось засуджує таку діяльність, а інші з розумінням ставляться до цього. Що ж, скільки людей – стільки і думок. Після цієї посади Мітулінський Т. С. працював керівником Фундуклеєвської контори «Заготзерно». На цьому дворічний олександрівський етап життя й роботи Тараса Спиридоновича завершився і він з родиною переїхав до Києва.

Після переїзду до Києва сім'я проживала на вул. Горовиця 8-б кв. 2 (зараз В. Житомирська), який після побудови за проектом архітектора І. Зекцера в 1903 р. був прибутковим будинком графині Роговської. Новим місцем роботи стала обласна контора «Заготзерно». З 1933 р. – уповноважений Комітету по заготівлях Ради Народних комісарів УРСР по Молдавській АРСР, м. Тирасполь (у той час Молдавія входила до складу України).

У вересні 1937 р. рішенням пленуму Київської міської ради Тарас Спиридонович обраний головою Київської міської ради. Але незабаром був арешт за наклепом. 17.11.37 р. відбувся суд над Мітулінським Т.С. Вироком виїзної сесії Військової Колегії Верховного суду СРСР за статтями 54-7, 54-8 і 54-11 КК УРСР засуджений до розстрілу. Список осіб, що підлягали суду Військової колегії Верховного суду СРСР (де було і прізвище Мітулінського Т.С.) 13 листопада 1937 р. завізували особисто Сталін, Молотов, Каганович, Ворошилов. Вирок виконано 18.11.37 р. Після арешту дружина Віра ще довго носила передачі для чоловіка. Їх приймали, тримаючи в повному

невіданні близьких, що чоловік вже давно розстріляний. Ймовірне місце поховання – Биковнянський ліс під Києвом. Цей факт підтвердили співробітники Національного історико – меморіального заповідника «Биковнянські могили». У матеріалах слідчої справи відомостей про місце поховання немає.

Вартим уваги є опис майна Голови міста, датований груднем 1937 р., який зберігся в слідчій справі. Серед переліку декількох позицій меблів є рядок, де стоїть запис: «книги разные – 50 шт.». За спогадами сина Тараса Спиридоновича Юрія, то була справжня сімейна реліквія – енциклопедія Ф. Брокгауза і І. Ефрона, а для чекістів просто якимись різними книгами.

Після арешту батька синові Юрію, 11-ти річному хлопчику, наступного дня після арешту дівчина, що сиділа з ним за однією партою, під час уроку підвелася і голосно повідомила: – «Я не бажаю в подальшому сидіти за однією партою з сином ворога народу». Отакі реалії того часу.

Взагалі слідство, як не дивно для того часу, тривало достатньо довго – 2 місяці. Основною темою звинувачень було посилення на шкідливу діяльність в системі «Заготзерно» м. Києва, де працював Мітулінський Т. С. до призначення міським головою Києва. Тоді по всій Україні відбулися показові звинувачувальні процеси, які торкнулися як районних керівників, так і верхівки «Заготзерна» республіканського значення.

У червні 2014 року автором встановлена в меморіальному комплексі у Биковні пам'ятна гранітна дошка про Мітулінського Т. С. Показовими є спогади колеги Мітулінського Т. С. по Олександрівці Калашника Афанасія Івановича, який бачив свого керівника в коридорі тюрми НКВС, коли його вели на допит. З його слів, Мітулінський Т. С. був аб-

Форма № 30

**Военная Коллегия
Верховного Суда
Союза ССР**

СПРАВКА

27. ИЮЛЯ 1957 г.
№ 4н-028153/56
Москва, ул. Воровского, д. 13.

Дело по обвинению МИТУЛИНСКОГО Тараса Спиридоновича, работавшего до ареста – 14 сентября 1937 года – председателем Киевского Городского совета депутатов трудящихся, пересмотрено Военной коллегией Верховного Суда СССР 28 июня 1957 года.

Приговор Военной коллегии от 17 ноября 1937 года в отношении МИТУЛИНСКОГО Т.С. по вновь открывшимся обстоятельствам отменен и дело за отсутствием состава преступления прекращено.

МИТУЛИНСКИЙ Т.С. реабилитирован посмертно.

ЗАМ. ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ
ВЕРХОВНОГО СУДА СОЮЗА ССР
ПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ

П. Дихачев
П. ДИХАЧЕВ

ДС

солотно сивим і практично без зубів, що говорить про тортури, яким він був підданий. Адже йому було тільки 40 років. Сам Калашник А.І. отримав 10 років таборів, але був у 1950-і роки реабілітований і працював згодом в Київському зоопарку, стверджуючи, що з «людьми працювати більше не хоче».

Будівля НКВС УРСР у Києві перебувала в приміщенні Інституту шляхетних дівчат (Жовтневий палац) на теперішній вул. Інститутській (вул. Небесної сотні). В галузевому архіві СБУ України зберігається слідча справа Мітулінського Т.С. з поміткою «зберігати довічно». Тільки читаючи всі ці документи, розумієш в який страшний час жили батьки й діди.

Після перегляду справи в 1957 р. рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР Мітулінський Т.С. був повністю реабілітований (посмертно).

На батьківщині Тараса Спиридоновича, в Тетієві, належним чином вшанували пам'ять про свого відомого земляка. Його ім'ям названа вулиця, а три роки тому рішенням міської ради Мітулінському Т.С. посмертно присвоїли звання «Почесний громадянин м. Тетієва». Людина живе доки про неї пам'ятають.

Особистість продовжує жити в своїх нащадках.

Син **Юрій Мітулінський** (1926-1988), який довгий час жив із тавром «син ворога народу», зумів отримати з відзнакою вищу освіту. Працював в Інституті кібернетики Академії наук України. Тут був шлях, пройдений від інженера до директора Спеціального конструкторського бюро математичних машин і систем, яке створив у 1963 році під керівництвом академіка Глушкова. Цією організацією, яка налічувала 3300 співробітників, керував упродовж 20 років. Мав орден «Знак Пошани» і медалі, звання «Заслужений машинобудівник УРСР», був лауреатом кількох державних премій. Виховав двох синів. Похований на Байковому кладовищі Києва.

Донька **Олена Мітулінська** (1923-2007), була дуже чуйною і доброю людиною. Пройшла всю другу світову війну рядовою. За проявлену мужність нагороджена орденами «Вітчизняної війни», «За мужність» та 13 медалями. Після війни повернулася в Київ. Дітей не було. Похована разом зі своїм чоловіком на Байковому кладовищі.

Дуже хотілося б, щоб київська влада і спільнота належним чином увіковічила пам'ять про керівників міста, які стали жертвами страшної машини репресій 1937 року. Історія не буває ні білою, ні чорною – вона просто лишається історією. Щоб зробити об'єктивну оцінку, потрібно якнайбільше знати. Тому нехай ця історія стане ще одним фрагментом у полотні усвідомленого розуміння минулого.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Борис Шевченко*

УДК 94(477.65)+358.119 «1944»

ОТОЧЕННЯ ВІЙСЬКАМИ 2-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ ДИВІЗІЙ 8-Ї НІМЕЦЬКОЇ АРМІЇ ПІД КІРОВОГРАДОМ У СІЧНІ 1944 РОКУ

У статті на основі архівних документів, мемуарної та історичної літератури досліджується маловідома сторінка історії Кіровоградської наступальної операції 2-го Українського фронту 5 – 16 січня 1944 року – оточення на західних і північно-західних околицях Кіровограда декількох дивізій 47-го танкового корпусу 8-ї польової армії Вермахту. Автором детально розглядаються бойові дії між німецькими й радянськими військами 6 – 10 січня 1944 р., чітко визначено перелік гітлерівських дивізій, які потрапили в оточення, і здійснено спробу дати характеристику їхнім втратам.

Ключові слова: Кіровоградська наступальна операція, 2-й Український фронт, 8-ма польова армія Вермахту, оперативне оточення, дивізія, роз'їзд, залізнична і шосейна дороги.

In the article, based on archival documents, memoirs and historical literature, the little-known page of the history of Kirovohrad offensive operation is investigated. The 2 nd Ukrainian Front on January 5 – 16, 1944, surrounded by several divisions of the 47th Panzer Corps of the 8th Field Military Wehrmacht in the western and north-western outskirts of Kirovohrad. The author examines in

* Шевченко Борис Леонідович, завідуючий науковою редакцією Комунальної установи «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», лауреат красзнавчої премії ім. Володимира Ястребова, член НСКУ.

detail the hostilities between the German and Soviet troops on January 6 – 10, 1944, the list of Nazi divisions, that have fallen into the environment, is clearly defined, and attempts are made to characterize their losses.

Key words: *Kirovograd offensive operation, 2nd Ukrainian Front, 8th Field Army of the Wehrmacht, operational environment, division, departures, railroad and highway roads.*

5 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту (далі – УФ) під командуванням генерала армії Івана Конєва розпочали наступальну операцію, яка в історичній літературі отримала назву – Кіровоградська. У ході цієї операції радянським військам вдалося не лише звільнити Кіровоград, а й оточити в його околицях три дивізії 47-го танкового корпусу 8-ї польової армії Вермахту. До цього часу ці події залишаються маловивченими. Через брак архівних документів дослідники, описуючи перебіг операції, обмежуються лише загальними формулюваннями, взятими, головним чином, із мемуарів керівників і учасників Кіровоградської наступальної операції. У присвяченій цій темі історичній літературі відсутній на достатньому рівні аналіз бойових дій радянських і німецьких військ, часто зустрічається плутанина з кількістю і назвами оточених ворожих дивізій. Не до кінця з'ясованим залишається питання про загальну кількість німецького угруповання, яке потрапило в оточення, а також про результати дій радянських військ із його ліквідації.

Окремі аспекти історії Кіровоградської наступальної операції знайшли відображення у радянській і сучасній українській історіографії. Підготовку і проведення операції згадують у своїх спогадах її керівники й учасники. У період існування СРСР їхні мемуари були опубліковані та є чи не найголовнішим надбанням радянської історіографії з цієї теми [6; 15; 18]. Побіжно Кіровоградська операція згадується у статтях, монографіях і збірниках документів, присвячених історії Другої світової війни в масштабах України чи Радянського Союзу.

Говорячи про сучасну українську історіографію обраної теми, варто відмітити наукові статті М.Г. Крома [16], В.М. Грицюка [3], публікації місцевих істориків В.В. Даценка [5], В.П. Колечкіна [13; 14] та ін.

План Кіровоградської наступальної операції полягав у тому, щоб силами 53-ї армії, 5-ї гвардійської армії та 7-го механізованого корпусу обійти Кіровоград із півночі, а силами 5-ї гвардійської танкової армії та 7-ї гвардійської армії – з півдня й знищити кіровоградське угруповання ворога. Наступальні дії наземних військ підтримувала 5-та повітряна армія.

Протистояла радянським військам 8-а польова армія під коман-

дуванням генерала Отто Велера. Першу лінію оборони Кіровограда німці розташовували близько 25 – 30 км східніше міста. Однак після прориву 5 – 6 січня 1944 р. радянськими військами німецьких оборонних порядків гітлерівські війська змушені були відступити на захід і зайняти кругову оборону Кіровограда. Наступ радянських танкових і механізованих частин у цей час був досить швидким, тому німці не зуміли повноцінно організувати оборону міста. Вже надвечір 6 січня їм стало зрозуміло, що місто не втримати. Уночі 14-а танкова, 10-а танково-гренадерська й 376-а піхотна дивізії залишили Кіровоград і відступити західніше, до околиць с. Лелеківка (нині – частина м. Кропивницький) і Злодійської балки. 14-а дивізія зайняла оборону з східного і південно-східного напрямків, а 10-а і 376-а дивізії – зі східного, північного та північно-західного напрямків. Також гітлерівці контролювали роз'їзд Лелеківка залізничної дороги Кіровоград – Шостаківка.

Тим часом, у ніч з 6 на 7 січня 41-й гвардійській танковій бригаді, 63-й і 64-й механізованим бригадам 7-го мехкорпусу було наказано в 22.30 розпочати наступ і на ранок 7 січня захопити роз'їзд Лелеківка для того, щоб перекрити шлях відступу німців із обласного центру у західному напрямку. В 2.00 7 січня танки 41-ї бригади, знищивши дві артилерійські й одну мінометну батареї, а також до роти німецької піхоти, оволоділи с. Осикувате, що розташовується північно-західніше роз'їзду Лелеківка. Далі, виставивши заслін із 3 танків на північно-західних околицях Осикуватого, 41-а бригада продовжила рух на південь, у напрямку с. Обознівка. В 7.00 7 січня радянські танки захопили Обознівку, однак після цього вони змушені були зупинити свій наступ. Німці зруйнували переправу через місцеву річку. Відновленням переправи займався саперний взвод 41-ї бригади. Затримкою наступу радянських військ скористався ворог. Станом на 9.00 німці поблизу роз'їзду Лелеківка зосередили до 12 танків різного типу, чотири артбатареї великого калібру, бронепотяг, який курсував по залізниці Кіровоград – Шостаківка і до двох рот піхоти на бронетранспортерах [10, арк. 242]. В 10.30, відбивши атаку ворога, радянські танки оволоділи роз'їздом Лелеківка. Однак ненадовго. В 12.30 гітлерівці силою до 40 танків із піхотою перейшли в контрнаступ із напрямку Кіровограда. 41-а танкова бригада змушена була відступити на північну околицю Обознівки.

О 20.00 7 січня 41-а бригада отримала наказ прорватися через бойові порядки ворога і до світанку 8 січня вийти в околицю Соколівських хуторів, що були значно південніше роз'їзду Лелеківка. Прибувши у зазначене місце, 41-а бригада з'єдналася з частинами 5-ї гвардійської танкової армії і стала на перепочинок. 8 січня наступальних

дій вона не проводила. В 17.30 9 січня їй було наказано розпочати наступ із околиць Соколівських хуторів у напрямку на Лелеківку і Обознівку. До кінця дня 41-а бригада захопила роз'їзд Лелеківка і вийшла на північно-західні околиці Обознівки [10, арк. 244].

Аналізуючи дії 41-ї танкової бригади 7 – 9 січня, можна зробити висновок, що роз'їзд Лелеківка так і не був повністю взятий під контроль радянськими військами. Відповідно, німці зберігали можливість виходу з оточення у Лелеківці.

Але радянським військам вдалося повністю перекрити шлях відступу німцям на південь і південний захід. Передові частини

18-го танкового корпусу 5-ї гвардійської танкової армії 7 січня вийшли до околиць с. Нова Павлівка і перекрили шосейну дорогу Кіровоград – Рівне. 8 січня 18-му корпусу було наказано наступати на південний захід від Нової Павлівки [9, арк. 54, 56]. Поруч із частинами 18-го корпусу діяв 29-й танковий корпус, який станом на 19.00 – 20.00 7 січня також контролював шосейну дорогу Кіровоград – Рівне.

Таким чином, 18-й і 29-й корпуси, виконавши своє початкове завдання із перекриття шосейної дороги Кіровоград – Рівне, не стали наступати на північ, до роз'їзду Лелеківка, а повернули свої сили в протилежний бік. Коли б частини корпусів все ж продовжили свій наступ на північ і допомогли б 5-ї армії повністю взяти під контроль залізничну дорогу Кіровоград – Шостаківка і шосейну дорогу Кіровоград – Велика Виска, то німецькі війська у Лелеківці опинилися б у цілковитому оточенні. Однак реальна ситуація виявилася іншою.

Радянські війська зуміли оточити 14-у танкову, 10-у танково-гренадерську й 376-у піхотну дивізії 47-го танкового корпусу лише в оперативному плані, тобто німецькі війська зберігали можливість відступу. Слабкими місцями у кільці оточення залишалися західний і північно-західний напрямки, де підрозділи 5-ї армії не мали стійких позицій.

7 січня 1944 р. зі ставки Адольфа Гітлера надійшов наказ, у якому Лелеківка оголошувалася «фортецею», а розташовані в ній дивізії мали залишатися на своїх місцях і якомога довше стримувати наступ радянських частин, доки розрив на фронті не буде ліквідовано.

Якою ж була чисельність оточеного під Кіровоградом німецького угруповання? Точної відповіді на це питання ані опрацьована література, ані архівні документи не дають. Є окремі відомості, опираючись на які можна лише приблизно скласти уявлення про кількісні показники оточених німецьких частин.

Наприклад, у Журналі бойових дій 5-ї гвардійської армії вказується, що станом на 19.00 7 січня в оточенні перебуває німецьке угруповання кількістю 50 танків, 2-3 тис. піхоти і з багатьма автомобілями [11, арк. 25].

Історик Вадим Колечкін у своїй статті «Авиация в боях под Кировоградом в январе 1944 г.» зазначає іншу кількість оточених у районі Лелеківки німців: 15 тис. солдат і офіцерів [13, с. 51].

Учасник сіневих боїв під Кировоградом військовий кореспондент Борис Полевой згадує: «Нам сказали, что у Лелековки сосредоточилось сейчас около п'яти тысяч пехотинцев, около ста танков и много артиллерии...» [17, с. 478].

8 січня 1944 р. командувач 2-м УФ генерал армії І.С. Конєв віддав наказ 5-й гвардійській армії знищити оточенні у Злодійській балці і Лелеківці німецькі війська і перейти в наступ у загальному напрямку на Велику Виску. Протягом ночі з 7 на 8 січня підрозділи армії закріпилися на досягнутих позиціях і розпочали підготовку до наступу. Станом на 4.00 8 січня 468-й і 399-й гвардійські стрілецькі полки 111-ї гвардійської стрілецької дивізії вийшли південніше с. Осикувате і зайняли оборону з метою недопущення прориву німецьких військ, які перебували в оточенні у північно-західному напрямку. Вночі з 7 на 8 січня 6-7 німецьких танків за підтримки роти піхотинців тричі безуспішно атакували позиції радянських військових.

8 січня близько 12.00 6 німецьких танків рухалися у напрямку Лелеківки з Осокуватого, але через вогонь радянських військ змушені були повернутися на попередні позиції. В 16.00 німці знову здійснили спробу прорватися до своїх частин, які перебували в оточенні. Бойові порядки 468-го стрілецького полку, які розташовувалися у с. Осикувате з напрямку с. Лісне, атакували більше 40 танків за підтримки піхоти і авіації. Як зазначається у Журналі бойових дій 111-ї стрілецької дивізії, 468-й стрілецький полк не встиг повністю закріпитися на позиціях до атаки німців і тому змушений був відступити з Осикуватого в Обознівку [8, арк. 2].

399-й стрілецький полк уночі з 7 на 8 січня вів бій із німцями (танки і колона автомобілів), які намагалися вирватися з оточення у напрямку на північний захід. В 14.00 8 січня полк перейшов у наступ, однак через сильний вогонь ворога успіху не досягнув. Документи також фіксують дії протягом 8 січня німецької авіації: періодично розташування радянських військ бомбардували групи від 9 до 12 літаків [8, арк. 28].

9 січня командувач 2-м УФ генерал армії І.С. Конєв знову віддав наказ військам 5-ї гвардійської армії ліквідувати вороже угруповання і розвернути наступ на с. Грузьке. У свою чергу командувач 5-ї армії генерал-лейтенант О.С. Жадов наказав командиру 32-го стрілецького корпусу генерал-майору О.І. Родимцеву силами 110-ї, 111-ї, 97-ї, 95-ї і 214-ї дивізій наступати з фронту Осикувате – Лелеківка на Грузьке, а частиною сил, взаємодіючи з 7-м механізованим і 33-м стрілецьким

корпусами, знищити оточених під Кіровоградом гітлерівців. Остаточним результатом наступу радянських військ 9-го січня мав стати їх вихід на лінію Олександрівка – Овсяниківка – Івано-Благодатне [11, арк. 38].

9 січня 1944 р. німці провели наступ і дещо потіснили позиції 5-ї армії, але її частини зуміли стримати ворога і перейти у контратаку. Станом на 18.00 підрозділи 5-ї армії досягли Злодійської балки і впритул (1 км) наблизилися до роз'їзду Лелеківка, вийшли на східні околиці с. Карлівка. Але попри ці успіхи не виконаними залишилися завдання з ліквідації оточених під Кіровоградом гітлерівців і вихід на лінію Олександрівка – Овсяниківка – Івано-Благодатне. Крім того, 9 січня німцям вдалося провести досить успішний наступ на с. Грузьке. Із південно-західного напрямку населений пункт був атакований 331-м охоронним батальйоном, а з південного сходу – 3-м батальйоном 36-го танкового полку. Німці зуміли розвинути наступ до Обознівки. Завдяки одночасним із наступом атакам підрозділів 3-ї танкової дивізії гітлерівці майже повністю відтіснили радянські війська з околиць Грузького. У радянських військ поблизу цього села залишилися лише окремі позиції. Метою наступу німців 9 січня на Грузьке було прагнення послабити міцність кільця оточення і підготувати коридор для відступу своїх військ із Лелеківки [2, с. 195].

Радянські війська проводили наступ на оборонні позиції оточених у Лелеківці дивізій головним чином із півдня і сходу. Наприклад, 8 січня у складне становище потрапили саперний і розвідувальний батальйони 14-ї танкової дивізії, яка відповідала саме за оборону південного і східного напрямків. Лише після введення у бій 11 танків і штурмових гармат 14-ї дивізії вдалося стабілізувати їхнє становище. Німці знищили два танки Т-34, 3 самохідні установки і 3 протитанкові гармати. Пізніше на ділянку оборони розвідувального батальйону були передані декілька танків «Пантера» з 11-ї танкової дивізії [2, с. 192].

Радянська сторона активно використовувала артилерію і авіацію. Зайнявши вигідні позиції на панівних висотах, радянська артилерія отримала можливість обстрілювати майже все розташування оточених німецьких частин. Дивізіони 109-ї гаубичної бригади 16-ї артилерійської дивізії у ніч із 8 на 9 січня отримали наказ бомбити оточені ворожі війська для того, щоб унеможливити їхнє перегрупування [7, арк. 10-12].

З повітря удари по ворогу здійснювали літаки 1-го штурмового авіаційного полку 5-ї повітряної армії. 8 січня група із 7 літаків Іл-2 з 667-го штурмового авіаполку знищила 5 танків, 10 автомобілів і до 2 роти піхоти. У цей же день інша група радянських літаків знищила до 16 автомобілів із піхотою. Німецька авіація протягом 8 січня збила 9 радянських винищувачів [13, с. 51].

Через деякий час оточеним німецьким дивізіям почало бракувати боєприпасів, пального й продовольства. Частини їхнього забезпечення знаходилися за колом оточення. Наприклад, обози й підрозділи забезпечення 14-ї танкової дивізії ще перед боями за Кіровоград були розташовані в Хмельовому, Злинці та Великій Висці, і, крім зв'язку з бойовими частинами дивізії, ніяких інших контактів із ними не мали.

У Великій Висці німцями було сформовано й відправлено в напрямку Лелеківки колону вантажівок із необхідними предметами забезпечення. Під вогневим прикриттям декількох бронетранспортерів і встановлених на вантажівках ручних кулеметів колоні вдалося прорвати коло оточення й прибути в розташування дивізії. У ніч на 9-го січня в напрямку Лелеківки було відправлено ще одну колону, яка також успішно дісталася місця призначення.

Для того, щоб перервати постачання боєприпасів, пальною продовольства німецьким дивізіям, радянські частини провели наступ на Велику Виску, який, однак, закінчився невдало. Німецький гарнізон селай підрозділи 276-го дивізіону зенітної артилерії зуміли відбити наступ і втримати Велику Виску як найближчу базу забезпечення оточених Лелеківці дивізій.

Згодом у цьому вже не було потреби, бо Гітлер під тиском наполягань командування 8-ї армії та 47-го танкового корпусу дозволив 14-й танковій, 10-й танково-гренадерській і 376-й піхотній дивізіям залишити околиці Лелеківки. Вихід із оточення німці запланували на ніч з 9 на 10 січня. Були проведені певні приготування. У місці запланованого прориву з півдня були розташовані 1-й батальйон 103-го танково-гренадерського полку і розвідувальний батальйон 14-ї дивізії. Організувавши таким чином прикриття, німці вийшли з оточення. Спочатку – 10-а танково-гренадерська, а за нею – 376-а піхотна дивізія. В ар'єргарді рухались підрозділи 14-ї танкової дивізії. Вийшовши з оточення, 14-а дивізія прибула на залізничну станцію Шостаківка, а згодом зайняла нові позиції між Грузьким і Карлівкою [2, с. 196].

З опублікованих джерел відомо, що німці вийшли з оточення через місце, яке мав контролювати 39-й полк 13-ї гвардійської стрілецької дивізії. Але підрозділи 39-го полку з невідомих причин не зуміли вчасно зайняти потрібні позиції. Винними у цьому, як зазначається в історичній літературі, були тимчасово виконуючі обов'язки керівників дивізії та полку полковник Лайтадзе і майор Фаворов. Щоб виправити ситуацію, начальник штабу 13-ї дивізії полковник Т.В. Бельський спрямував у місце прориву німців 4-й окремий винищувально-протитанковий дивізіон і навчальний батальйон [18, с. 225 – 226].

В історичні науці періоду СРСР щодо оцінки результатів боїв у

Лелеківці і Злодійській балці панувала чітка позиція: радянським військам вдалося знищити більшу частину ворога і лише його невелика група зуміла вирватися з оточення. Витоки цієї позиції слід шукати у спогадах керівників Кіровоградської наступальної операції: командувача 2-м УФ І.С. Конєва [15], командувача 5-ї гвардійською армією О.С. Жадова [6], начальника штабу 32-го гвардійського корпусу І.О. Самчук [18] та ін.

Хоча в багатьох журналах бойових дій радянських частин без найменшої деталізації також вказується, що більшість оточених під Кіровоградом гітлерівців була знищена. Але все ж таки архівні документи дають певні статистичні дані про втрати ворога. Так, у Журналі бойових дій 2-го Українського фронту вказується, що 5-а гвардійська армія 9 січня проводить бої з Лелеківським угрупованням, яке нараховує 150 танків [1, арк. 22]. Начальник штаба 5-ї армії генерал-майор М.І. Лямін у бойовому донесенні від 10 січня 1944 р. повідомляє, що поблизу Лелеківки виявлено 400 розбитих автомашин, 52 танки і 50 самохідних гармат ворога [4, с. 53]. В документах 7-го мехкорпуса зазначається, що у Лелеківці виявлено 60 танків і 11 самохідних гармат.

У Журналі бойових дій 8-ї гвардійської бомбардувальної авіаційної дивізії вказується, що 9 січня її підрозділи завдали удару по розташованій в околицях Лелеківки німецькій техніці кількістю до 500 одиниць. Льотчики дивізії повідомили про знищення і пошкодження до 50 танків і автомашин цього дня, а також розсіяння до чотирьох батальйонів піхоти. У Журналі бойових дій 8-ї авіадивізії за 10 січня вказується: «Благодаря массированным действиям нашей авиации Лелековский плацдарм в течении дня 9.1.44 был ликвидирован. ...разгромлено 3 пд. и 1 тд. противника. Противник на поле боя оставил до 5 тысяч трупов и до 500 единиц танков и автомашин» [12, арк. 68 – 68зв., 69 зв.].

Напевно, вказана у радянських документах кількість гітлерівських солдат та офіцерів, а також техніки перебільшена. Хоча наявність поблизу Лелеківки великої кількості німецької техніки цілком вірогідна. Справа в тім, що у Кіровограді в грудні 1943 – січні 1944 рр. розташовувався збірний пункт аварійних машин (ЗПАМ) 8-ї піхотної і 1-ї танкової армій, що пояснює наявність у місті, на його залізничній станції, а також на роз'їзді Лелеківка значних обсягів ворожої техніки.

У середині ХХ ст. в Німеччині вийшли друком перші дослідження, присвячені історії окремих німецьких дивізій. Ці праці були написані, як правило, колишніми командирами, офіцерами чи солдатами цих дивізій. У 1957 р. вже згадуваний Р. Грамс опублікував книгу з історії 14-ї танкової дивізії [2], а генерал-лейтенант Август Шмідт у 1963 р. написав історію 10-ї танково-гренадерської дивізії. Автори цих книг,

описуючи бої в околицях Лелеківки, зазначають, що німецьким дивізіям вдалося вийти з оточення майже без втрат.

На жаль, автори вказаних книг не наводять жодних статистичних даних по дивізіях, а обмежуються лише загальними формулюваннями. Тому нині неможливо достовірно визначити ні кількісний склад розташованих у Лелеківці дивізій, ні їхні втрати під час перебування в оточенні і виходу з нього. Зрозуміло одне: за час боїв 5 – 6 січня перелічені гітлерівські дивізії зазнали серйозних втрат і поблизу Лелеківки їхні кількісні показники були далекими від штатної комплектації.

Отже, відзначимо, що під час проведення Кіровоградської наступальної операції військам 2-го УФ вдалося оточити під Кіровоградом три німецькі дивізії: 14-у танкову, 10-у танково-гренадерську та 376-у піхотну. В оперативному оточенні дивізії перебували 7-10 січня 1944 р. Протягом цього часу радянські війська неодноразово здійснювали спроби їх знищити. Однак у ніч з 8 на 9 січня німецькі дивізії зуміли вийти з оточення і зайняли позиції на захід від Кіровограда. Відкритим залишається питання щодо точної кількості німецьких військ, а також їхніх втрат за період перебування в оточенні та прориву з нього.

Література:

1. Выписка из журнала боевых действий 2-го Украинского фронта за январь месяц 1944 г. Период с 13.01.1943 по 31.01.1944 г. – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ). – Ф. 240. – Оп. 2779. – Д. 1130.
2. Грамс Р. 14-я танковая дивизия. 1940 – 1945. – М., 2014. – 446 с.
3. Грицюк В.М. Кіровоградська наступальна операція 1944 р. // Військово-науковий вісник. – Вип. 17. – 2012. – С. 18 – 27.
4. Грылев А.Н. Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. – М., 1970. – 352 с.
5. Даценко В.В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945). Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград, 2010. – 304 с.
6. Жадов А.С. Четыре года войны. – М., 1978. – 334 с.
7. Журнал боевых действий 109-й гаубичной бригады. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 9937. – Оп. 1. – Д. 23.
8. Журнал боевых действий 111-й стрелковой дивизии. Период с 01.01.1944 по 30.12.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 1306. – Оп. 1. – Д. 37.
9. Журнал боевых действий 18-го танкового корпуса. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 3415. – Оп. 1. – Д. 53.
10. Журнал боевых действий 41-й гвардейской танковой бригады 7-го механизированного корпуса. Период с 01.01.1944 по 14.05.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 3131. – Оп. 1. – Д. 2.
11. Журнал боевых действий 5-й гвардейской армии. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 328. – Оп. 4852. – Д. 168.
12. Журнал боевых действий 8-й гвардейской бомбардировочной авиационной дивизии. Период с 16.07.1943 по 19.06.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 20042. – Оп. 1. – Д.

13. Колечкин В.П. Авиация в боях под Кировоградом в январе 1944 г. // Авиация и время. – 2003. – № 6. – С. 49 – 52.
14. Колечкін В.П. Дещо про періодизацію визволення Кіровоградщини у січні 1944 р. // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – Випуск II. – Кіровоград, 2014. – С. 16 – 23.
15. Конев І.С. Записки командующего фронтом 1943 – 1945. – К., 1983. – 619 с.
16. Кром М.Г. Кіровоградська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни 1941 – 1945 рр. – К., 2005. – С. 261 – 271.
17. Полевой Б.М. Эти четыре года. Из записок военного корреспондента. Книга первая и вторая // Собрание сочинений в девяти томах. – Т. 7. – М., 1984.
18. Самчук И.А. Тринадцатая гвардейская. Боевой путь Тринадцатой гвардейской Полтавской ордена Ленина дважды Краснознаменной орденов Суворова и Кутузова стрелковой дивизии (1941 – 1945). – М., 1971. – 280 с.

УДК 94(477.65)+358.119 «1944-1945»

Вадим Колечкін*

ВОЄННІ ВІДДІЛИ ПАРТІЙНИХ КОМІТЕТІВ У ПЕРІОД ВИЗВОЛЕННЯ ОБЛАСТІ ВІД НІМЕЦЬКИХ ОКУПАНТІВ У 1944-45 РР. ЯК СУПУТНИК МІЛІТАРІЗАЦІЇ КІРОВОГРАДЩИНИ

У статті йдеться про діяльність воєнних відділів обласного, міських та районних комітетів КП(б)У в Кіровоградській області в питаннях організації суспільства для сприяння оборонній роботі у часи Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Комуністична партія України, громадські організації.

О деятельности военных отделов областного, городского и районных комитетов КП(б)У в Кировоградской области по вопросам организации общества в деле содействия оборонной работе в период Второй Мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Коммунистическая партия Украины, общественные организации.

The article talks about the activities of the military departments of regional, city and district committees of the CP(b)U in Kirovograd region on the organization of society in promoting the work of the defense during the Second World War.

Key words: World War II, the Communist Party of Ukraine, public organizations.

* Колечкін Вадим Петрович, кандидат історичних наук, головний археограф Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький

У 1939 р. відповідно до рішень XVIII з'їзду ВКП(б) при центральних, республіканських, обласних, окружних, крайових, міських та районних комітетах партії були створені війсьні відділи. Головною метою створення таких відділів було проголошено посилення оборонно-масової роботи та покращення військово-патріотичного виховання населення СРСР в умовах наближення нової світової війни. Таким чином радянське керівництво фактично продовжило цикл заходів, що мали забезпечити готовність СРСР до нового масштабного конфлікту.

Протягом 1929-1938 рр. у СРСР була створена основна промислова база військової економіки й забезпечена ефективна система контролю за виробництвом продовольчої продукції у вигляді колгоспів. Також була створена масова армія, яка з початком німецько-польської війни 1939 р. перейшла від територіально-міліційного принципу комплектування до загальної військової повинності. Ця армія поступово насичувалася бойовою технікою та транспортом із перспективою стати мобільнішою та більш механізованою, ніж більшість армій світу. Контроль над засобами масової інформації та культурними й мистецькими установами дозволив виховати достатню масу радянських патріотів, які готові були захищати СРСР проти будь-якого противника, та створити культ військової служби.

Створення війсьних відділів означало внутрішню мілітаризацію самої партії, перехід її до безпосереднього контролю за підготовкою до війни. Проте поразка Радянської армії в початкові періоди війни й евакуація органів радянської влади на Схід призвела до зміни функцій війсьних відділів. Їм довелося координувати практично всю діяльність, спрямовану на добровільну або «добровільно-примусову» допомогу армії з боку населення країни, а також діяльність партійних та радянських органів, що безпосередньо стосувалася забезпечення армії та допомоги військовослужбовцям та їх сім'ям у тилу. Іншою функцією війсьних відділів був зв'язок і координація дій між військовим командуванням та цивільною владою.

Визволення Кіровоградщини розпочалося восени 1943 р., проте війсьний відділ обкому розпочав реальну роботу 5 лютого 1944 р. До цього, як пояснював завідувачий війсьним відділом С. Чабаненко, він займався допомогою воєнкому Баклану в питаннях мобілізації призовників до збройних сил, займався питанням «бронювання» робітників обкому й перевіркою бронювання трактористів, комбайнерів та інших працівників підприємств та установ. Так, з'ясувалося, що у Новопраському та Знам'янському районах були «заброньовані» робітники та службовці з числа колишніх військовополонених. Чабаненко дав вказівку негайно «розбронювати» їх та відправити на пересильні пункти.

7-12.02. Чабаненко брав участь у роботі комісії з розкопок поховань жертв німецьких репресій. Також С. Чабаненко рапортував про виконання завдання з мобілізації населення на будівництво оборонних рубежів, за винятком Олександрійського та Петровського районів, які мали мобілізувати населення до 10.02.1944.

10.02.1944 разом з обласним військовим комісаром проводив нараду районних військових комісарів з питань переобліку військово-визволених, чуйного відношення до запитів та скарг військово-службовців, про навчання та звітність співробітників військових відділів райкомів, про роботу з призовниками 1927 року народження, питаннями масово-політичної роботи з допризовниками. Також була проведена нарада з питання підготовки до святкування 26-ї річниці РСЧА, про участь та допомогу в обладнанні шпиталів. До 23.02.1944 р. зібрано та відправлено військовим частинам 23600 посилок з патріотичними листами. За словами завідуючого воєнним відділом, трудящі поставилися до кампанії з розумінням¹.

З березня 1944 р. робота воєнного відділу набула стабільних форм. Проте навіть у серпні 1944 р. штат воєнних відділів по області був неповний. Повністю був укомплектований лише обласний відділ. У міському комітеті КП(б)У, де за штатом повинно було бути 2 завідуючих воєнвідділом, насправді наявний був 1, інструкторів потрібно було 2, насправді працював 1. Заввідділами у районах потрібно було 30 при наявності 20, з яких троє були відряджені до Станіславської області. Більшість заврайвідділів вперше займалися цією роботою, потребували керівництва та практичної допомоги.

Головним напрямком роботи воєнного відділу було забезпечення мобілізації колишніх військовослужбовців та призовників зі щойно визволеної території. Воєнні відділи перевіряли та надавали допомогу військкоматам у справі обліку військово-визволених, перевіряли правильність «бронювання» військово-визволених, які працювали на підприємствах, установах, колгоспах, МТС, радгоспах та інших організаціях.

Воєнвідділи спільно з військкоматами, органами НКВС, НКДБ та міліції, партійно-радянським та комсомольським активом, проводили повсякденну роботу з виконання наказу НКО №64. Завдання полягали у підготовці до призову громадян 1927 р.²

Робота в цьому напрямку була проведена дуже велика. З початку визволення області призов вели армійські комісії. Загалом до 1.02.1944 р. було призвано офіцерського складу 180 осіб, рядового та сержантського складу 32466 осіб, призовників, що не служили в армії 5427 осіб,

¹ ДАКО, ФП-429, оп.4, спр.81, арк.1.

² ДАКО, ФП-429, оп.4, спр.80, арк.20.

разом – 38073 особи. З лютого-місяця призовом стали займатися військові комісаріати. До 1.07.1944 р. було призвано загалом 68933 особи. Серед них офіцерського складу 1187 осіб, сержантського та рядового складу 62878 осіб, призовників 14868 осіб³. Як зауважував завідувач воєнним відділом, призов відбувався з проявами «масового та індивідуального патріотизму». За цей час було виявлено лише 26 випадків ухилення від військового обліку, 5 випадків ухилення від призову. Також було затримано 4 дезертирів Червоної Армії і 342 посібника окупантів та агента ворога⁴. У багатьох випадках тих, хто ухилявся від військового обліку, викривали партійні та радянські працівники.

Крім поповнення лав Радянської Армії новими бійцями, воєнні відділи брали участь у формуванні винищувальних батальйонів. Винищувальні батальйони створювалися на основі рішення РНК СРСР від 24.06.1941 р. «Про заходи боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі». Винищувальні батальйони також слугували допоміжними засобами органів НКВС та НКДБ у боротьбі з правопорушеннями та дезертирством. На 1.07.1944 р. у області було сформовано 28 винищувальних батальйонів чисельністю 1510 осіб. У тому числі середнього командного складу – 61 особа, молодшого командного складу 157 осіб, членів ВКП(б) – 105 осіб, членів ВЛКСМ – 110, осіб, що користувалися відстрочкою та «бронюванням» – 349 осіб, жінок 159. Груп сприяння винищувальним батальйонам було 275, чисельність їх особового складу сягала 2086 осіб.

У результаті оперативно-службової діяльності батальйони затримали 1790 осіб, у тому числі 385 німецьких посібників, 600 дезертирів, 104 дезертира трудового фронту, троє німецьких полонених, які втекли з табору⁵.

Ще одним важливим напрямком роботи відділів було забезпечення сімей військовослужбовців. Це проводилося шляхом надання грошової, продуктової та матеріальної допомоги близьким солдатів та офіцерів, а також працевлаштування членів сімей фронтовиків.

Керівним документом, який регламентував форми роботи з сім'ями військовослужбовців була Постанова ЦК ВКП(б) від 23 лютого 1943 р. У ній проголошувалося: «руководители Советских и партийных органов должны понять, что обеспечение каждой семьи военнослужащего своевременной выдачи пособий и предоставления льгот, предусмотренных законом, повседневная забота об удовлетворении материально-бытовых нужд семей военнослужащих имеет огромное военно-

³ ДАКО, ФП-429, по.4, спр.81, арк.4.

⁴ ДАКО, ФП-429, оп.4, спр.81, арк.5.

⁵ ДАКО, ФП-429, оп.4, спр.81, арк.12.

политическое значение и является половине всей нашей заботы о Красной Армии».

На основі даної постанови та постанови РНК УРСР та ЦК ВКП(б) від 9 лютого 1944 р. обком ухвалив відповідну постанову від 11 березня 1944 р. «Об улучшении работы советских и партийных организаций в деле государственного обеспечения семей военнослужащих в освобожденных районах от немецкой оккупации».

На виконання рішення обкому були створені відділи держзабезпечення й побутового облаштування сімей військовослужбовців, які укомплектовані відповідними кадрами. З іншого боку, Чабаненко зауважував, що нові кадри потребують відповідного навчання. Для покращення становища воєнвідділом було проведено 2 інструктивних наради завідуючих райміськвідділами Держзабезпечення, на яких були дані конкретні теоретичні та практичні вказівки щодо їх роботи⁶.

Кількість військовослужбовців, призваних із визволеної території постійно зростала. Для підтримання їх сімей було необхідно з'ясувати, які з них потребують постійної допомоги, а які одночасної, в яких сім'ях є працездатні, що можуть забезпечити своєю працею сім'ю. В результаті піврічної роботи відділами було обстежено матеріально-побутові умови життя 197715 сімей військовослужбовців. Внаслідок цього було виявлено сімей, які найгостріше потребували матеріальної допомоги, яким і була надана наступна допомога: продуктами харчування 9413 сімей, паливом 7551 сім'я, ремонтом житла 4351 сім'ї.

За той же період органами соціального забезпечення на 1.09.1944 р. було взято на облік сімей військовослужбовців 165631, у тому числі офіцерського складу 4791. Після обстеження було призначено державної допомоги для 52621 сім'ї загальною сумою 5207692 крб., у тому числі призначено пенсій 8686 сім'ям у сумі 715492 крб., видано одночасної допомоги 217 сім'ям у сумі 42447 крб., працевлаштовано 4629 сімей. Крім того було звільнено від грошових податків 4654 сім'ї військовослужбовців та від сільгосппоставок 42192 сім'ї.

В області було утворено фонд допомоги сім'ям військовослужбовців 122869 крб., зерна 353 цтн, посівної площі 459 га. Найкраще впоралися з роботою Аджамський, Великовисковський, Хмельівський райони⁷.

Найгіршими було названо Знам'янку та Кіровоград. Районним відділом, обкомом КП(б)У, міськими та районними комітетами КП(б)У, прокуратурою та військовий відділом округу було ухвалено, що партійні, радянські організації області та відділи держзабезпечення повинні більше приділяти уваги роботі у цих районах. 5 серпня 1944 р.

⁶ ДАКО, ФП-429, оп.4, спр.80, арк.2.

⁷ ДАКО, ФП-429, оп.4,спр.80 арк.3.

обком ухвалив відповідне рішення і зобов'язав відділи, партійні та радянські органи усунути недоліки⁸.

Іншою проблемою, яка вирішувалась при участі воєнних відділів партійних комітетів, було працевлаштування та побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни. На той момент усі районні та міські державні відділи соціального забезпечення були повністю укомплектовані відповідними кадрами.

До жовтні 1944 р. в області було узято на облік інвалідів Вітчизняної війни 2163 людини, працевлаштовано 1280 осіб, у тому числі інвалідів 1-ї групи 60, 2-ї групи 1257, 3-ї групи 846, навчалися 22 особи⁹. Державними органами була організована спеціальна їдальня для інвалідів Великої Вітчизняної війни у Знам'янці та Кіровограді. Також був організований та частково обладнаний у м.Кіровограді інвалідний будинок на 250 койкомісць з чудовим підсобним господарством.

Ще одним напрямком роботи партійних органів була координація роботи масових оборонних організацій. У СРСР головною з цих організацій було «Общество содействия авиации и химической защите» – «Осоавіахім». «Осоавіахім» фактично займався фізичною підготовкою молоді до служби в армії, навчав азам обслуговування військової техніки, стрілецької справи. Популярними були аероклуби, що проводили первинне навчання авіатехнічних спеціалістів та пілотів. В умовах війни «Осоавіахім» неодноразово ставав резервом технічних видів збройних сил. Крім того, кадри товариства можна було залучати до протихімічного захисту населення, протипожежної безпеки, місцевої протиповітряної оборони, розмінування визволених областей. Тому відновлення «Осоавіахіму» було вкрай важливим для тоталітарної держави.

На кінець 1944 р. обласна рада «Осоавіахіму» була загалом укомплектована. Залишалися вакантними лише посади начальника відділу ППХО (протиповітряної та хімічної оборони) та інструктора по кадрах. У всіх районах організовано районні та міські ради товариства за виключенням Добровеличківського району, у якому інструкторського складу налічувалося 71% від необхідного (не вистачало 9 осіб), інструкторським складом з військового навчання рада була укомплектована на 43% (не вистачало 18 осіб). З метою покращення роботи у першому півріччі було проведено кілька нарад та зборів районних та міських рад «Осоавіахіму»¹⁰. В результаті роботи товариства було створено 594 первинних організацій, прийнято та встановлено членами 14625 осіб, підготовлено до ППХО 13504 добровольці.

⁸ ДАКО, ФП-429, оп.4,спр.80 арк.4.

⁹ ДАКО, ФП-429, оп.4,спр.80 арк.5.

¹⁰ ДАКО, ФП-429, оп.4,спр.80 арк.6.

18 серпня обком КП(б)У з метою покращення роботи Осоавіахіму в справі суцільного розмінування області ухвалив рішення про створення спецштабу з розмінування та підготовку 43 інструкторів-мінерів. Першочергова робота з розмінування була проведена армійськими підрозділами. У тому числі мінери 27-ї інженерної бригади розмінували місто Кіровоград, підготовлений німцями до суцільного руйнування. До 1.10.1944 р. із загальної площі області у 23800 кв.км було розміновано 19585 кв.км. Фактично залишалися нерозмінованими 46 вибухонебезпечних ділянок площею 55,2 кв.км. Деякі поля селяни відмовлялися готувати до весняної сівби, боячись підриву на мінах. Лише наприкінці року були повністю сформовані команди мінерів «Осоавіахіму». Загалом армійськими командами та командами добровільного товариства було розміновано та очищено від вибухонебезпечних предметів 20786,2 кв.км¹¹.

Підривними командами було знищено на місці 25902 та знешкоджено 38072 протитанкові та протипіхотні міни, більше 240 тис. артилерійських боєприпасів, 9209 протитанкових гранат, 103 авіабомби. Трофейні команди здали на склади 316 гвинтівок, 6 станкових та 47 ручних кулеметів, 27 радянських пістолетів-кулеметів, 42 протитанкові рушниці, 27 гармат¹². Хоча випадки підриву на мінах та інших предметах продовжувалися і у післявоєнний час, а боєприпаси та зброю знаходили і наприкінці століття, слід зазначити, що робота мінерів зробило життя мешканців Кіровоградської області набагато безпечнішим.

Іншою організацією, діяльність якої контролював воєнний відділ Обкому, був радянський Червоний Хрест, що займався питаннями добровільної допомоги у лікуванні пораненим, наданням першої допомоги постраждалим цивільним, санітарним станом області. У результаті проведеної роботи був укомплектований Облкомітет Червоного Хреста. Первинних організацій у області налічувалося 745, членів Червоного Хреста було у 1944 р. 34235 осіб, санітарних постів було створено 928, серед яких обладнано необхідним майном 230, підготовлено значківців ДСО 5030, у двох районах були створені курси медсестер запасу по 30 осіб. Співробітниками Червоного Хреста було прочитано лекцій 1417, організовано санітарних куточків 92. У області на кінець 1944 р. було залучено до здачі крові на потреби лікарень та шпиталів 200 донорів. У той же час бажаючих було набагато більше (751), проте станція переливання крові мала невелику пропускну здатність¹³.

Незважаючи на важкий час, воєнний відділ слідував і за віднов-

¹¹ ДАКО, ФП-429, оп.4, спр.86, арк.24-24зв.

¹² ДАКО, ФП-429, оп.4, спр.88, арк. 37-37зв.

¹³ ДАКО, ФП-429, оп.4, спр.80, арк.7.

ленням фізкультури та спорту в області. З одного боку, заняття спортом готувало молодь до служби в армії. З іншого боку – спортивні та фізкультурні заходи завжди були хорошим засобом для того, щоб відволікти масу населення від певних труднощів, прищепити йому дух змагання та подолання перешкод. Через це в СРСР завжди багато уваги приділялося пропаганді фізкультури та спорту. Тому, незважаючи на важкі часи і незагоєні рани війни, партійне керівництво вживало заходів із відновлення й цієї складової державної системи. Те, що воєнний відділ обкому контролював і цей напрямок масової роботи, навряд чи було випадковим. Адже молоді спортсмени завтра мали стати солдатами.

Під контролем воєнвідділу був сформований обласний комітет фізкультури та спорту, у районах були створені 24 районні комітети. Був створений міський комітет у м. Кіровограді. Вже у визвольному 1944 р. в області були відновлені добровільні спортивні товариства: «Динамо» (при системі НКВС), з двома керівниками при штаті 12, «Спартак» (при системі профспілок) – 8 керівників при штаті 15. У ДСТ «Сільмаш», що існувало у системі сільськогосподарського машинобудування, працівників не було, хоча за штатом був потрібен один співробітник. Для підготовки фізоргів по лінії «Спартака» для районів у системі промкооперації було залучено 60 інструкторів, у Новомиргородському районі було підготовлено 60 інструкторів рукопашного бою.

Навіть у воєнний час в області залишалися ентузіасти фізкультури та спорту. Обласний комітет фізкультури і спорту підготував низових фізкультурних колективів 115, у тому числі 30 – при колгоспах. Норму ГТО 1-го ступеню здали 5753 особи, БГТО – 895 осіб. Обласним комітетом було проведено 73 масово-спортивні заходи. Воєнвідділ навіть відзначив весняно-профспілковий крос, участь у якому взяли 48400 фізкультурників, з яких здали норми 44900. Активну участь у кросі взяли 5100 комсомольців, з яких здало норми 4900 осіб. Державним коштом було обладнано 5 стадіонів, 10 спортивних майданчиків, 6 спортивних залів¹⁴.

Важливим завданням було створення місцевої протиповітряної оборони та підготовка населення до ППХО. Місцева ППО фактично являла собою добровільно-примусовий додаток до відповідного виду збройних сил. Залучення населення до чергування мало конкретний зміст у містах, що перебували у дії радіусу німецької бомбардувальної авіації. Чергові сліdkували за небом, у разі необхідності попереджали про пожежі, гасили дрібні запалювальні бомби. Проте з 2-ї половини

¹⁴ ДАКО, ФП-429, оп.4, спр.80, арк.8.

1944 р. 4-й авіакорпус Люфтваффе, що спеціалізувався на руйнуванні міст та промислових об'єктів, припинив нальоти на радянські об'єкти глибокого тилу.

Але відповідно до вказівок головного управління місцевої ППО при народному комісаріаті внутрішніх справ УРСР у м. Кіровограді були організовані два дільничних штаби, що укомплектовані офіцерським складом на 53%, рядовим на 108%. Весь особовий склад був навчений відповідно до програми. З офіцерським складом був проведений 14-денний семінар, з сержантським – 7-денний семінар. Затверджені начальники служб, розроблений оперативний план роботи. Для укриття населення було обладнано 97 підвалів та споруджено 37 польових сховищ на 12 тис. осіб. Також у добровільно-примусовому порядку було залучено до ПВХО 13961 особа, до навчання залучено 26100 осіб, інструкторів було підготовлено 51. Для прискорення укомплектування кадрів 400 старих інструкторів, вчителів та лікарів були зобов'язані до роботи у системі МППО, ще 16 інструкторів знаходилися на стадії навчання¹⁵.

Вивчення фондів ДАКО, у яких зберігаються післявоєнні партійні документи, з одного боку свідчать про центральну роль, що відіграла Комуністична партія (більшовиків) України в організації перемоги та повоєнної відбудови принаймні тому, що залишилася єдиною політичною організацією. Проте з іншого боку приклад роботи воєнвідділів партійних комітетів ставить питання – чи потрібно було дублювати діяльність радянських та військових органів влади, різноманітних добровільних товариств настільки щільно, як це робили органи партійної влади? Проте напевне тодішня політична система просто не могла обійтися без тотального контролю партії за всіма сферами діяльності. Воєнні відділи проіснували і у післявоєнний час. Лише у 1948 р. вони були ліквідовані, що свідчило про вихід суспільства з воєнно-мобілізаційного стану.

¹⁵ ДАКО, ФП-429, оп.4, спр.80, арк.9.

ОСНОВНІ РОБОТИ З ОЧИЩЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ДНА КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ВОДОСХОВИЩА

Стаття належить до серії публікацій, присвячених історії побудови Кременчуцької ГЕС та супровідних проектів.

У розвідці розглянуто перебіг процесу очищення чаші Кременчуцького водосховища перед його будівництвом. Описано умови, за яких здійснювалися роботи, дано загальну оцінку ефективності використання ресурсів.

Ключові слова: Кременчуцьке водосховище, Кременчуцька ГЕС, будівництво.

The article belongs to a series of publications devoted to the history of the construction of the Kremenchuk HPS and accompanying projects. The course of the process of cleaning the bowl of Kremenchuk reservoir before its construction is considered. It also describes the conditions under which the work was carried out, and gives a general assessment of the efficiency of the use of resources.

Key words: Kremenchuk Reservoir, Kremenchuk hydroelectric power station, construction.

«Одним з результатів побудови КремГЕС стало величезне водосховище, утворене на території декількох районів Кіровоградської, Полтавської та Черкаської області. Воно затопило значні території на яких раніше були розташовані численні споруди, лісові масиви, штучні насадження, кладовища та масові поховання, скотомогильники, інші об'єкти, що могли погіршити санітарно-епідемічний та екологічний стан р. Дніпро та прибережних територій, а також ускладнити роботу станції. Відповідно, до затоплення майбутнє дно водосховища було очищене від усіх об'єктів як природного, так і штучного походження.

Затоплення величезних територій вимагало відселення звідти усіх мешканців, перенесення на нові місця їхніх помешкань, а також усіх установ, організацій, закладів охорони здоров'я, освіти, культури тощо. У разі можливості планувався розбір багатьох споруд. Цю роботу було розподілено між різними відомствами, роботу яких координували як у профільних міністерствах та комітетах, так і в обласних та районних органах влади.

Тільки на Кіровоградщині підлягали переселенню 11 колгоспів, 6170 дворів мешканців, 117 будинків комунальної власності, 323 колгоспні

* Бабенко Олег Олександрович, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова обласної організації НСКУ, м. Кропивницький

споруди й будівлі, 14 сільських клубів, 22 школи, 17 лікарень, амбулаторій і пологових будинків, 16 промислових підприємств, 33 установи.¹

Персональну відповідальність за очищення чаші Кременчуцького водосховища несли головний інженер «Кременчукесбуду» Строков, що з літа 1958 року став його начальником, директор Кременчуцької ГЕС Куземін, голова Новогеоргіївського РВК Калінін, голова Кіровоградського облвиконкому Турбай, керуючий «Спецбудтрестом №2» Мамотенко та їхні заступники. Роль партійних органів зводилася тільки до контролю й нагляду за виконанням планів, завдань та зобов'язань.

Подібна система діяла в Полтавській та Черкаській областях.

Терміни затоплення чаші Кременчуцького водосховища розробили в Харківському відділенні проектного інституту «Гідроенергопроект». Начальником сектору водосховища призначили Чуйка, головним спеціалістом з очищення чаші працював Хайт, старшим інженером – Кейлін.

Фінансування усіх робіт по об'єктах Новогеоргіївського району Кіровоградської області здійснювалося як за рахунок Міністерства електростанцій СРСР, так і за рахунок бюджету УРСР, а також резервів РМ УРСР. Ці роботи фінансувалися нерівномірно. Зокрема, на 1958 рік для підготовки чаші Кременчуцького водосховища до затоплення Міністерство електростанцій виділило 30 млн. крб., тоді як з бюджету УРСР цих коштів надійшло 39,4 млн. крб.² Незаперечно, що, головний тягар витрат на спорудження Кременчуцького гідровузла припав на УРСР.

Головна турбота з очищення чаші водосховища лягла на Новогеоргіївський районний виконавчий комітет Районної ради депутатів трудящих. На жаль його кадрові, фінансові й матеріальні ресурси були вкрай незначними. Через це районна влада перетворилася на постійного прохача необхідних матеріалів та фінансів як у головної будівельної організації, так і стосовно обласних і республіканських органів влади.

Слабкий ресурсний потенціал призвів до того, що районна влада вела справу переселення мешканців та очищення майбутнього дна водосховища поступово й неквапливо. Тому й скорочення термінів будівництва Кременчуцької ГЕС і нова дата пуску перших енергоблоків стала для неї прикрою несподіванкою. Тепер величезний обсяг робіт потрібно було завершити до 1 серпня 1959 року.

У той же час «Спецбудтрест №2» працював, за висновком як районної влади, так і обласної, «вкрай незадовільно». Річна програма робіт на 1957 р. по Новогеоргіївському району не була виконана, внас-

¹ ДАКО. Ф.Р-3024. – Он.1д. – Спр.21. – Арк. 40.

² ДАКО. Ф.Р-6713. – Он.1. – Спр.82б. – Арк. 19.

лідок чого зірвані будівництва та введення в дію кількох шкіл у селах В. Андрусівка, Павлівка та ін., житлових будинків і гуртожитків у «Новому місті», Таловій Балці та ін.

Побут робітників теж виявився вкрай незадовільним, через що серед них фіксувалася велика плинність. Якість виконаних робіт «Спецбудтрестом №2» була надзвичайно низькою, особливо це стосувалося цегляних кладок, штукатурних робіт. Оскільки через скорочення термінів будівництва ГЕС скорочувалися строки відселення з зони затоплення, плани капітального будівництва для «Спецбудтресту №2» на 1958 рік збільшувалися вдвічі. Але організація до цього була не готова. У неї і на кінець 1957 року все ще в стадії будівництва перебувала промислова дільниця, якій вже дали завдання виготовити наступного року до 5 тис. м куб. бетонних виробів і до 3 тис. м куб. столярних виробів. Тепер ці плани опинилися під загрозою повного зриву.³

«Спецбудтрест №2» вкрай потребував баштових кранів, бетономішалок, вантажних автомобілів та загалом іншої будівельної техніки 11 найменувань. На 1958 рік запланували для цієї будівельної організації надходження 12,6 млн. шт. цегли, але отримали з Долинського цегельного заводу (Кіровоградська обл.) лише 500 тис. шт. Зрозуміло, що без виправлення ситуації зі «Спецбудтрестом №2», плани очищення зони затоплення Кременчуцького водосховища у визначені терміни зривалися.

Подібна ситуація виникла й у такій організації, як будівельно-монтажна колона «Меліоводбуд». У 1957 році ця будівельна структура доведених планів з пошуку води та забезпечення нею сіл, куди переселялися мешканці затоплюваної території, не виконала. Без наявності достатньої кількості води в селах зривалися плани переселень. При цьому бригади «Меліоводбуду» не мали в розпорядженні не тільки проектних завдань по багатьох об'єктах щодо водозабезпечення, але навіть, робочих креслень мережі водопроводів для деяких сіл. Так само трудова дисципліна серед робітників «Меліоводбуду» виявилася низькою, а якість робіт – незадовільною.⁴

Згідно тверджень заступника голови Кіровоградського облвиконкому Артющенко ситуація на більшості об'єктів, що призначалися для переселенців, що складалася наприкінці 1957 – на початку 1958 року вкрай тривожною. Кіровоградська облспоживспілка зривала будівництво магазинів та їдалень, зокрема, 2-поверхового універмагу в «Новому місті». Першим поселенцям міста та робітникам «Спецбудтресту №2» доводилося долати відстані в 2-3 кілометри, щоб тільки купити необхідне в єдиному на все селище продуктовому магазині. У села, до

³ ДАКО. Ф.Р-6713. - Он.1. - Спр.826. - Арк. 26.

⁴ ДАКО. Ф.Р-6713. - Он.1. - Спр.826. - Арк. 27.

яких переїжджали переселенці, продукти й товари довозилися нерегулярно та в кількостях, не розрахованих на переселенців.

Керівників Новогеоргіївського РВК Калініна й Онищенка, а також секретаря райкому КПУ Річку, обласне начальство звинуватило у зриві темпів відселення з затоплюваних сіл та, навіть, гальмуванні цих процесів. Адже в районі не налагодили виробництво цегли для потреб переселенців, не створили в колгоспах будівельних бригад для спорудження ними індивідуального житла та колгоспних будівель, не змусили жителів села Ревівки, через їх колективний спротив, переселитися до «Нового села», загалом ослабили контроль над усіма процесами з переселення тощо.⁵

Також обласне керівництво звинуватило в саботажі цілі міністерства та державні комітети. Так, вартість усіх робіт з перенесення закладів освіти і побудови нових визначили у понад 24 млн. крб. У той же час впродовж 1954-1957 років управління Міністерства освіти УРСР використали лише 3,83 млн. крб., або у 6 разів менше від необхідного.

По Міністерству охорони здоров'я вартість всіх робіт з ліквідації лікарень, поліклінік, аптек, пологових будинків та побудови нових оцінили в 8,1 млн. крб., а до 1 січня 1958 року використали тільки 1,2 млн. крб. По Міністерству культури за всі роки не вклали жодного карбованця у новобудови.

Оскільки загальну вартість усіх робіт з перенесення об'єктів і відселення мешканців Новогеоргіївського району Кіровоградської області оцінили в 132,94 млн. крб., а до кінця 1957 року використали тільки 42,9 млн. крб., або 1/3 від необхідного, то освоїти до серпня 1959 року решту суми в понад 90 млн. крб. вважалося справою нереальною.⁶

Зробивши висновки, врахувавши помилки, допущені в 1954-1957 рр., керівництво організацій взялося наздоганяти прогаяне. У результаті 1958 рік відзначився прискоренням роботи усіх органів влади, керівництва «Кременчукгесбуду» та «Спецбудтресту №2», інших підрядних організацій, правлінь колгоспів тощо.

У жовтні 1958 року керівництво області знову підвело підсумки «ударної роботи» всіх організацій, установ та галузевих міністерств. Свої висновки щодо цього Кіровоградський обласний виконавчий комітет та обласний комітет партії направили до ЦК КПУ та до РМ УРСР. При цьому знову зазначалося, що обсяги робіт протягом 9 місяців 1958 року на будівництві власне ГЕС хронічно не виконувалися. Ще гірша ситуація склалася на очищенні чаші водосховища. Вартість робіт та майна, що планувалося вивезти за межі зони затоплення

⁵ ДАКО. Ф.Р-6713. - Он.1. - Спр.826. - Арк. 33-35.

⁶ ДАКО. Ф.Р-3024. - Он.1д. - Спр.3. - Арк. 12.

сягала майже 1 млрд. 637 млн. крб., включаючи роботи з його перенесення та компенсації за знищене.⁷

Відповідно до завдання на 1959 рік по трьох областях необхідно було збудувати 13830 будинків, у тому числі 1418 у містах. Сюди планувалося відселити населення, садиби якого потрапляли до зони затоплення. Також потрібно було розпочати будівництво 3366 жилих будинків для населення в Черкаській та Полтавській областях. Також на нових місцях потрібно було збудувати 263 колгоспні будівлі, у тому числі 136 тваринницьких приміщень. Також залишалось розібрати 2430 будівель у зоні затоплення і зачистити садиби при них.⁸

Так, усі лікарні трьох областей оцінили в 4 млн. 351 тис. крб., школи й будівлі біля них – у 22 млн. 929 тис. крб., магазини й ларьки ССТ, заготівельні пункти, хлібопекарні – у 29 млн. крб. На лісоочистку, корчування пеньків по всьому водосховищу та на трасі судноплавства виділили понад 24 млн. крб.

Усі будівлі комунальної власності м. Новогеорґіївська оцінили в 6 млн. 216 тис. крб., міську електростанцію – у 443,6 тис. крб., на розбирання кам'яного храму міста виділили 137,4 тис. крб. Вартість мощених доріг м. Новогеорґіївська та мосту через Тясмин сягала понад 12 млн. крб.

У той же час і в цьому напрямку при плані освоєння коштів на 1958 рік в сумі понад 73 млн. крб., змогли використати лише 28 млн. Роботи з переселення було виконано на 40%, з будівництва шкіл – на 57%, у житловому будівництві – на 22,5%, на спорудженні об'єктів водопостачання – на 66%.⁹

Так, тільки по Кіровоградщині планом на 1958 рік передбачалося будівництво 60 колгоспних споруд, з них тваринницьких ферм 30. Але реально за звітний період збудували лише 29 споруд і з них 14 ферм, що менше 50% від запланованого. Будівельно-монтажні роботи в «Новому місті» виконали ледве на 46,8%. Із запланованих на 6170 домоволодінь по Новогеорґіївському району встигли переселитись до жовтня 1958 року на нові місця тільки 2766 сімей, а 55% все ще залишалися на території, що підлягала затопленню.¹⁰

Знову, як і в попередні роки, роботу «Спецбудтресту №2» впродовж 1958 року керівництво Кіровоградської області визнало незадовільною. На 1 жовтня 1958 рік трест був укомплектований робочою силою тільки на 59,5%. За потреби в цеглі близько 5 млн. шт., «Спецбудтрест

⁷ ДАКО. Ф.Р-6713. – Он.1. – Спр.92в. – Арк. 2.

⁸ ДАКО, Ф. Р-4313, он. 2., спр. 82, арк. 11, 18.

⁹ ДАКО. Ф.Р-6713. – Он.1. – Спр.92в. – Арк. 3.

¹⁰ ДАКО. Ф.Р-6713. – Он.1. – Спр.92в. – Арк. 4.

№2» її отримав упродовж року тільки 1 млн. Також не вистачало віконного скла, – його дефіцит складав 7,6 тис. м², не надійшло 40 тис. шт. шиферу та 32% лісоматеріалів.¹¹

Про дефіцит всього та вся свідчить прохання керівників Кіровоградської області до ЦК КПУ та РМ УРСР виділити для потреб будівництва ГЕС «300 матраців, 100 комплектів постільної білизни, намети на 200 осіб». Також просили РМ УРСР виділити для будівельників ГЕС у 1958 році з «державних резервів» 50 пар шкіряного взуття.¹²

У своїй доповідній на адресу ЦК КПУ та РМ УРСР секретар Кіровоградського обкому партії Кравченко та голова обласного виконавчого комітету Турбай прямо заявили, що вчасне затоплення чаші водосховища, а, отже, й пуск Кременчуцької ГЕС, перебувають «під загрозою», якщо ситуація з усіма роботами не покращиться.¹³

Часу для виконання всіх запланованих робіт, перш за все з очищення чаші водосховища, дійсно залишалося обмаль. Адже вже до 1 липня 1959 року, а саме цю дату затвердили постановою №41 Кіровоградського обкому партії й облвиконкому 28.04.1958 р., потрібно було відселити всіх мешканців Новогеоргіївського району, житла яких потрапляли під затоплення, та очистити територію до відмітки 71 м.¹⁴ На всі роботи залишилося лише 9 місяців.

2 лютого 1959 року знову підбили підсумки щодо підготовки чаші водоймища Кременчуцької ГЕС, затвердивши це спільною постановою №10 бюро Кіровоградського обкому партії та обласного виконавчого комітету. Роботи знову визнали «незадовільними». Основний масив критики спрямували на Новогеоргіївський РВК та міський виконавчий комітет. У місті знесли тільки 213 господарств, проте не зруйнували жодного промислового підприємства, установи, культурного закладу. Дісталось чимало критики й на адресу начальника «Кременчукгесбуду» Строкова та секретаря партійної організації Панасенка. За висновком керівників області ці «товариші самоусунулися від робіт, пов'язаних з зачисткою зони затоплення і вважають їх другорядними».

Знову, як і в попередні рази, намітили чергові плани очищення чаші водосховища й наказали всім організаціям їх дотримуватися. Оскільки власних робочих рук не вистачало, зобов'язали райони області направити на гідровузол робочу силу «для зносу будівель і споруд в зоні затоплення»: Олександрівський та Олександрійські райони повинні надіслати по 50 осіб, Знам'янський – 45, Онуфріївський

¹¹ ДАКО. Ф.Р-6713. - Оп.1. - Спр.826. - Арк. 142.

¹² ДАКО. Ф.Р-6713. - Оп.1. - Спр.826. - Арк. 162.

¹³ ДАКО. Ф.Р-6713. - Оп.1. - Спр.826. - Арк. 129-133.

¹⁴ ДАКО. Ф.Р-6713. - Оп.1. - Спр.826. - Арк. 43.

– 40, Петрівський – 35, Єлизаветградківський – 30. Загалом це стосувалося 22 районів Кіровоградщини.¹⁵

Згідно зведеного кошторису на фінансування очищення чаші водосховища, затвердженого РМ УРСР 10 січня 1959 року №47, для трьох областей виділили на переселення жителів та перенесення майна колгоспів з затоплюваних територій значні кошти.¹⁶

Для вчасного очищення чаші Кременчуцького водосховища в межах Новогеоргіївського району Кіровоградської області обласний виконавчий комітет та обком партії розробили та затвердили «Графік знесення та перенесення приміщень і споруд із зони затоплення Кременчуцької ГЕС». Документ вказував терміни початку й закінчення розбирання та повного знесення будівель, що залишалися в зоні затоплення наприкінці осені 1958 р., також визначили відповідальних за ці роботи. Так, управлінню культури Кіровоградського облвиконкому наказали впродовж лише одного місяця – квітня 1959 року, повністю розібрати будівлі районного Будинку культури, районних дитячих та для дорослих бібліотек, клуби в с. Подорожнє, Нове Липове, Калантаїв, Пеньківка, Чаплине, Ревівка. Велика Андрусівка.

Після закінчення занять впродовж червня 1959 року обласне управління освіти повинне було здійснити розбирання всіх 16 шкіл Новогеоргіївського району. Дитячий будинок та дитячий садок м. Новогеоргіївська повністю планували розібрати в травні-липні, будівлю народного суду в Новогеоргіївську – у лютому 1959 року, районні та дільничні лікарні, туберкульозний диспансер, усі пологові будинки – упродовж березня-квітня того ж року.

Новогеоргіївський міськвиконком мав з грудня 1958 до січня 1959 зруйнувати стадіон, усі деревонасадження, сквери, культові споруди, будівлі міської ради, райвиконкому, райфінвідділу, відділу освіти, міліції та ін. державних органів й установ.

До 1 липня 1959 р. у місті потрібно було розібрати дитсадки, дитячі ясла, дитбудинки. Далі наставала черга знести будівель трьох артілей, цегельного заводу, олійниці й млина, електростанції, інкубаторної станції, друкарні, районної контори зв'язку, раймагу, чайної, десятків інших будівель, контор, баз, складів м. Новогеоргіївську.¹⁷

Ситуація щодо відселення мешканців м. Новогеоргіївська виявилася дещо іншою – якщо комунальні й державні будівлі зносилися, і відповідальність за це несли керівники обласного й районного рівнів, то свої приватні житла містяни майже не зносили ні у 1958, ні на початку 1959 р.

¹⁵ ДАКО. Ф.Р-6713. - Оп.1. - Спр.92а. - Арк. 14.

¹⁶ ДАКО. Ф.Р-6713. - Оп.1. - Спр.92а. - Арк. 30.

¹⁷ ДАКО. Ф.Р-6713. - Оп.1. - Спр.82б. - Арк. 10,11,12, 18.

За такої ситуації для кожної вулиці й житлового будинку на ній розробили терміни розбирання, й довели їх до відома власників. Зокрема, будинки по вул. Перекопській, Садовій, Паризької Комуни запланували знести до 31 грудня 1959 року.¹⁸ Спеціальні уповноважені фарбою або металевими прутами наносили великі за розмірами застереження щодо необхідності розібрати до певної дати.

На 1 червня 1959 року відділ освіти Кіровоградського облвиконкому відзвітував про виконану роботу, зокрема по м. Новогеоргіївську. Усі будівлі дитячих будинків звільнили від дітей і майна, тож залишилися тільки стіни й дахи. Сиріт відправили на оздоровлення в піонерські табори, у школах міста навчальний рік закінчили на два тижні раніше, шкільне майно перевезли до селища Хрущов, спеціальні бригади розпочали розбирання будівель. Активну участь в руйнуванні шкіл взяли учні старших класів та вчителі.¹⁹

Також, на переміщення пам'ятника Леніну витратили 66,5 тис. крб., а на перенесення пам'ятника загиблим воїнам з Новогеоргіївська ще 22,5 тис. крб.²⁰

Проте, навіть після виселення більшості мешканців місцеву владу чекали неприємні сюрпризи. Так у Олександрійському, Онуфріївському, Знам'янському, Петровському та Кіровоградському районах після весняної повені вивезли в долину Дніпра тисячі голів великої та малої рогатої худоби. Затоплення планувалося восени, тож за літо худоба вільно паслася на підготовлених для затоплення місцях.

За два тижні до затоплення надійшло розпорядження вивезти худобу. Передбачалося, що худобу вчасно заберуть. На щастя облвиконком вирішив перевірити виконання наказу. Із голови Новогеоргіївського РВК, секретаря РК КПУ, начальника міліції та 2-3 міліціонерів було утворено групу, якій надали легковий автомобіль-всюдихід, вантажний автомобіль та гусеничний трактор.

Коли комісія прибула до зони, то побачила велику кількість невивезеної худоби й овець. Ситуація була вже критичною. Вода швидко прибувала й частина худоби опинилася на островах. Пастухи покинули значну кількість худоби та втекли. Одну групу пастухів зустріли поблизу Чигирина, зупинили й повернули до череди.

Комісії довелося їхати за допомогою в Чигирин і піднімати людей на порятунок худоби. Рятувальники часто самі опинялися відрізаними від суші, втопили вантажний автомобіль, трактор. Ця робота тривала понад тиждень, але худобу та людей врятували.²¹

¹⁸ ДАКО. Ф.Р-6713. - Оп.1. - Спр.82б. - Арк. 71.

¹⁹ ДАКО. Ф.Р-6713. Оп.1. Спр.92а. Арк. 67.

²⁰ ДАКО. Ф.Р-6713. - Оп.3. - Спр.53. - Арк. 11.

²¹ Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.

Навіть за форс-мажорних зусиль графік очищення водоймища не витримувався. Так, на 1 вересня 1959 року, фактично за місяць до початку заповнення водоймища, усе ще залишалися в селах Новогеорґіївського району, що підлягали затопленню, будівлі й споруди.²²

Про це свідчить розпорядження №20 виконавчого комітету Новогеорґіївської районної ради депутатів трудящих, датоване 3 вересня 1959 року. Документ охарактеризував ситуацію з очищенням чаші водосховища як «напружену». Щоб її врятувати, особливо в Новогеорґіївську та біля Крилова, керівника міжколгоспної будівельної організації зобов'язали направити туди 2 бульдозери строком на 15 днів, що руйнували будинки й споруди, засипали колодязі й скотомогильники, корчували дерева й кущі.²³

Таким чином, наявні факти щодо перебігу процесу очищення чаші Кременчуцької ГЕС перед її забудовою свідчать про непрофесіоналізм кадрів на всіх рівнях планування проекту та виконання відповідних робіт – від оцінки ризиків, пов'язаних із особливостями обраної території – до розподілу бюджету, планування термів виконання робіт та найму необхідної кількості кваліфікованих працівників. Хиби такого масштабу стабільно спричиняли неефективне використання людських, матеріальних та фінансових ресурсів, що не могло не позначитися на якості здійснення задуму.

²² ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1. – Спр.280. – Арк. 31.

²³ ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1. – Спр.240. – Арк. 28.

CONFERENTIA

У розділі подаються деякі статті та есеї, матеріали яких виголошені під час проведення науково-практичної конференції, проведеної в режимі тематичного «круглого столу» «Сторінками історії лікарні, що на Фортєчних валах», який відбувся 15 грудня 2017 року в Державному навчальному закладі «Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій Кіровоградської обласної державної адміністрації» (співорганізатори – Державний архів Кіровоградської області та Кіровоградська обласна організація Національної спілки краєзнавців України) з нагоди 240-річчя від дня утворення першого медичного закладу в Єлисаветі – Зінов'євську – Кірово – Кіровограді – Кропивницькому.

The section contains some articles and essays, the materials of which have been made public during the scientific-practical conference held in the context of thematic «round table» – «By the history pages of the hospital, located on the Fortifications shafts» on the occasion of the 240th anniversary of the foundation of the first medical institution in Yelizavet – Zinovievsk – Kirovo – Kirovohrad – Kropyvnytskyi (December 15, 2017, State Educational Institution «Center for re-training and raising the level of skills of employees of state authorities, local self-government bodies, state enterprises, institutions and organizations of the Kirovohrad regional state administration»; Co-organizers – State archives of Kirovohrad region and Kirovograd regional Organization of the National Union of local history of Ukraine).

Вадим Колєчкін*

ЛІКАРНЯ НА ВАЛАХ: СВІДЧЕННЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

«Може, Єлисаветградська міська лікарня походить від військового шпиталю при фортеці. Шпиталь був створений у 1777 році на території фортеці святої Єлисавети наказом підполковника Муромцева. Спочатку шпиталь був розрахований на 28 осіб, згодом чисельність шпитальних ліжок збільшилася до 50. У 1784 році був виданий царський рескрипт, згідно якого фортеця Св.Єлисавети перетворювалася на внутрішнє місто. Проте гарнізонний шпиталь залишався на території гарнізону. Традиційно в гарнізонному шпиталі приймали й цивільних осіб. У квітні 1823 року Управляючий міністерством внутрішніх справ запропонував імператору Олександру I створити в м. Єлисаветграді міську лікарню. Було вирішено, що найкращим варіантом буде створення лікарні на основі військового шпиталю ліквідованої фортеці. 17 січня 1824 року згідно пропозиції херсонського цивільного губернатора за №401 гарнізонний шпиталь було передано у ведення міського самоврядування разом з 18 хворими нижніми чинами армії.

Фінансувалася лікарня частково за рахунок міської думи, частково за рахунок плати за лікування від цивільних осіб, частково за рахунок грошей на лікування солдатів, що надходила від військового відомства з розрахунку 50 копійок на день за одного хворого. Із самого початку для міської лікарні було визнано придатною будівлю колишнього гарнізонного шпиталю, з можливістю в разі необхідності оренди житлових приміщень міських обивателів. Крім того, медикаменти, що перебували у шпиталі передавалися міській лікарні. У 1825 році кількість ліжок у лікарні було збільшено до 100, у 1827 р. – до 150, а у 1857 р. – до 165 ліжок.

Указом імператора в 1829 р. місто було передане з цивільного відомства до управління військових поселень, відповідно і лікарня була зобов'язана лікувати нижніх чинів та офіцерів російської армії. До 1861 року більшість хворих у лікарні являли собою нижні чини різноманітних військових частин та військових поселень, чисельність же цивільних найчастіше не перевищувала 20. Тому головним джерелом прибутку лікарні були суми, що вона отримувала від військового міністерства.

* Колєчкін Вадим Петрович, кандидат історичних наук, головний археограф Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький

Під час Кримської війни 1854–55 років міську лікарню готували приймати поранених та хворих. У лютому 1855 року головнокомандуючий Південною армією наказав збільшити кількість ліжок у Єлисаветградській міській лікарні до 350. При цьому інспектор резервної кавалерії просив князя Горчакова передати необхідну кількість медикаментів до лікарні, враховуючи те, що лікарня мала 150 ліжок для 150 хворих. Одночасно дума розпочала підшукувати додаткові приміщення для військових, що мали прибувати до міста.

Коли Єлисаветград було виведено з підпорядкування військового відомства, утримання лікарні було цілком покладено на міський бюджет. Крім того, необхідність розвитку лікарні потребувала покращення побутових умов, як для хворих, так і для персоналу. В результаті кількість ліжок у лікарні довелося скоротити до 50 у 1879 р. Крім того, кожен рік міська дума повинна була контролювати діяльність лікарського та обслуговуючого персоналу, корегувати суму на утримання лікарні, проробляти питання громадського контролю за діяльністю лікарів. Дума слідкувала за переобладнанням лікарні, покращенням опалення, зливу відпрацьованої води, закупівлею обладнання, речей, продуктів харчування тощо.

Лікарня декілька разів перебудовувалася. Ще в 1839 р. при ній було розведено сад. До кінця XIX ст. були побудовані нові корпуси для хворих чоловіків та жінок, барак для заразних хворих з окремим приміщенням для психічно хворих, у всіх корпусах була влаштована вентиляція, ванні кімнати та ватерклозети, побудовані нові бараки на літо і каплиця для виносу небіжчиків. Також у лікарні була облаштована квартира головного лікаря, що постійно перебував у лікарні, разом з іншими службовцями. На 1913 рік загальна вартість будівель лікарні сягала близько 171 тис. карбованців.

Зростання міського населення на початку XX століття збільшило загрозу епідемії черевного та сипного тифу, поширення венеричних хвороб. У зв'язку з цим лікарі міської лікарні поставили перед земськими представниками питання про розширення обсягів безкоштовного лікування не тільки для бідних, але загалом для усіх, хто хворіє на подібні захворювання. Напередодні Першої світової війни таке питання підняв перед земськими гласними санітарної комісії міський санітарний лікар доктор Фіалковський. Дума вирішила задовольнити цю важливу ініціативу лікарів. Загалом міська лікарня практично протягом усієї дореволюційної історії міста залишалася найбільшою лікувальною установою міста, фактичним центром охорони його здоров'я.

З початком Першої світової війни в місті зростає загроза не тільки тифу, але й чуми та холери. У таких умовах, незважаючи на значне по-

дорожчання будівельних та інших матеріалів, робочої сили та медикаментів, колектив лікарні, очолюваний статським радником старшим лікарем Іваном Романовичем Добровольським, продовжував свою діяльність. Земські лікарі також шукали можливості вберегти місто від епідемій, розширюючи кількість ліжок у наявних медичних установах, а також відкриваючи нові шпиталі та амбулаторії, що повинні були слідкувати за станом здоров'я городян.

Навіть у важких умовах громадянської війни з її розрухою та постійними змінами влади в місті, постійне зростання кількості хворих та збільшену смертність, лікарі міської лікарні продовжували шукати шляхи аби зберегти здоров'я жителів міста. Земська дума, що представляла громаду міста протягом 1917–1920 рр. фактично залишалася єдиним органом управління й мусила опікуватися громадським життям, спираючись на допомогу городян, тієї чи іншої влади, небайдужих осіб. Міська лікарня продовжувала діяти. І лише в 1920 р., коли в місті остаточно утвердилися більшовики, з'явилася надія на те, що держава нарешті зможе забезпечити функціонування установ охорони здоров'я. Усі лікарі міста були зареєстровані, був створений міський відділ охорони здоров'я, згодом – окружна інспекція охорони здоров'я, яка вжила заходів до того, щоб максимально охопити населення Єлисаветградщини медичною допомогою.

Література:

1. А.Н.Пашутин. Исторический очерк города Елисаветграда. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897 – 309 с.
2. Державний архів Кіровоградської області, фонд 18, опис 1, справа 498.
3. ДАКО, ф.18, оп.1,спр.127.
4. ДАКО, ф. 18, оп.1,спр. 134.
5. ДАКО, ф.18, оп. 1,спр. 483.
6. ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 539.
7. ДАКО, ф. 78, оп. 3,спр. 470.
8. ДАКО, ф. 78, оп. 7, спр. 89.
9. ДАКО, ф. 78, оп. 3, спр. 548.
10. ДАКО, ф. 78, оп. 3, спр. 615.
11. ДАКО, ф. Р-2141, оп. 1, спр. 2.

Роман Базака*

ПРЕСА МЕДИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ ЯК ПЛАТФОРМА ДЛЯ ФАХОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЛІКАРІВ ЄЛИСАВЕТГРАДА

Кіровоградщина має давню медичну наукову традицію: перша медико-хірургічна школа (перший вищий навчальний заклад на Правобережній Україні) була заснована в Єлисаветграді з ініціативи князя Г. Потьомкіна ще в 1787 році. Викладали в школі кращі випускники Київської академії, очолював заклад лікар-педагог, згодом – доктор медицини П. Шарой. Одним із відомих випускників школи був Є. Мухін – доктор медицини, викладач та член-кореспондент провідних наукових установ Російської Імперії та Європи, засновник нових напрямків у медицині, вчитель М. Пирогова. На високому рівні була земська медицина, яку представляли лікарі-вчені П. Діатропов, В. Хижняков, М. Тезяков та інші.

У 1868 році лікарі міста, об'єднавшись, створили «Єлисаветградське науково-медичне товариство», оскільки виникла потреба в науковому обміні інформацією та практичним досвідом задля спільного вирішення актуальних проблем. Спочатку товариство нараховувало 28 лікарів, головою обрали військового лікаря С. Довнара. Почесними членами товариства в різні роки були: І. Мечников, М. Скліфосовський, Е. Ліндеман, М. Осотський, О. Войцеховський.

Незадовго після заснування Товариство почало видавати свою періодику – «Протоколы общества Елисаветградских врачей». У 1872 році вийшов збірник наукових праць «Извлечения из протоколов заседаний Елисаветградского медицинского общества», який містив 15 наукових робіт. Товариство функціонувало 15 років, потім на три роки призупинило діяльність, після переформування в 1886 році відновилося, головою став О. Войцеховський. У 1887 році вийшов збірник «Протоколы и труды общества Елисаветградских врачей 1889–87 г.», де також містилися наукові реферати та доповіді: «Про один народний абортний засіб», «Про заходи проти холери», «До питання про школу як провідника заразних хвороб» доктора О. Войцеховського, реферат «Про терапевтичне значення внутрішньоклітинного травлення» Е. Гора та інші. Періодичність виходу протоколів була нерегулярною.

* Базака Роман Вікторович, провідний науковий співробітник відділу археографії та використання документів, кандидат наук із соціальних комунікацій, член НСКУ.

Паралельно в Єлисаветграді функціонувала інша медична організація – «Єлисаветградське відділення Російського товариства охорони народного Здоров'я», заснована в 1897 році, спеціалізацією якого була наукова гігієна та санітарія. Товариство підіймало актуальні соціальні проблеми свого часу: боротьба з туберкульозом, алкоголізмом, дитячими захворюваннями та смертністю, епідеміями, подолання наслідків росту індустріалізації міст. Головами ради Єлисаветградського відділу були лікарі Л. Гельбак, О. Михалевич та І. Штейн. У перший рік до товариства входило 66 членів, у другий – 82, в рік відбувалося 8 засідань та одне річне. Членами відділення були Г. Близнін, П. Рябков, М. Олеша (чиновник Єлисаветградського акцизного товариства, рідний дядько радянського письменника Ю. Олеши) та інші.

Того ж року відділ заснував свій журнал «Труды Елисаветградского отдела Русского общества охранения народного здравия».

Слід зазначити, що окреме друковане видання серед багатьох відділів Товариства охорони народного здоров'я мали тільки два – Московський та Єлисаветградський. Журнал виходив випусками раз у два роки, загалом побачило світ чотири випуски, останній – у 1901 році.

Зміст журналу складався з протоколів засідання товариства за два роки, доповідей членів товариства, річних звітів про діяльність Єлисаветградського відділу та касової звітності.

Частина матеріалів друкувалася в розділі «додатки», у другому випуску журналу за 1899 рік були поміщені такі: доповідь І. Штейна «До питання про санітарне впорядкування перукарень», доповідь доктора М. Косого «Про збереження нервового здоров'я та про захист від нервових хвороб осіб, схильних до них», повідомлення інженера С. Нестюшко-Буйницького «Про водопостачання», реферат доктора О. Михалевича «Про навчання на відкритому повітрі». З приводу цього реферату розгорілася дискусія, текст якої був поданий у журналі. Слушну думку висловив П. Рябков: «Мене цікавить питання місцевих навчальних закладів, наскільки тут цінується порада лікаря; напр., мені відомо, що один з місцевих середніх навчальних закладів при

ТРУДЫ

ЕЛИСАВЕТГРАДСКАГО ОТДѢЛА

РУССКАГО ОБЩЕСТВА

ОХРАНЕНІЯ НАРОДНАГО ЗДРАВІЯ

за 1898–99 г.

Вып. II.

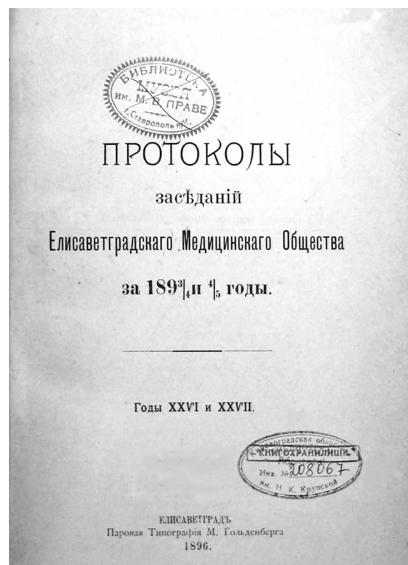
ОДЕССКОЙ ГОРОДСКОЙ
ПУБЛИЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ

Елисаветградъ,
„Экономическая“ типографія М. Финкаля
1899.

розширенні свого приміщення знехтував всіма умовами гігієни; ймовірно, там є свій лікар: його думкою, очевидно, знехтували». Він наголошував, що справа лікаря не тільки лікувати дітей, але й впливати на навчальну програму, оскільки нівелювання санітарних норм у навчальних

зкладах спричинило погіршення зору великої кількості учнів. На його думку, лікар має входити до педагогічної ради навчального закладу.

За роки своєї діяльності товариство намагалося загострити увагу громадськості на важливих проблемах гігієни в місті, створювати різноманітні санітарні комісії для перевірки більшості підприємств, виробництв, ринків, водопроводу. Для перевірки якості продуктів харчування товариство обладнало спеціальну лабораторію, результати перевірок були опубліковані на сторінках видання, часом публікувалися доволі критичні матеріали: «На міському нашому базарі привертає на

себе увагу своїм смородом рибний ряд. В прилеглих до базару подвір'ях, часто не мощених, розміщені склади продуктів харчування в різних упаковках на забрудненій сміттям землі: бочки з соленою рибою, сушеними плодами часто поміщені в бруд поблизу відхідних місць. Увесь так званий принесений ряд продуктів харчування на базарі розміщується на землі, в сухий час – у пилу, а вологий – в бруді...», особливу увагу приділяло товариство здоров'ю молоді: «Необхідність охорони здоров'я підростаючого покоління, що псується ненормальними гігієнічними умовами сім'ї та школи, поставлена сьогодні на перший план, слугувала не раз предметом обговорення на наших зібраннях...». Тож можна констатувати, що журнал «Труды Елисаветградского отдела Русского общества охранения народного здравия» виконував не лише інформаційну та організаційну функції журналістики, а й громадського контролю, якість та високий професійний рівень якої забезпечували кваліфіковані спеціалісти з наукової гігієни.

Заснувати видання медичного спрямування була спроба в Олександрії, правлінням місцевого товариства російських лікарів, яке планувало в 1900 році видати спеціалізований часопис «Русский эпиде-

миологический и санитарно-общественный ежегодник». Видання мало виходити раз на рік та містити систематичні звіти й інформацію про стан та перспективи розвитку медичної частини в земських губерніях, про санітарно-епідеміологічний стан у них та інше. Товариство звернулося до Олександрійського земства з проханням надавати для збірника потрібні відомості та забезпечити передплату часопису всім лікарям, що перебувають на службі в земстві.

Влада підтримала ініціативу товариства, так що відповідь була опублікована в «Журналах Олександрійського земського зібрання за 1900 рік»: «... про необхідність подібного видання, на думку управи, й питання бути не може, тому що складність, часом неможливість мати відомості про хід земсько-медичної справи й думки сусідніх організацій, нерідко гальмує розвиток медицини. Забезпечення Щорічника відомостями також не буде складним для управи...».

Розуміючи значення видання, Управа звернулася до Земського Зібрання з заявою: «управа просить Зібрання на всі питання правління Пироговського товариства відповідати ствердно та видати постанову про передплату Щорічника, в разі здійснення цього видання, у всі медичні дільниці». Вартість видання мала складати 3–5 крб. за екземпляр. Попри підтримку влади, реалізувати проект Олександрійському товариству лікарів не вдалося.

Таким чином, маючи потребу професійного спілкування та розвитку, лікарі міста видавали спеціалізовану пресу, яка з одного боку стала платформою для фахової комунікації, а з другого – популяризувала серед населення важливість гігієни та дотримання санітарних норм.

Література:

1. Протоколы заседаний Елисаветградского медицинского общества за 1893 – 1894 и 1894 – 1895 годы : годы XXVI и XXVII. – Елисаветград : Тип. М. Гольденберга, 1896. – 91 с.
2. Труды Елисаветградского отделения Русского общества охранения народного здравия за 1898 – 99 г. Вып. II. – Елисаветград : «Экономическая» типография М. Финкеля, 1899. – 70 с.
3. Протоколы и труды Общества елисаветградских врачей 1886 – 1887 г. – Елисаветград: Тип. М. Темкина, 1887. – 101 с.
4. Члени Єлисаветградського Медичного товариства.
Джерело: Труды и протоколы заседаний Елисаветградского Медицинского общества за 1901-1902 год. – Елисаветград: Тип. М.А. Гольденберга, 1902. – 63 с.
5. Тематику доповідей на засіданнях Єлисаветградського Медичного товариства за 1901 – 1902 рік.
Джерело: Труды и протоколы заседаний Елисаветградского Медицинского общества за 1901-1902 год. – Елисаветград : Тип. М.А. Гольденберга, 1902. – 63 с.

Василий Даценко*

БЫЛ ЛИ ВРАГОМ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ВРАЧ ДОБРОВОЛЬСКИЙ?

В опубликованных в одном из выпусков кировоградского «Краеведческого вестника» записях-воспоминаниях кировоградки Марии Плахотиной о знаменитых людях Елисаветграда кратко сказано, что “большим специалистом и весьма гуманным человеком был главный врач 1-й елисаветградской городской больницы Добровольский. Трагична его судьба: своих детей у него не было, но он с женой воспитал девочку, которая отплатила им тем, что оклеветала Добровольского, и после революции Добровольский был арестован и расстрелян. И когда уже это свершилось, пришёл указ о его освобождении”. В действительности все было несколько иначе.

В ночь с 21 на 22 февраля 1921 года за “участие в подпольной белогвардейской организации и подготовку к вооруженному восстанию с целью свержения Советской власти” были расстреляны жители г. Елисаветграда:

Гирский Сергей Яковлевич, 1877 года рождения, из мещан, инженер;

Грибанов Анатолий Семенович, 1899 года рождения, из мещан, бывший студент;

Добровольский Иван Романович, 1871 года рождения, из мещан, врач-хирург, заведующий 1-й Елисаветградской городской больницей;

Добровольская Ксения Петровна, 1872 года рождения, из дворян, домохозяйка;

Зеленецкий Александр Александрович, 1880 года рождения, из духовенства, учитель;

Икскуль Юзефа (Жозефа) Петровна, 1887 года рождения, из дворян, учительница;

Левченко Алексей Авраамович, 1896 года рождения, из мещан, студент-химик;

Матвийчук Феофан Митрофанович, 1895 года рождения, из крестьян, бывший офицер;

Огнивцев Николай Викторович, 1896 года рождения, из духовенства, служащий;

Руденко Георгий Иванович, 1898 года рождения, из мещан, краском (красный командир), член РКП (б);

* Даценко Василь Всеволодович, член НСКУ, лауреат краєзнавчої премії ім. Володимира Ястребова, м. Кропивницький

Ситник Иван Владимирович, 1885 года рождения, сын купца, бывший офицер;

Чиркин Николай Николаевич, 1890 года рождения, из мещан, земледелец;

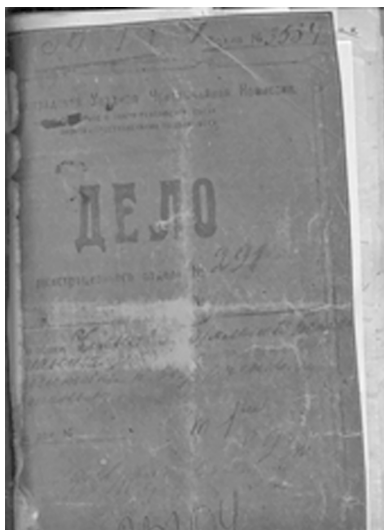
Шульга-Асауленко Николай Николаевич, 1902 года рождения, учащийся;

Щербаков Харитон Григорьевич, 1901 года рождения, из крестьян, учитель;

Яржимбковский Виктор Савельевич, 1884 года рождения, из дворян, врач эвакупункта.

По поводу этого, типичного для кровавой гражданской войны, события Елисаветградская уездная чрезвычайная комиссия (уезд ЧК) в местных газетах под значимым заголовком «Пролетарский суд» сделала грозное предостережение тем, кто «до сих пор не может отречься от старого прогнившего строя и пытается свергнуть советскую власть из-за угла». Также официально сообщалось, что в октябре 1920 года уезд ЧК получила данные о существовании в г. Елисаветграде подпольной организации врангелевского направлении, инициаторами и вдохновителями которой была «исключительно местная прогнившая интеллигенция».

Из материалов дела, хранящегося в архиве управления Службы безопасности Украины в Кировоградской области под № 14700, видно, что завязкой дела стало заявление сотрудника жилищно-квартирного отдела гражданина Барского Я.Я., проживавшего в Елисаветграде в доме Павловского № 31 по ул. Островского. Хотя со времени освобождения Елисаветграда от белогвардейцев прошел уже год, Барский Я. Я. почему-то вдруг вспомнил, что во время страшного григорьевского погрома в мае 1919 года неизвестный ему человек по имени «Тося» принимал участие в погроме и убийствах коммунистов. Заявитель просил бдительных чекистов «принять к этому бандиту самые серьезные меры». Заявление поступило в первых числах февраля 1921 года. На нем появилась резолюция руководителя Елисаветградской уездной чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности Абрамова: «Тов. Минаеву. Для приложения к делу организации».

Так заместителем председателя уездной ЧК Минаевым (другие установочные данные отсутствуют) было начато дело № 291 о контрреволюционной белогвардейской организации, ставящей целью свержение советской власти на территории от г. Новоукраинка тогда Херсонско-Николаевской губернии до г. Синельникова на левобережной Екатеринославщине. С 3 по 6 февраля 1921 года по делу было арестовано 45 человек, представлявших разные социальные слои. Среди них 12 женщин. Первым фигурантом дела стал быстро установленный чекистами «Тося». Из протокола допроса 6 февраля 1921 года «Тоси» – Щербакова Харитона Григорьевича, учителя, проживавшего в г. Елисаветграде по ул. Островского в том же доме Павловского, где проживал и заявитель Бродский, видно, что он категорически отрицал свое участие в подпольной организации. Только пояснил, что мало ему знакомый Мелешко Юрий 5 февраля дал 50 тыс. руб. и документы на имя красного командира и предложил поехать в г. Луганск, чтобы приобрести предметы первой необходимости. 6 февраля они подводой поехали к станции Канатово, чтобы оттуда поездом поехать в Луганск. Малоизвестный «Тосе», но чересчур заботливый Юрий надел на Харитона шинель, чтобы тот не замерз. По пути к станции их задержали. Однако чекисты арестовали почему только «Тосю», а Мелешко Юрий из их поля зрения исчез, хотя именно эта загадочная личность играла в деле не последнюю роль. Так, в шинели, которую Мелешко надел на Харитона, были обнаружены зашитые какие-то зашифрованные сообщения, в том числе и список всех членов подпольной организации, где Мелешко под кличкой «Кудрявцев» значился начальником контрразведки организации. Чекисты же почему-то даже не пытались установить, кто изготовил шифровку.

7 февраля 1921 года Минаевым был допрошен Яржимбковский Виктор Савельевич, 37 лет, уроженец г. Острог Волынской губернии, из дворян, который работал врачом действующего в Елисаветграде 116-го эвакопункта. Он значился начальником штаба вскрытой чекистами подпольной организации "Борьба с коммунизмом", носил кличку «Желудев». Им якобы было подписано неизвестно кем зашифрованное сообщение, изъятое из шинели, в которую во время ареста был одет Щербаков Харитон.

Допрошенный чекистами начальник оперативного отдела (начо-перода) организации Матвийчук Феофан Митрофанович, кличка «Бледнов», 1895 года рождения, делопроизводитель 1-го Елисаветградского района милиции, показал, что в октябре 1920 года он познакомился с врачом Яржимбковским В. С., который лечил его жену. Яржимбковский предложил Матвийчуку стать членом организации,

цель которой – сбросить советскую власть. Из протокола допроса видно, что «начальник штаба» на собрания подпольной организации не ходил, однако Яржимбковський настойчиво втягивал его в деятельность организации. На назначенную встречу на квартире Мелешко по ул. Миргородской Матвийчук также не пришел. Поэтому к нему прямо на службу в милицию пришел сам Мелешко и прямо спросил, думает ли Матвийчук быть членом организации. Матвийчук заявил, что боится, потому что не верит этой организации. Но даже после этого, через несколько дней к нему на службу опять пришел Яржимбковський и предложил прийти к Мелешко. Там они застали некоего «Ивана Ивановича». Допрашивавший Матвийчука следователь Андреев, в нарушение инструкции, предусмотренной приказом ВЧК от 24 ноября 1920 года, не указал себя в протоколе допроса, дату и время допроса, почему-то несколько раз прерывал допрос. В составленном им протоколе содержится много фактов о роли Матвийчука как одного из руководителей подпольной белогвардейской организации, которые никак не вяжутся друг с другом. Так, Матвийчук подчеркивал, что отказывался от участия в организации, в связи с чем «Иван Иванович» заявил, что «таких надо пускать в расход». И одновременно этот же «Иван Иванович» интересовался, может ли Матвийчук достать оружие и ручается ли за участие Елисаветградской милиции в восстании. Кроме того, Матвийчуку, который якобы был начальником оперативного отдела подпольной организации и одновременно отказывался от участия в ее деятельности, то есть был абсолютно ненадежным, предлагали получить адреса ответственных советских работников и документы с печатями. В протоколе допроса Матвийчук Ф.М. указал, что 4 февраля к нему домой пришел именно Мелешко и дал подписать зашифрованную бумажку, которую Матвийчук подписал, не читая.

Если почти все арестованные чекистами члены организации отрицали свою причастность к ней или утверждали, что даже не знали о ее существовании, то Яржимбковский В.С. признал, что является начальником штаба организации, назвал активными участниками организации Мелешко (протокола допроса в деле нет), Асауленко, Матвийчука, Щербакова, Зеленецкого, Руденко, Огневцева, Гирского, Искюлю Жозефину, супругов Добровольских. Указал, что доклад в главный штаб восстания в г. Луганск готовил вместе с неизвестным нам «Иваном Ивановичем». Он же показал, что стратегический план восстания разработал Матвийчук. Одновременно возникают вопросы по поводу того, почему Яржимбковский как начальник штаба подпольной организации, не знал, кто готовил списки ее членов для доклада в главный штаб, кто зашифровывал донесения, кто еще из командиров, дисло-

цированных в Елисаветграде красных частей, кроме Руденко Георгия, пообещал присоединиться к восстанию. Более того, как начальник штаба подпольной организации, готовой к антисоветскому восстанию, Яржимбовский даже не знал времени начала восстания и где находится якобы имеющийся в организации броневедомство «Тигр», и кто его командир. На фоне таких нужных для разоблачения участников организации показаний Яржимбовского В.С. разгадкой его роли может быть написанное карандашом заявление на имя председателя парткома г. Елисаветграда. В заявлении Яржимбовский глубоко раскаивается за свое участие в подпольной организации, в которую, как он пишет, был «втянут обманом, угрозами и провокацией». Далее он пишет о желании «спасти свою жизнь», реабилитировав себя в глазах партии коммунистов. После реабилитации прошу принять меня как политического работника в состав партии и отправить в другой район, так как после реабилитации я оставаться в Елисаветградском уезде по понятным причинам не могу. Для реабилитации себя и подтверждения, что я искренне вступаю в партию и связываю свою жизнь с ней, я предоставлю партии сведения о другой организации, сильной и опасной. Для этого я прошу председателя парткома с двумя членами прибыть ко мне в тюрьму (одиночная камера № 120) и выслушать подробности того, что я сейчас сказать не могу. Тогда же председателю сообщу план своих действий и те нити, которые у меня в руках. Никому, кроме парткома, я не доверю этих сведений, т.к. этим буду просить защиты и спасения у парткома. Спасшим мне жизнь я отдаю и свою жизнь – всецело и безвозвратно». Надеюсь, что партком, вооруженным отрядом которого была ЧК, должным образом отреагирует на крик души, «начальник штаба» в дополнение пишет, что «тов. Минаеву (а это как уже известно, заместитель председателя уездной ЧК, который лично вел дело № 291 – В.Д.) известно об этом и желательно его присутствие во время нашей беседы». Наивным человеком оказался врач Яржимбовский, клюнув на чекистскую приманку: его дворянское происхождение и причастность к «прогнившей интеллигенции» шансов выжить не оставляли. Запугав наказанием за социальное прошлое, его сделали «начальником штаба» имитированной подпольной организации, использовали как провокатора, который действовал под диктовку приставленных в качестве членов организации профессионалов из ЧК Мелешко Юрия и «Ивана Ивановича». В материалах дела № 291 четко вырисовывается их не простая роль в «подпольной организации». Так, «Ивана Ивановича» (Орлова) в списках организации вообще нет, но анализ дела дает основания утверждать, что именно он был ее фактическим руководителем. Орлов давал во время очных ставок утвер-

дительные показания об активном участии в организации Икскуль Жозефины, Гирского С.Я., Добровольского И.Р. Так, во время очной ставки с Гирским Орлов заявил, что они, отдельно друг от друга, получили назначения в штабе Врангеля для работы на Украине. Гирский это отрицал. Но вот что удивительно. Зная, что Орлов – врангелевский агент, чекисты его не трогают. Почему? Да потому, что Орлов – сотрудник ЧК. Из протокола его допроса 10 февраля 1921 года в качестве ... свидетеля узнаем, что на вопрос зам. начальника уезд ЧК Минаева, почему все арестованные члены подпольной организации называют Орлова активным ее членом, тот ответил, что это произошло вследствие того, что со стороны ЧК была «не тактичность – не арестовали меня с ними со всеми, что и вызвало среди них подозрение, что я их выдал, и они после ареста, сговорившись, пытались меня оговорить, чтобы со своих плеч переложить всю вину на меня». Далее он показал с точностью до наоборот, что Яржимбовский заставлял его принимать активное участие в организации, подчеркивал, что как коммунист, которого вовлекли в организацию, якобы там ничего противозаконного не делал. Подписался «Иван Иванович» под протоколом как «разведчик Иван Орлов». А за четыре дня до этого, 6 февраля 1921 года председатель Елисаветградской уездной ЧК Абрамов подписал ордер, которым поручал «товарищу Орлову» сделать обыск у членов организации братьев Зеленецких на железнодорожном вокзале в квартире начальника станции, что тот и сделал, доложив об изъятии переписки и «разного рода литературы компрометирующего политхарактера». Подписи под протоколом допроса и докладной запиской о результатах обыска принадлежат одному и тому же лицу – Орлову.

О цене показаний «Ивана Ивановича» Орлова как провокатора свидетельствует и то, что вместо того, чтобы принять во внимание его показания о том, что Гирский – врангелевский лазутчик, чекисты обвинили его в убийстве милиционера при задержании (которого вообще не было) и якобы в том, что во время корниловского мятежа еще в 1917 году из Петрограда Гирский якобы отправил мятежному генералу вагон снарядов, за что неизвестно кем был приговорен к расстрелу, но бежал. На этот бред Гирский возразил, заявив, что в Петрограде никогда не был.

Во время допроса Левченко Алексея Аврамовича, студента-химика Петроградского технологического института, который служил в г. Елисаветграде в лаборатории эвакуационного пункта, тот показал, что в конце января 1920 года по месту службы его встретил Яржимбовский. К нему в кабинет зашел Мелешко, кажется, политрук 1-й Конной армии (возможно, сотрудник особого отдела этой армии – В.Д.) Он сказал, что у него

дома есть разные системы оружия, на что Левченко, на свою беду, заинтересовался, можно ли посмотреть это оружие. Мелешко попросил его и Яржимбовского зайти к нему на квартиру на ул. Ингульської. В тот же день Левченко и Яржимбовский, после работы, зашли к Мелешко в 4 часа дня. Мелешко показал им различное оружие: около 5 винтовок и 5 револьверов (при ликвидации организации их так и не нашли – В.Д.). Мелешко вел с Яржимбовским разговор, как привлечь к работе Левченко: что нужно создать некую организацию с целью борьбы с советской властью. В ходе дополнительного допроса Левченко показал, что давал револьвер «Ивану Ивановичу», чтобы тот отдал его Мелешко. На вопрос следователя Ярина, знает ли он, кто такой Иван Иванович, утвердительно заявил, что тот – врангелевский агент. Во время очной ставки с Орловым И.И., когда Орлов заявил, что Левченко дал ему револьвер для убийства Мелешко, Левченко это отрицал. В действиях Яржимбовского и Мелешко он сразу увидел элементы провокации и потому с прохладцей относился к их предложениям.

Из протокола допроса 19-летнего Николая Шульги-Асауленко, по происхождению из дворян, видно, что под диктовку следователя он назвал членами организации Ивана Ивановича (фамилию не знает), Яржимбовского (начальник штаба), Щербакова Харитона, Зеленецкого (начальника снабжения), начоперода Матвийчука (мог ли молодой парень, не служивший вообще в армии, знать такой специфический тогда военный термин?). На вопрос чекиста Минаева, знает ли он, кто из членов организации был осведомителем в ЧК, почему-то уверенно заявил, что это знает Мелешко, а вообще о информаторах он ничего не знает. Добавил, что показания давал добровольно (??). Но, несмотря на частое упоминание в показаниях всех арестованных Мелешко, чекисты его не искали. Так, арестованный Кульчицкий Болеслав во время допроса 9 февраля 1921 года на вопрос следователя, снабжал ли он подпольную организацию оружием, ответил, что Мелешко он передал патроны для передачи военному. Чекисты военкомом даже не заинтересовались. Кульчицкий, который назвал себя причастным к противозаконной деятельности, был признан невиновным по делу и освобожден. О провокационной роли Мелешко говорится и в обращениях в Херсонско-Николаевскую губернскую ЧК родных арестованного заместителя главного врача 1-й городской больницы Братецкого. В подобном обращении родной тети красного командира Руденко Георгия Петренко Ирины подчеркивается, что Руденко не может быть членом подпольной организации, поскольку является членом коммунистической партии с 1918 года, был сотрудником местной ЧК вместе со своим дядей Крадожоном Кузьмой, знаком с бывшим председателем

Елисаветградской ЧК Ващенко. В итоге Петренко И.И. сделала вывод, что вскрытая в Елисаветграде подпольная организация – это комбинация карьериста Мелешко. В подобном заявлении в губ ЧК жена арестованного Левченко Юлия Григорьевна, назвавшаяся гражданкой Советской республики, прямо указала, что раскрытая подпольная организации в г. Елисаветграде есть провокация, инициатором которой является агент местной ЧК «Мелешко», который «настойчиво» просил, убеждал, уговаривал и требовал согласия войти в организацию. Он признавался, что состоит в этой организации главным и что планируемый переворот будет безболезненным, что во главе советской власти стоят германские шпионы, что советская власть – власть бандитов и угнетателей». Кстати, обращение Левченко Ю.Г. в губернскую ЧК на несколько уровней качественней составленной руководителями Елисаветградской ЧК обобщающей справки о раскрытой белогвардейской организации.

Из материалов дела № 291 четко видно, что Мелешко Юрий и Орлов Иван Иванович действовали как провокаторы-карьеристы, своей активностью имитировали деятельность подпольной белогвардейской организации. В пользу версии о провокации свидетельствует и тот факт, что данные о раскрытой белогвардейской организации не вошли в отчет Цупрчрезкома (Центрального управления чрезвычайных комиссий) за 1921 год, хотя в отчете за предыдущий 1920 речь шла о раскрытой Елисаветградской уездной чрезвычайной комиссией идентичной врангелевско-петлюровской подпольной группе, во главе которой стояли полковник Генерального штаба (а в действительности штабс-капитан) Беличенко и кандидат права Берлинского университета Муссий (возникает вопрос – почему организацию называли петлюровско-врангелевской. Неужели чекисты не знали, что Петлюра и Врангель стояли на разных позициях относительно будущего Украины, а потому никак не могли быть союзниками – В.Д.). Версию о провокации может подтвердить и то, что в то время руководство Всеукраинской ЧК заметило в своих рядах нездоровую тенденцию к фабрикации разного рода «дел», формированию «контрреволюционных организаций», в связи с чем 15 января 1921 года председателем Цупрчрезкома Манцевим В. Н. был подписан приказ № 2, где отмечалось, что «за последнее время наблюдается, что некоторыми чрезвычайными комиссиями и особыми отделами в борьбе с контрреволюционными и другими организациями применяется т.н. метод вхождения или введения в организации своих агентов с целью освещения и установления действий как отдельных личностей, так и всей организации. И, казалось бы, что при применении этого метода роль агента должна была бы ограничиваться разведывательной работой, но часто агенты из пас-

сивной, наблюдательной роли, которая кладет конец преступлениям, переходят к активным действиям, занимаясь созданием организации, сплочением отдельных личностей организации, и временами подталкивая пассивный антисоветский элемент и обывателя к активной работе». Сказано будто про «Ивана Ивановича» – «разведчика Орлова» и «политрука» 1-й Конной армии Мелешко Юрия, которые как агенты ЧК действовали насколько бездарно и грубо, что население всего Елисаветграда знало о затеянной чекистами провокации. Знало, но, к сожалению, боялось, потому что путем, провокаций, запугивания и шантажа чекисты «лепили» одного за другим членов «подполья». Так, арестованному 6 февраля Щербакову Харитону заместителем председателя уездной ЧК Минаевым 8 февраля было предъявлено обвинение в том, что он является участником подпольной белогвардейской организации и ее курьером в главный штаб. А изложенные в выше упомянутом заявлении Бродского Я. Я. данные о причастности «бандита Тоси» к погромам в 1919 году в обвинении вообще не фигурируют. Наверное, они были использованы чекистами только для давления на недалекого сельского парня, потому что через 5 дней после первого допроса и 3 дня после предъявления обвинения, 11 февраля 1921 года Щербаков уже признал себя участником подпольной белогвардейской организации и показал, что был послан ее штабом в г. Луганск, где был главный штаб подполья, с докладом о списке организации и о стратегическом плане выступления против Советской власти. Указал, что занимал в организации должность «второго адъютанта», что в организации было три взводных командиры – Огневцев Н.В., Теплинский И.М., Дергаленко С.Ф. Во взводе Теплинского якобы было 4-5 человек, у Дергаленко – 4, у Огневцева (бывшего офицера) – никого. Членами подпольной организации Щербаков Харитон назвал Иксюль Ж.П. (несчастная женщина, потерявшая в военное лихолетье своих малолетних детей), Шульгу-Асауленко Н.Н., Руденко Г.И. В то же время он не назвал ни одного из своих руководителей, у которых якобы был адъютантом. У готовой к антисоветскому выступлению, назначенному на 1 февраля 1921 года, организации, ставившей целью свержение Советской власти на пространстве от г. Новоукраинка до г. Синельниково, по полученным от арестованных ее участников признательных показаний на вооружении оказались не выявленные чекистами обрезы, и пулеметы, которые подпольщики якобы должны были найти в склепах на елисаветградских кладбищах. Из показаний Теплинского Ивана, которого «второй адъютант» Щербаков Харитон якобы назначил командиром взвода (ну разве это не глупость – адъютант назначает командира взвода?), следует, что во взводе было

всего 4 бойца, а на вооружении находилась аж одна разряженная бомба. Согласившись со всем, что записал следователь в протокол, и поставив свою подпись, в дополнение Щербаков почему-то сообщил, что не дошел бы до такого (т.е. к участию в антисоветской контрреволюционной организации), если бы не Ксения Петровна Добровольская (которую он лично не знал!).

Супруги Добровольские в день ареста. Сфотографированы во дворе Елисаветградской уездной ЧК (ныне в этом здании находится областной дом народного творчества)

Врач Добровольский Иван Романович и его жена Ксения Петровна проходят по делу № 291 как члены подпольной белогвардейской организации, которые якобы предоставляли свою квартиру для заседаний ее штаба. Заместитель председателя уездной ЧК Минаев в ходе допроса 6 февраля 1921 года гр-на Добровольского Ивана Романовича, 1871 года рождения, уроженца г. Балта, врача, заведующего 1-ю Елисаветградской городской больницей, который с 1910 года работал непрерывно в этой больнице, предъявил ему обвинение в том, что тот вместе со своей женой «являлись организаторами и вдохновителями подпольной белогвардейской организации гор. Елисаветграда и целого района, способствуя этой организации средствами как материальной, так и живой силой». Что якобы больница, которую возглавлял Добровольский,

служила местом, где прятались белогвардейские офицеры, контрразведчики, дезертиры и другие враги советской власти. Все обвинения в свой адрес Иван Романович с достоинством отверг, указав, что считает затеянное чекистами провокацией, а якобы обнаруженное на чердаке оружие – подброшенным. На вопрос следователя о политических убеждениях заявил, что является сторонником демократии, политикой не интересуется, к советской власти относится безразлично. Не эти ли его слова стали основанием для чекистского вывода о «прогнившей интеллигенции» как ядре контрреволюционной организации. Ксения Петровна Добровольская (в девичестве Волохова) во время ее допроса тем же Минаевым на вопрос, знала ли она о существовании в городе белогвардейской организации, смело заявила, что знала о «провокаторской организации», а потому не сообщила об этом в органы власти. Наверное, как дворянка с классическим гимназическим образованием, она догадывалась о задуманной чекистами хитрой игре, направленной на истребление «бывших людей». Категорически заявила о непричастности к обнаруженному при обыске в ночь с 5 на 6 февраля 1921 года оружию в тайнике в своем доме. В рапорте заведующему секретно-оперативным отделом уездного ЧК тов. Тимофееву о результатах обыска у Добровольских по месту их проживания в доме на территории 1-й больницы (так называемый «пироговский барак» или «коммунистический общежитие» Добровольская в силу своей доброты предоставляла в качестве приюта многим людям, независимо от их отношения к советской власти) доложено, что «ценностей не пришлось обнаружить, но судя по объективному впечатлению должны быть у них закопаны. Необходимо немедленно перевезти все вещи и продукты, а также птицу и топливо в Уездчека». Об упомянутой в воспоминаниях М. Плахотиной приемной дочери Добровольских в материалах дела №291 данных нет. При обыске у Добровольских были изъяты принадлежащие им мебель, ковры, ценности (обручальные кольца, цепочки, крестики, часы), продукты питания (крупы, макароны), живая птица (куры, утки, индюки), 20 пудов дров, которые по акту были переданы выше указанным Тимофеевым на хозяйственный склад ЧК. Были изъяты «как изобличающие ярого контрреволюционера» и медицинские инструменты. Но в связи с тем, что таким образом была парализована работа больницы, в дело вынужден был вмешаться уездный политконтроль. Елисаветградские чекисты действовали вопреки правилам, регламентирующим проведение обысков: «Всеукраинской чрезвычайной комиссией издано распоряжение, лишающее все Чрезвычайные комиссии права забирать при обыске и аресте какие-либо вещи или продовольствие, за исключением предметов, служащих вещественными

доказательствами по делу арестованного». Инструкция обращалась ко «всем гражданам, замечающим нарушение этих правил, делать заявления в местные чрезвычайные комиссии, а в случае непринятия ими надлежащих мер – непосредственно в ВУЧК в г. Харькове».

Цитируются с сохранением орфографии архивные документы:

«6 февраля 1921 года, комиссар обыска Елисаветградской уездной чрезвычайной комиссии Никита З. произвел согласно ордера №9 арест в доме №21 по ул.Островской в квартире Гордова при чем обнаружено нижеследующее:

- 1) шесть мешков пшеницы из них четыре принадлежат Щербакову;
- 2) Черный пиджак принадлежит Щербакову;
- 3) перьев $\frac{1}{4}$ коробки;
- 4) резинки канцелярские пять штук.
- 5) денег разных».

Того же 6 февраля дежурный по складу оперчасти уездной ЧК дал расписку о том, что им получены «один черный пиджак, 4 резинки для письменного стола и 16 штук перьев».

Некий уполномоченный обращается к секретарю уездной ЧК с просьбой «выдать во временное пользование шубу, отобранную при обысках т. Петровым по ордеру № 1 у врача Яржембовского впредь до конфискации». Тов. Петров написал расписку о том, что им «из вещей отобранных при обыске у гр. Яржембовского взяты для нужд группы 1 настольная лампа, 5 книг, в чем и подписался». Заведующий секретно-оперативным отделом уездной ЧК тов. Тимофеев дал расписку оперуполномоченному т. Петрову о том, что им получена «одна географическая карта, взятая у д-ра Яржимбовского» (не для того ли, чтобы подготовить еще одно вещественное доказательство контрреволюционной деятельности подпольной организации и приобщить их к материалам дела?) Помощник уполномоченного написал расписку в том, что им «взят во временное пользование из дела доктора Яржимбовского 1 кожаный портфель».

Сотрудник оперативной части Кириленко докладывал рапортом о том, что при обыске «у граждан Кульчицкого и Орлова обнаружил 2 костюма, которые отобрал так как эти костюмы были спрятаны и кроме того эти костюмы были у них как излишки потому что там у них еще были и можно конфисковать». 9 февраля сотрудник Варламов обратился с заявлением к члену коллегии уезда ЧК заведующему общим отделом Наумову о распоряжении выдать ему из вещей доктора Добровольского набор на одну пару сапог «ибо мои очень прорвались и починка требуется очень тщательная да притом если таковые починить то не надолго ибо мой товар очень гнилой. Прошу не

отказать в моей просьбе, ибо в этом вы сами можете убедиться». Того же 9 февраля Варламов все, что просил, получил. 10 февраля зав. оперчастью уезда ЧК дал расписку о том, что им «оставлены стенные часы для нужд оперативной части, которые обнаружены в гр. Добровольского». Еще один чекист просил «разрешить выдать из вещей Добровольского кожаный чемодан – т.к. такового не имею». Другой просил выдать из вещей доктора Добровольского «пиджак так как я не имею чего надеть и крайне нуждаюсь». Кому-то захотелось получить из изъятых у Добровольских продуктов три фунта вишневого варенья и член коллегии уезда ЧК Наумов наложил 8 февраля резолюцию: «Выдать», щедро дополнив «и какао полтора фунта».

Такие действия должностных лиц Елисаветградской уездной ЧК по присвоению имущества арестованных еще до решения их судьбы даже на то смутное время можно было расценивать как преступление, а в условиях еще не законченной гражданской войны как мародерство.

Родные же арестованных по делу №291 и общественность били тревогу, обращались к руководству ЧК, в различные инстанции об их невиновности, просили проявить милосердие.

К делу приобщены документы, свидетельствующие, что никто не верил в раскрытие чекистами контрреволюционной организации и в то, что люди, которых хорошо знали в городе и уезде, могут быть членами такой организации. На защиту врача Добровольского И.Р. стали его коллеги – елисаветградские врачи, рабочие предприятий города, крестьяне из окрестных сел. Уже 7 февраля 1921 года под протокол было проведено общее собрание коллектива 1-й городской больницы, в ходе которого медицинские работники просили чекистов не верить в то, что врач-хирург может быть врагом, отпустить его на поруки коллективу, учесть, что он болен сахарным диабетом, а больнице так необходимы его руки. Неизвестная елисаветградка, «искренне преданная советской власти», в письме в ЧК на 8 листах удивлялась, как власть, на знаменах которой изобилуют лозунги свободы, равенства, братства, смогла поднять руку на беззащитную женщину – жену врача Добровольского, уважаемого в городе человека, работавшую в интересах народа, учившую детей светлому, вечному, а новая власть посадила ее в тюрьму: «сажать невинную женщину в тюрьму – это же совсем противоречит республиканскому строю! Это пахнет первобытными временами». В подписанном рабочими заводов Эльворти, Яскульского, работниками железнодорожной и почтово-телеграфной станций, жителями Ковалевки (подписи помещены на 3 листах) обращении на имя председателя уездной ЧК Абрамова указано, что «доктор Добровольский принадлежит нам, стране... Это богатство страны, как

любая значительная по размерам фабрика с дорогими машинами. Разбить ее легко, но создать сейчас невозможно...» В заявлении подчеркивалось, что в своей работе врач Добровольский руководствовался исключительно гуманизмом, политических исключений не делал, а относительно местных коммунистов во время деникинщины проявил героизм – спас от смерти раненого во время казни деникинцами матроса Шевченко, которого лечил на конспиративной квартире, способствовал побегу из-под стражи коммуниста Козенко. Также врач Добровольский спасал людей вовремя григорьевского погрома весной 1919 года. Рабочие просили прислушиваться к их пролетарскому голосу и освободить врача Добровольского под их поручительство, поскольку он не может быть врагом советской власти. Хлеборобы из пригородных сел Карловка, Старый Данциг, Аннинское писали, что считают своим моральным долгом сообщить ЧК, что врач Добровольский И.Р. всю свою энергию и знания посвятил лечению бедных крестьян, он был настолько загружен работой, что у него не было вовсе времени для занятия политической деятельностью. Такое же заявление карловские селяне направили и в Елисаветградскую рабоче-крестьянскую инспекцию, которая якобы контролировала действия ЧК.

За ксендза местного католического костела Пиотровского Леона Валериановича ходатайствовали пролетарии-рабочие заводов Яскульского и Эльворти, прихожане римско-католической общины города, которые просили, чтобы следствие не пошло ложным путем, потому что «чья-то подлая рука подсовывает под казнь видного представителя польской религии». Мудрые люди видели в том, что чекисты сделали членами подпольной организации нескольких поляков-католиков, попытку определенных политических кругов сорвать урегулирование советско-польских отношений после войны 1920 года (именно в это время в Риге проходили мирные переговоры – В.Д.). Кстати, в материалах реабилитированного в 1958 году (расстрелян в 1937 году как польский шпион) бывшего органиста елисаветградского католического костела Келкевича Яна есть данные о том, что в июне 1920 года чекисты с провокационной целью подставили ему в роли бежавшего из плена польского офицера сотрудника особого, одела 45-й стрелковой дивизии Коляновского. По делу проходил и какой-то Яржембовский. Никто из арестованных тогда не пострадал, но в деле №291 есть упоминание о возможной причастности Пиотровского и Добровольского к той ситуации.

Нельзя без горечи читать обращение в Николаевскую губЧК Асауленко Николая Гавриловича, врача, который спасая елисаветградцев от тифа, сам заболел обратной формой этой болезни и лечился в 1-й

городской больницы. За ним ухаживали жена Надежда Васильевна и сын Николай, остававшиеся ночевать на территории больницы, пользуясь гостеприимством врача Добровольского. Чекисты же их без каких-либо доказательств сделали членами подпольной организации. Николай Гаврилович просил проявить милосердие к нему как тяжело больному врачу и освободить арестованных жену и сына.

По этому же адресу обращались родные другого врача 1-й городской больницы Братецкого Л.В., моля во имя торжество социализма проявить милосердие к их отцу и мужу, который никак не мог угрожать советской власти и стал жертвой «презренной для коммунистов провокации».

В защиту своего коллеги Зеленецкого А.А. выступили учителя 9-й Елисаветградской школы и уездное бюро профсоюза работников образования, указав в заявлении в ЧК, что ручаются за него, поскольку он является незаменимым работником и в никаких противоправных организациях участия не принимал.

Сестра и соседи арестованного Гирского С.Я., в том числе, как он себя назвал, рабочий-коммунист-еврей Самуил Ефимович Дранков, в обращении в губЧК указывали, что во время григорьевского погрома в 1919 году Гирский спас много людей, в первую очередь евреев, что порой он доходил до самопожертвования, что он не враг советской власти. Уже упоминавшаяся Левченко Юлия, развенчивая провокацию, указала, что приписываемые чекистами членам разоблаченной «организации» антисемитские лозунги типа «Бей евреев, спасай Россию!» отнюдь не вяжутся с благородными поступками по спасению евреев во время страшного григорьевского погрома со стороны врача Добровольского, учителя Зеленецкого, ее мужа и др.

Мать и соседи Леонида Роговцева, руководители елисаветградского спортивно-стрелкового клуба отдела Всеобуча, где он учился, просили чекистов поверить в его невиновность и дать хоть какое-то разъяснение причин ареста.

Просил принять во внимание тяжелую психическую болезнь своего сына Анатолия его отец - рабочий завода Эльворти с 35-летним стажем Семен Грибанов, умоляя назначить больному врачебную комиссию для определения вменяемости.

Однако обращения родных арестованных и общественности никоим образом не повлияло на принятое руководством ЧК решение. Уже 14 февраля 1921 года коллегия Херсонско-Николаевской губернской ЧК санкционировала рассмотрение дела на месте с правом применения высшей меры социальной защиты – расстрела. На то время уже было ограничено право ЧК на вынесение смертных приговоров, а если они и выносились, то лишь после утверждения председателем Цупрчрезкома

в Харькове. Несмотря на это, уже 16 февраля 1921 года, так называемая широкая коллегия Елисаветградской уездной чрезвычайной комиссии под председательством Абрамова, с участием члена коллегии Минаева, начальника особого отдела 1-й Конной армии Лозоватского, представителя Елисаветградского ревкома Рябцева, представителей уездного парткома Майборода и Киричкова, рабоче-крестьянской инспекции Михальського, особого отдела тыла 14-й армии Буревича, председателя ревтрибунала 1-й Конной армии Тегелешкина, председателя елисаветградских профсоюзов Киселева, начальника отдела юстиции Лагуты, исполняющего обязанности секретаря уездной ЧК Тимофеева приняла решение о расстреле 15 участников белогвардейской организации. Предложение члена широкой коллегии и одновременно инициатора дела № 291, заведующего секретно-политическим отделом уездной ЧК Минаева о целесообразности замены расстрела общественными принудительными работами, а относительно врача Добровольского И. Р. и его жены Ксении Петровны, «принимая во внимание неактивность в организации, заслуги доктора как врача-хирурга» замены расстрела условным осуждением на 5 лет во внимание не было принято. Член коллегии Херсонско-Николаевской губЧК Самарин 21 февраля 1921 года утвердил решение о расстреле, и в ночь с 21 на 22 февраля 1921 года где-то в районе крепостных валов прогремели выстрелы, унесшие жизни людей, многими из которых мы могли гордиться.

Кстати, в основу обвинений во враждебной деятельности Добровольских было положено, что по своему социальному положению и убеждениям они являются неисправимыми врагами рабоче-крестьянской власти. Вот так были приняты во внимание заявления рабочих и крестьян в их защиту и заключение чекиста Минаева о «неактивности в организации, заслуги доктора как врача-хирурга».

По 5 лет заключения в концлагерях без права возвращения к предыдущему месту жительства в Херсонской-Николаевской губернии было осуждено 9 фигурантов дела № 291. Такая участь постигла и Буценко-Рыбальченко Анну, которую пытался защитить ее муж – красный командир Рыбальченко В.И., обратившись с письмом к самому председателю ВЧК Ф.Э. Дзержинскому. Заявление с бюрократическим бездушием было переслано в Харьков в ВУЧК, а оттуда – в Николаевскую губЧК. Там запросили Елисаветградскую ЧК, откуда сообщили, что по заключению врачей, Буценко-Рыбальченко А.М., будучи больной, «не отдает себе отчета в поступках и словах». И эту несчастную больную женщину приплели к подпольной организации, бездоказательно обвинив в выдаче фиктивных документов членам «белогвардейской организации Добровольского», не имея при этом «точных данных о ее

причастности к названной организации». Вместо определенных «широкой» коллегией уездной ЧК пяти лет концлагеря несчастную женщину упрятали на целых шесть. Дождался ли ее муж, служивший в Красной Армии на Северном Кавказе, неизвестно.

Двое несовершеннолетних участников «подпольной» организации были отправлены в колонию малолетних правонарушителей на так называемую перековку.

Какую опасность для только что «победившей в открытой вооруженной борьбе революции» представляла Загута Мария Александровна, 1853 года рождения, из потомственных почетных граждан г. Севастополя, которую, как лицо преклонного возраста, навсегда выдворили в Орловскую губернию под надзор местных чекистов? Во время многочасового обыска в ее квартире она потеряла сознание, и врач, которого вызвала дочь, заявил, что она может не выжить. Но верные стражи революции дождались, когда женщина придет в себя, арестовали ее и отправили в тюрьму, предварительно изъяв домашние вещи, определив их как «излишние», которые могут быть ею проданы без согласия власти.

Проходящие по делу № 291 лица должны быть реабилитированы еще на основании указа Президента СССР от 13 августа 1990 года «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 1920-1950-х годов», поскольку были репрессированы внесудебным органом в лице т.н. «широкой коллегии ЧК. К сожалению, этого не было сделано из-за того, что при подготовке материалов на реабилитацию какой-то неопытный сотрудник управления КГБ УССР по Кировоградской области обманулся обложкой «дела», на которой было написано, что это «Следственное дело» из архивного следственного фонда

да КГБ УССР. Реабилитация лиц, проходящих по уголовным делам, рассматривавшихся судами, осуществлялась в другом порядке. Так была составлена справка с выводом о нецелесообразности реабилитации 24 лиц, проходящих по архивному уголовному делу № 14700, направленная в прокуратуру области для принятия решения.

По результатам рассмотрения справки УКГБ по якобы «следственному» (уголовному) делу прокуратура Кировоградской области в

1997 году согласилась с выводом о правомерности решения широкой коллегии Елисаветградской уездной ЧК с учетом того, что вина проходящих по делу лиц доказана. Дело было возвращено в архив управления СБ Украины.

При ознакомлении в архиве УСБУ с материалами «дела» на врача Добровольского И. Р. и его товарищей по трагедии февраля далекого 1921 года, я обратил внимание, что прокуратура области свой вывод о правомерности решения внесудебного органа в лице т.н. «широкой коллегии Елисаветградской уездной чрезвычайной комиссии» в апелляционный суд для принятия законного решения не направляла. А это является нарушением статьи 7 Закона «О реабилитации жертв политических репрессий». Статья 1 этого закона предусматривает, что реабилитации подлежат лица, которые по политическим мотивам были необоснованно осуждены судами или подвергнуты репрессиям внесудебными органами, в том числе «двойками», «тройками», особыми совещаниями и в любом другом внесудебном порядке, за совершение на территории Украины деяний, квалифицированных как контрреволюционные преступления по уголовному законодательству Украины до вступления в силу Закона СССР «Об уголовной ответственности за государственные преступления» от 25 декабря 1958 года, за исключением лиц, в отношении которых есть данные о совершении ими действий в форме измены родине, шпионажа, диверсии, вредительства, саботажа, террористических актов, преступлений против человечества и человечности, карательных акций против мирного населения, убийств, пыток граждан, организации вооруженных формирований, совершавших убийства, разбои, грабежи и другие насилия, и личное участие в совершении этих преступлений. Неужели ответственные работники прокуратуры не заметили, что в материалах дела № 291 отсутствуют фактические данные о совершении его фигурантами вышеуказанных действий. Как такового и суда не было, а было только решение не относящейся к судебной системе «широкой» коллегии уездной ЧК. По истечении почти 90 лет со дня совершения несправедливости, найти хоть минимум данных о родственниках невинно расстрелянных, которые ходатайствовали бы об их реабилитации, проблематично. Я посчитал, что основанием для повторного ходатайства о реабилитации народного врача Добровольского Ивана Романовича с женой и других фигурантов дела № 291 могут быть оставленные без внимания т.н. «широкой коллегией уездной ЧК» обращения их тогда еще живых родственников и представителей общественности, в том числе и обращение коллегии врачей г. Елисаветграда от 19 февраля 1921 года в Херсонско-Николаевскую губернскую чрезвычайную комиссию, где сказано следующее: «Коллегия

врачей присоединяет свой голос к ряду других подателей об облегчении участи этого высококвалифицированного работника, оказавшего неоценимые услуги населению г. Елисаветграда и уезда. Позволяем себе думать, что дальнейшее ознакомление с деталями дела может быть в огромной мере снимет тяжесть обвинения, обрушившегося на плечи товарища». Подписались под обращением 42 врача. Среди подписей разборчиво видны фамилии врачей Макиевского, Болеслава Соловьева, Ариадны Якубовской, Каца, Ф. Канторського, Андрусенко. Они, как и пациенты 1-й городской больницы, не предали врача, оставившего после себя добрый след среди общественности.

Поэтому в конце 2008 года я направил заявление в управление СБ Украины в Кировоградской области с ходатайством о повторном рассмотрении вопроса о реабилитации Добровольского И.Р. и других фигурантов сфальсифицированного в Елисаветградской уездной ЧК «дела № 291». Толчком еще стал и тот факт, что в книге российских авторов В. Бережкова (ветеран госбезопасности) и С. Пехтеревой (журналист) «Женщины-чекистки» приводятся факты из рассекреченной биографии легендарной советской разведчицы Марии Фортус (вспомните фильмы «Салют. Мария» и «Альба Регия»). Оказывается, в конце 1920 года она занимала в Елисаветградской ЧК аж три должности – ответственного секретаря, зав. экономотделом и помощника начальника секретной разведки. То-есть, работала под каким-то прикрытием, вывеля врагов советской власти. Была тяжело ранена махновцами и находилась на лечении в елисаветградской городской больнице, где ее, возможно, оперировал Добровольский. В биографии Фортус отмечено, что и в больнице она не утратила чекистских навыков. Она отметила странное поведение главного врача, который неодобрительно высказывался о советской власти, критикуя ее за то, что перемены в обществе раздражают интеллигеницию. Навещавшие Фортус в больнице сотрудники уездной ЧК взяли главного врача на заметку и начали его оперативную разработку (вот откуда вышеуказанное изречение руководителя уездной ЧК о том, что инициаторами и вдохновителями подпольной организации была «исключительно местная прогнившая интеллигенция»). С фактом из биографии Фортус о том, что по ее наводке в рабочем кабинете главного врача елисаветградской больницы был обнаружен тайник, совпадают и материалы допросов Ивана Романовича и Ксении Петровны. Не была ли та, упомянутая в записях Марии Плахотиной, «приемная дочь Добровольских» 20-летней Машей Фортус, которую по доброте своей они приютили, как бездомную, пожалев из-за тяжелого ранения?

Кроме того, при рассмотрении подготовленных к публикации ма-

териалов очередного тома книги «Реабилитированные историей» в списках невинно репрессированных жителей Кировоградской области я обнаружил фамилии Огневцева Виктора Ивановича, 1868 года рождения, священника Петропавловской церкви, арестованного 24 июня 1941 года за «организацию нелегальных крещений, панихид и похорон, антисоветскую агитацию» и Огневцевой Софьи Викторовны, 1904 года рождения, врача 1-й Кировоградской горбольницы, арестованной 22 июня 1941 года УНКГБ по Кировоградской области по подозрению в террористических намерениях против вождя партии, то-есть против Сталина. Это отец и сестра расстрелянного вместе с врачом Добровольским И.Р. Огневцева Николая, пострадавшие из-за родства с ним. Они реабилитированы еще в 40-е годы.

В январе 2009 года я был уведомлен прокуратурой Кировоградской области о том, что по результатам рассмотрения моего обращения в УСБУ в Кировоградской области о реабилитации фигурантов дела №291 (арх. № 14700) прокуратурой области составлено новое заключение об обоснованности постановления Широкой коллегии Елисаветградской уездной чрезвычайной комиссии от 16 февраля 1921 года, которое в соответствии со статьей 7 Закона Украины «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» направлено в апелляционный суд Кировоградской области для принятия окончательного решения. Информации о том, почему этого не было сделано еще в 1997 году, из прокуратуры ни мне, ни в управление СБУ в области не поступало.

В августе 2009 года председатель апелляционного суда Кировоградской области информировал меня о том, что еще 11 марта 2009 апелляционным судом области материалы уголовного дела № 14700 возвращены в прокуратуру области в связи с отсутствием оснований для удовлетворения заключения прокурора отдела поддержания государственного обвинения в судах, поскольку после реформирования судебной системы Украины и принятия 7 февраля 2002 года нового Закона Украины «О судоустройстве», апелляционный суд теперь не вправе пересматривать уголовные дела. Мне было разъяснено, что поднятый мною вопрос может быть решен только Верховным Судом Украины. Учитывая это, я снова обратился в прокуратуру области. 20 сентября 2009 года заместитель прокурора Кировоградской области Л. В. Лахтюк сообщил что «в настоящее время решается вопрос о возможности направления указанного архивного дела в Верховный Суд Украины через Генеральную прокуратуру Украины». По поводу того, почему по вине должностных лиц прокуратуры области вопрос реабилитации не был решен еще после 30 декабря 1997 года в соответствии с Законом Украины «О реабилитации жертв политических репрессий

в Украине» не было сказано ни слова.

Больше информации о судьбе архивного дела №14700 я не получал. Знаю только, что оно вернулось на полку в архив управления СБУ. Значит, врач Добровольский И. Р. и остальные 23 фигуранта дела не реабилитированы. Почему? Я этого не знаю.

В феврале 2011 года исполнилось уже 90 лет как елисаветградский врач Добровольский И. Р. и другие невинные жертвы страшного времени гражданской войны были расстреляны во рве возле крепости как враги трудового народа. Думаю, читатель сможет убедиться сам, были ли они врагами своего народа.

На фоне известных старшему поколению аргументов советской историографии, что красный террор был адекватным ответом на навязанный противной стороной белый террор, следует отметить, что во время пика белого террора в Елисаветграде 18 ноября 1920 года по приказу деникинского генерала Я. Слащева (прообраз генерала Романа Хлудова из пьесы М. Булгакова «Бег») было казнено (повешено) 13 партизан во главе с их командиром А. Ф. Стратиенко, захваченных в плен с оружием во время ожесточенного боя. Покоятся эти жертвы белого террора вечным сном в кировоградском Ковалевском парке (вечная им память!). Где похоронены 15 безоружных жертв красного террора февраля 1921 года, неизвестно. С скромный крест памяти жертв политических репрессий и голодомора на крепостных валах в Кировограде символизирует и их братскую могилу.

В Законе Украины «О реабилитации жертв политических репрессий» указано, что не подлежат реабилитации лица, осужденные за преступления против правосудия, связанные с применением репрессий, даже если они сами впоследствии подверглись репрессиям. О судьбе руководителей Елисаветградской уездной ЧК 1921 года (Абрамова, Наумова, Самарина, Минаева) и их подчиненных Мелешко Юрия, Орлова Ивана и др. ничего неизвестно. Правда, в книге Голиченко В.Д. «Партийное руководство органами государственной безопасности» (К., 1968, стр.114) и в переизданной в 1990 году харьковским издательством «Основа» книге «Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922)» на стр.249 описываются достижения возглавляемой Абрамовым Елисаветградской ЧК в декабре 1921 года, когда ею был ликвидирован т.н. «Красный повстанком» на территории Елисаветградского, Александровского (правильно Александрийского), Каменского, Первомайского и Звенигородского уездов. В течение суток было упреждено нападение на Елисаветградскую кавалерийскую школу и ликвидировано всю организацию, арестованы 200 заговорщиков. Если указанные работники, как чекисты Дзержинского призыва, подверглись репрессиям

во время большого террора 1937–1938 гг., то, по моему мнению, материалы дела № 291 дают основания для сомнений в их реабилитации. Из изданного в 1999 году в Москве справочника «Кто руководил НКВС. 1934–1941 гг.» можно узнать, что выше упоминаемый начальник секретно-оперативной части Елисаветградской уездной ЧК Тимофеев Павел Иванович, 1894 года рождения, уроженец, с. Елизаветградка Александровского уезда Херсонской губернии, из крестьян-бедняков, украинец, член ВКП (б) с ноября 1919 года, дослужился до начальника отдела Управления госбезопасности НКВД Татарской АССР (вспомните книги-воспоминания Евгении Гинзбург «Крутой маршрут» и Ильи Дубинского «Особый счет», где описаны творившиеся в том УГБ ужасы), имел звание капитана госбезопасности (равно званию полковника), в 1925 году был награжден знаком «Почетный сотрудник ВЧК-ГПУ». Арестован 28 сентября 1938 года «в связи с нарушениями социалистической законности». Умер во время следствия в тюремной больнице 8 ноября 1938 года. Данных о его реабилитации нет.

Сергій Немазенко, Роман Любарський*

10 РОКІВ, ЩО ЗБАГАТИЛИ НАШУ МЕДИЦИНУ

Вітчизняна медицина має велику історію, яка своїм корінням сягає в 1788 рік, коли була створена Єлисаветградська медико-хірургічна школа. Відкриття цього першого вищого медичного закладу на українських землях стало знаменною подією того часу не лише для наших земляків, але й для всієї Російської імперії загалом.

Слід зазначити, що на теренах тогочасної імперії існував лише один медичний факультет при Московському університеті. Протягом усього XVIII століття з нього вийшло лише 20 лікарів. Окрім цього факультету, в Російській імперії існували ще медико-хірургічні школи в Москві, Петербурзі, Кронштадті та Коливано-Воскресенську (Алтай). Відмітно, що учнями згаданих шкіл були переважно українці. Усі зазначені школи

* Немазенко Сергій Євгенович, завідувач патологоанатомічним відділенням Кіровоградської обласної лікарні, головний позаштатний спеціаліст департаменту охорони здоров'я Кіровоградської обласної державної адміністрації за спеціальністю «патологічна анатомія».

* Любарський Роман Рафаїлович, поет, публіцист, член Спілки російськомовних письменників Ізраїлю, Конгресу літераторів України, НСЖУ.

створювалися на базі великих шпиталів, що мали у своєму розпорядженні висококваліфіковані кадри та сучасне обладнання.

На Єлисаветградщині перший шпиталь засновано 1777 року видатним українським лікарем Д. Волчанецьким. Він був розрахований на 200 ліжок. Згодом його реорганізували у великий, так званий генеральний, шпиталь. Інспектором шпиталю та школи за наказом Г. Потьомкіна став П. Шарой, який керував школою аж до її закриття. Інспектор користувався повагою у жителів Єлисаветграда, оскільки дозволив відпускати їм ліки зі шпитальної аптеки та сам консультував хворих.

Відомо, що і Г. Потьомкін, і О. Суворов були дуже зацікавлені у створенні та розвитку медико-хірургічної школи, оскільки вона готувала лікарів для діючих армій на російсько-турецькому фронті. Українська спільнота також виявляла неабиякий інтерес, оскільки, по-перше, справдилася давня мрія української еліти – мати в Україні власний вищий медичний заклад, а по-друге, молодь із більшим ентузіазмом їхала на навчання до Єлисаветграда, ніж до далеких і чужих Петербурга й Москви.

Усі подібні школи поповнювались в основному учнями з України, зокрема, вихованцями Києво-Могилянської академії, Харківського, Чернігівського та Переяславського колегіумів та Катеринославської, Белгородської, Уманської семінарій. За соціальним складом студенти були дітьми лікарів, духовних осіб, козаків та дрібної шляхти. За національним переважали українці, далі йшли росіяни, поляки та молдавани. Мешкали учні на приватних квартирах у фортеці або у слободах – Ковалівці, Биковій та Замлинківській. Найбільший прийом на навчання до Єлисаветградської медико-хірургічної школи відбувся 1791 року (47 учнів) та 1794 року (84 учні).

Головною вимогою для вступу було знання латини, на той час міжнародної наукової мови. Згідно з генеральним регламентом про шпиталі 1735 року термін навчання складав від 5 до 10 років. За розпорядженням Медичної канцелярії від 4 липня 1754 року встановлено єдиний для усіх шкіл семирічний термін навчання. Але зазвичай його не дотримувалися: вже після двох-трьох років навчання та складання іспиту одержували звання підлікаря, а через один-два роки – лікаря. На перших трьох курсах викладалися такі дисципліни як математика, фізика, хімія, ботаніка, анатомія, фізіологія, медична матерія, рецептура, патологія, терапія, хірургія та секційний курс. На четвертому курсі поглиблено вивчали лише хірургію та акушерство. П'ятий рік був присвячений кураторству над хворими, чергуванням у клінічних палатах та практичним вправам. При цьому учні мали зробити не

менше ніж чотири великі операції на неживому тілі та приготувати два анатомічні препарати.

Водночас з анатомією вивчались засади судової медицини. Детальну увагу приділяли вивченню так званої матерії медика – курсу, до якого входили ботаніка, фармакологія, фармація, та фармакогнозія. Важливо те, що цей предмет викладали не лише теоретично, але й проводили практичні вправи у шпитальній аптеці та ботанічному городі.

Цікавий і розпорядок дня учнів Єлисаветградської медико-хірургічної школи. Щодня вони сім годин слухали лекції викладачів і протягом чотирьох годин працювали біля ліжка хворого. Теоретичні навчання (за архівними документами) провадились за таким розкладом: «По утру от 10 до 12 часов о родах болезней, по полудни от 2 до 4 часов о лечении и лекарствах, от 7 до 10 часов – об анатомии и хирургии».

Також під час навчання регулярно перевіряли знання учнів. Так, наприклад, існували іспити щотижневі, щомісячні, тримісячні, а наприкінці року проводився так званий генеральний іспит. На ньому часто були присутні члени Медичної колегії, дивізійні доктори, штатд-фізики та інші почесні гості. На річному та генеральному іспитах усі присутні лікарі й доктори мали право поставити запитання учневі, що складав іспит.

Спочатку Єлисаветградська медико-хірургічна школа проводила випуск лікарів самостійно. Звання лікаря чи підлікаря призначалися спеціальними ордерами імені Г. Потьомкіна, а 1793 року встановлено загальновизнаний порядок про надання звання указом Медичної

колегії. Учні Єлисаветградської школи, як і решти подібних шкіл, користувалися підручниками латинською, німецькою та російською мовами. Знаменно, що більшість підручників були перекладені на російську чи латину українськими вченими-медиками. Так український вчений Н. Карпинський склав першу в Російській імперії фармакопею (1778), а Н. Максимович-Амбодик – медичний латинсько-російський словник, медико-паталого-хірургічний словник, шеститомний підручник з акушерства й чотиритомне «Врачебное веществословие».

Випускники школи одержували спочатку призначення в армійські частини, що дислокувалися на півдні України, та на Чорноморський флот. Згодом географія призначень розширилася, випускники працювали в Білорусії, Прибалтиці, на Камчатці.

Викладачами Єлисаветградської медико-хірургічної школи в різні часи були старший доктор шпиталю П. Колб, лікарі В. Домініціус, О. Звіряка, П. Чернівецький, Р. Чернявський, Д. Кісільов, А. Лавреніус та інші. Для істориків найбільшу цікавість становлять біографії таких випускників школи, як професори Є. Мухін, О. Звіряка, Д. Волчанецький, С. Немиров, А. Чорба та А. Бистроглазов. Вони належали до найвидатніших українських лікарів свого часу, зробили вагомий внесок не лише в розвиток Єлисаветградської медико-хірургічної школи, але й в українську медицину в цілому.

Протягом усього XVIII століття медичну освіту в Російській імперії здобули 2000 лікарів. Тож можна сміливо стверджувати, що кожен восьмий лікар тогочасної держави здобув освіту в Єлисаветградській медико-хірургічній школі. На момент закриття закладу в ньому навчалось 95 учнів та дев'ять волонтерів, які були готові скласти підлікарські іспити. Отже, про нестачу бажаючих вчитися не було й мови. Але війна на той час уже закінчилась, і Російська імперія не була зацікавлена у збереженні вищої медичної школи в Україні. У своїй доповідній записці інспектор школи П. Шарой переконливо доводив потребу подальшого існування школи. Та, попри успішне існування закладу протягом 10 років, Павло I затвердив доповідь Медичної колегії про ліквідацію закладу. Учні школи були відкомандировані до Московського та Петербурзького медико-хірургічних училищ.

Ми маємо пишатись тим, що саме в цьому закладі сформувався майбутній доктор медицини Гетінгенського університету та професор анатомії та фізіології Московського медико-хірургічної академії Єфрем Осипович Мухін. Нині медична громадськість Кропивницького пропонує встановити його бюст на території першої лікарні або біля медичного коледжу, який носить його ім'я.

Оксана Бабенко, Віктор Білоус*

«ВОРОГИ»-ГУМАНІСТИ

Наведемо історії двох мешканців м. Кіровограда, які поєднані приналежністю до гуманної професії. Огнівцева Софія Вікторівна, народилась 1904 року в м. Кіровограді (на той час Єлисаветград) у сім'ї священика. У неї було двоє сестер (Тетяна та Олена) та четверо братів. Старший брат Борис загинув на імперіалістичній війні, брат Микола повернувся з фронту 1918 року, але був розстріляний червоними (за участь у міфічній контрреволюційній організації, придуманій кіровоградською ЧК – *прим. авт.*). Брат Олександр служив у міліції та був убитий бандою Марусі Нікіфорової, брат Володимир пішов із червоними та був вбитий під Кіровоградом¹ [4, с. 12].

З 1920 року Огнівцева працювала в першій радянській лікарні спочатку медсестрою, потім лікпомом, а з 1937 року, закінчивши Дніпропетровський медінститут – лікарем. Цікаво, що кримінальну справу на Огнівцеву за ст. 54-10 було заведено 22 червня 1941 року [4, с. 2-6] на підставі поданої до органів держбезпеки іще 22 травня 1939 року заяви громадянки Соцької Антоніни Олександрівни, 1914 року народження, про антирадянські висловлювання Огнівцевої [4, с. 20-24].

У справі було викликано та 18 червня 1941 року допитано єдиного свідка, Фрідман Рахіль Мойсеевну, 1916 р.н., старшу медсестру 1-ої радлікарні, яка не змогла підтвердити ворожі або антисемітські висловлювання Огнівцевої².

27 липня 1941 року (за 9 днів до вступу німецьких військ до Кіровограда) начальник Управління НКВС по Кіровоградській області Небораков затвердив звинувачувальний висновок у справі Огнівцевої (ст. 54-10, ч. 1 КК УРСР), у якому, зокрема, зазначалось: *«Проведенным по делу расследованием установлено, что Огнивцева София Викторовна, дочь священника, судившегося за антисоветскую деятельность в 1935 году к 3 годам лишения свободы, вторично репрессирован в 1941 г., один из её братьев расстрелян советскими войсками за контрреволюционную деятельность в г. Елисаветграде.*

Будучи антисоветски настроенной, Огнивцева С.В. клеветала и

* Бабенко Оксана Анатоліївна, керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член НСКУ, м. Кропивницький

* Білоус Віктор Борисович, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області, член НСКУ, м. Кропивницький

¹ ДАКО, фонд 8907, оп. 2-р, спр. № 3033.

² Там само.

высказывала антисоветские взгляды по адресу Советской власти, клеветала и высказывала террористические намерения по адресу руководителей партии и правительства. Допрошенная в качестве обвиняемой, Огнiewicz С.В. в предъявленном обвинении виновной себя не признала». Справу передбачалося передати на розгляд Особливої наради при НКВС, але наступ німців уніс свої корективи: в'язнів кіровоградської тюрми було відправлено у східні райони країни. 1 грудня 1941 року в Усть-Каменогорську місцеве Управління НКВС визнало, що «данных, изобличающих Огнiewicz в контрреволюционной деятельности, не добыто». Огнiewicz було звільнено³.

Колегу Огнiewiczої по 1-й радлікарні м. Кіровограда – лікаря Чвалінського Адама Ансельмовича, 1872 року народження, було схоплено трохи раніше, 1 червня 1938 року, та й обвинувачення проти нього були висунуті більш серйозні: *«Является участником польской боевой националистической организации в г. Кирово, проводит активную националистическую контрреволюционную деятельность, занимается шпионажем и подготовкой боевых повстанческих кадров на случай войны в тылу Красной Армии»*⁴. При трусі у Чвалінського було знайдено та вилучено старий клинок шаблі, (бо що ж то за повстанець без зброї!). Вже на грудень 1938 року слідство спромоглося відмовитись від звинувачення Чвалінського у шпигунстві (ст. 54-6 КК УРСР), залишивши тільки «популярну» ст. 54-10 (антирадянська діяльність)⁵. З виявленням доказів не складалося, тому терміни слідства двічі продовжувались; справа двічі поверталась до УНКВС по Кіровоградській області для перегляду та досліджування [5, с. 25]. 4 січня 1939 року Чвалінського було звільнено на підписку про невиїзд (поодинокі явище для того періоду, що практично підтверджує безпідставність висунутого звинувачення)⁶.

І на допитах, і у судовому засіданні Чвалінський А.А. не приховував того, що, будучи поляком за національністю, пишався мовою, історією, літературою своєї батьківщини, але проведення антирадянської агітації заперечував. Намагаючись довести обґрунтованість арешту Чвалінського, слідство оперувало такими «компрматеріалами»: фігурант походить із сім'ї дворян, його старший син, Владислав Адамович, заарештований у вересні 1937 року в Запоріжжі *«за контрреволюционную работу»* (сутність звинувачень не вказано), а синова дружина виявилась італійкою (дід по батьку переїхав до Росії свого часу)⁷. Крім того,

³ ДАКО, фонд 8907, оп. 2-р, спр. № 3033

⁴ ДАКО, фонд 8907, оп. 2-р, спр. № 747.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

удова старшого брата Чвалинського 1935 року нелегально виїхала проживати в Польщі⁸.

Було виявлено ще один «серйозний» факт: у суперечці з тодішнім головлікарем 1-ої радлікарні Рабиновичем Михайлом Семеновичем, Чвалинський зопалу обізвав того словом на означення національності, яке є прийнятним для польської мови, але у мові російській має лайливе значення [5, с. 72-73], що підтвердив Работніков Семен Володимирович, 1904 р.н., єврей, який був присутній при розмові, та Гохман Віра Ісаївна, якій стало відомо про цей факт зі слів Рабиновича⁹. Під час очних ставок Чвалинський ці звинувачення заперечував¹⁰.

Зі слів самого Чвалинського слідство дізналось, що він був близький до польського націоналістичного руху ще з часів свого навчання в Київському університеті (з 1891 року). Розробляючи цю тему, слідчі радянського органу дізнання настійливо цікавились участю фігуранта у польських організаціях періоду проходження ним служби в армії у Красноярському краї у 1904 році, в Одесі у 1911–1912 рр., у Галіції у 1914–1916 рр.¹¹, ставлячи питання, більш виправдані (судячи за часом подій та їхніми обставинами) для царської охоранки, яка свого часу так само активно боролася з проявами польського (та й будь-якого іншого) націоналізму. 14 листопада 1939 року Кіровоградський обласний суд Чвалинського А. А. виправдав¹². Наведені історії двох представників інтелігенції можуть слугувати підтвердженням до тези про постійний та неослабний контроль за «прошарком» з боку каральних органів СРСР. Заява на Огнівцеву пролежала майже два роки (напевне, за нею «приглядали», але нічого компрометуючого виявити не вдалося), їй було «дано хід» тільки у зв'язку з початком війни та необхідністю «зачистки» населення.

Лікареві Чвалинському «не повезло» тричі: він не тільки з інтелігенції, але до того ж і дворянин, та ще й поляк за національністю. На щастя, суд зміг розібратися в абсурдності чекістських звинувачень і прийняв чесне й правильне рішення.

Перелік подібних історій достатньо довгий. Зламани долі, а то й відібрані життя представників інтелігенції, носіїв розуму нації, повністю на совісті ідеологів більшовизму та натхнених ними практиків-ремісників із каральних органів, які ревнотно упродовжували у життя думку Леніна про те, що державою може керувати кожна куховарка.

⁸ ДАКО, фонд 8907, оп. 2-р, спр. № 747.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

Іван Петренко*

СИСТЕМА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ПЕРІОДУ НАЦИСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В КІРОВОГРАДІ

5 серпня 1941 року гітлерівське військо увійшло в Кіровоград. З того часу й до початку січня 1944 року тривав т. зв. нацистський окупаційний режим. Усіма питаннями побуту містян, зокрема, забезпеченням їх продуктами харчування, роботою, опаленням, освітленням жителів, постачанням водою, навчанням та охороною здоров'я тощо опікувалася місцева влада у формі міської управи. Зрозуміло, що всі стратегічні й політичні рішення ухвалювалися в нацистському органі влади – гебітскомісаріаті. Зусиллями міської управи восени 1941 року повністю відновили, на базі довоєнної, систему охорони здоров'я для жителів обласного центру. З цією метою в Кіровограді продовжили функціонувати притулки для дітей-сиріт, будинок для інвалідів, інвалідів-військовополонених та літніх людей, а також лікарні, водолікарня, амбулаторії, аптеки, спеціалізовані магазини, як-от «Оптика», безплатна дитяча консультація тощо. Газета «Українські вісті» повідомила, зокрема, про таке: «Коли Відділ Охорони Здоров'я та Соціального Забезпечення приступив до роботи, то жодна медична установа не працювала, будучи розграбленою або знищеною більшовиками. Отже довелося розпочинати роботу в самих найтяжчих умовах. Керівник Відділу Охорони Здоров'я та Соціального Забезпечення п. Колохов приклав багато зусиль, щоб якнайшвидше відновити роботу необхідних установ по медобслуговуванню населення, по матеріальній допомозі нужденному населенню... та по наданню притулку дітям-сиротам, постарілим та інвалідам-одинакам. Для цього негайно було взято на облік всі медичні кадри, зібрано медичне приладдя, проведено відповідні ремонти помешкань і пущено в роботу біля 25 установ... Для продажу ліків відкрито 5 аптек та магазин «Оптика». Для надання притулку дітям-сиротам є дитячий будинок на 50 осіб. Працює будинок інвалідів. В якому тепер перебуває 460 осіб та 200 військовополонених інвалідів. При будинкові є допоміжне господарство з 350 га землі»¹.

Зрозуміло, що вся система охорони здоров'я на окупованих територіях перебувала під контролем окупаційної влади. Так, відповідно

* Петренко Іван Данилович, головний архівіст Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький

¹ Газета «Українські вісті», 1942. – 17.01

до нацистського «Розпорядження про охорону хворих» від 1 травня 1942 року, на кожні 3 тис. жителів окупованої території України дозволялося утримувати одного лікаря, на 10 тис. жителів – одного стоматолога, в обов'язки якого входило лікувати зуби та пломбувати їх, але не ставити коронки чи мости. Частина лікарів могли отримати статус «довірених», тобто таких, яким дозволяли лікувати, крім місцевих жителів, також і окупантів. «Охороні хворих» в першу чергу підлягали агрономи, інженери, зоотехніки, ветеринарні лікарі, комбайнери, трактористи, директори МТС, бухгалтери, майстри, техніки, робітники харчової промисловості та сільського господарства тощо. В той же час члени їхніх родин, які не працювали, залишалися без допомоги медичних закладів. Однак ще 4 грудня 1941 року міський голова Кіровограда Медведков розпорядився, щоб медичну допомогу надавали і членам родин працюючих громадян². Поза всіма законами опинилися євреї й цигани, тож медична допомога на них не поширювалася.

Така «турбота» окупантів мала на меті не вболівання за здоров'я підкореного народу, а посилений визиск його матеріальних і духовних ресурсів. Забезпечити цей процес могла тільки фізично придатна людина. Попри всі грізні настанови та категоричні інструкції окупантів, медичну допомогу, як засвідчили тогочасні документи, отримували майже всі, хто її потребував.

Систему охорони здоров'я вибудували таким чином, що багато жителів області отримували її безкоштовно – через участь у т.зв. «шпиталевих касах» для працюючих, через фінансову допомогу на лі-

² Державний архів Кіровоградської обл. (далі – ДАКО). Ф.Р.2491.- Оп.-1. Спр.1. - Арк.17

кування інвалідам і пенсіонерам, безробітним і малозабезпеченим - від секторів і відділів соціального захисту, або за кошти Українського Комітету Допомоги. Для інших перебування в лікарні, зокрема, у приватній, вимагало певних фінансових затрат.

Ті, хто не сплачував внесків до «шпиталевих кас», за користування лікарнями та фельдшерськими медпунктами платили: за прийом у лікаря – 5 крб., за повторний прийом – 3 крб., за перебування на лікарняному ліжку – 10 крб., породілля акушерці сплачувала 10 крб. Платні послуги запроваджувалися з 1 листопада 1941 року. За хворих робітників кошти платилися з відрахувань від їхньої зарплати, що надходили до «шпиталевих кас». Сума відрахувань не перевищувала 3% фонду заробітної плати. Допомогою «шпиталевої каси» могли скористатися всі робітники і службовці Кіровограда, чиї підприємства та установи здійснювали відповідні перерахування на спеціальний рахунок №13144 у міському банку. Відрахування коштів на «охорону здоров'я» підприємства міста розпочали в грудні 1941 року, але кошти з працюючих взяли за період з 15 жовтня. За таких умов безкоштовне лікування отримували у випадку травм та отруєнь, захворювань на інфекційні та всі інші хвороби. Вагітні працюючі жінки відпустки та грошову допомогу отримували за 4 тижні до пологів та впродовж 4-х тижнів після них. Зі «шпиталевої каси» могли надати допомогу навіть на похорони. Це передбачало «Положення про шпиталеву касу при відділі охорони здоров'я та соціального забезпечення Кіровоградської міської управи»³.

У переддень нового, 1942 року, Кіровоградська міська управа ухвалила постанову, якою надавала право відділу охорони здоров'я надавати амбулаторну медичну допомогу та стаціонарне лікування в лікувальних закладах міста «більш нужденним хворим – інвалідам, пенсіонерам, безробітним і їх родинам» за рахунок коштів «шпиталевої каси». Тобто, непрацююча людина теж могла лікуватися безкоштовно – за їхнє лікування фактично розплачувалися працюючі.

Різноманітні кустарі, приватні торговці, інші категорії працюючих громадян міста, які не вносили кошти до «шпиталевих кас», розплачувалися за послуги лікарень і амбулаторій власними коштами. І тільки з початку січня 1943 року до «охорони здоров'я» залучили й кустарів, але за умови, що вони сплачували 3% від прибутків до «шпиталевих кас».

Скористатися послугами лікарень і ФАПів застрахований хворий міг лише в тому випадку, якщо виконував т.зв. «Настанову для хворого». Так, відчувши недомагання, хворий повинен про це негайно повідомити керівника своєї установи чи підприємства. Керівник, вислухавши свого підлеглого, за 1 крб. давав тому довідку, з якою хворий звертався

³ ДАКО. Ф.Р.2491.-Он.-1. - Спр.1. - Арк.2.

до лікарні. Якщо хворий дійсно потребував лікування на стаціонарі, то про це він обов'язково повідомляв свого керівника. Якщо хвороба перевищувала три дні, то, починаючи з четвертого, хворий отримував право на виплату йому допомоги зі «шпиталевої каси» – т.зв. «лікарняні». Хворий зобов'язувався виконувати всі настанови лікаря, в іншому разі – позбавлявся медичної та грошової допомоги.

Отже, для застрахованих перебування в лікарні, як і увесь курс лікування, були безкоштовними. Крім того, хворий, по закінченню лікування, отримував грошову допомогу – т.зв. лікарняні.

У Кіровограді мешканці міста отримували необхідну допомогу в таких лікарняних закладах і установах, де працювали загалом 501 медичний працівник – лікарі, медсестри, санітари, фельдшери, акушерки тощо⁴:

Назва лікувального закладу	Його підпорядкування	Кількість працюючих (станом на 10 жовтня 1942 року)
Лікарня Св.Ганни	на самоокупності	50
Дитяча консультація	на самоокупності	4
Електролікарня	-//-	12
Бюро профілактики	-//-	22
Амбулаторія (на Балашівці)	-//-	3
Амбулаторія (на Биковій)	-//-	10
Центральна амбулаторія	-//-	38
Швидка допомога	-//-	7
Залізнична амбулаторія	-//-	7
Аптеки: №№1,2,4,5	на бюджеті міської управи	12, 11, 3, 3
Санстанція	-//-	34
Інфекційна лікарня	-//-	55
Веншкірдиспансер	-//-	21

⁴ ДАКО. Ф.Р.2487.-Он.-1. - Спр.3. - Арк.41

Із 2 січня 1942 року у лікарні Св. Ганни було відкрито платний пологовий будинок.

У вересні 1942 року запрацювала станція швидкої медичної допомоги центральної медабулаторії м. Кіровограда. Станція надавала першу негайну допомогу з 6 годин ранку і до 21.00. На час дії комендантської години допомога припинялася. Лікарі швидкої допомоги виїжджали при нещасних випадках та раптових захворюваннях, що траплялися на вулицях міста, на заводах і фабриках, у приватних помешканнях тощо. Станція обслуговувала хворих безкоштовно. Карета швидкої допомоги мала ознаку: червоний хрест та напис двома мовами: українською та німецькою⁵.

Хворі могли купити ліки загалом у п'яти аптеках міста, окуляри та інші медичні препарати або допоміжні засоби пересування – в магазині «Оптика і хірургія». В місті розпочалася підготовка до виробництва протитифозної та віспяної сироваток. Однак протягом усього періоду окупації деякі ліки та перев'язувальні матеріали залишалися у великому дефіциті.

Для бюджетних лікувальних закладів відділ охорони здоров'я регулярно замовляв у відділі постачання Кіровоградської міської управи чимало необхідних речей і предметів. Так, до кінця 1941 року відділ охорони здоров'я очікував надходження 51 матрацу, 52 ковдр, 250 наволочок, 250 карафок для води, 75 газових ламп. Чи отримали замовлене – не відомо⁶.

Область поповнювалась медичними кадрами зі Смілянського медичного технікуму (Черкаська обл.), який діяв протягом усієї окупації. Акушерів готували в м. Рівне.

Система охорони здоров'я, що її вибудувала в роки окупації українська влада, входила в суперечність зі стратегією, виробленою нацистськими бонзами в Рівному та Берліні, що зводилася до планомірного знищення українців – задля життєвого простору арійців, зокрема й через ненадання необхідної медичної допомоги корінним мешканцям. Однак, панічно боячись поширення інфекційних хвороб, які могли б викосити німецьку армію та її тиллові підрозділи не згірш за радянську зброю, гітлерівці змирилися з такою системою, хоча й намагалися її корегувати. Так, в одному з чергових розпоряджень нацистів наказувалося, щоб у кожному районі була «хоч одна лікарня», а «дрібні лікарні – закрити». На кожні 300 мешканців повинна діяти одна лікарня на 25 ліжок, 1 лікар – на 6 ліжок і 1 особа – для догляду. За стаціонарне лікування з харчами хворі повинні платити 15 крб. щодоби.

⁵ Газета «Українські вісті», 1942. – 5.09.

⁶ ДАКО. Ф.Р.2482.-Оп.-І. - Спр.47.- Арк.2.

Дозволялася приватна діяльність лікарів поза лікарнями й амбулаторіями. На будинку чи квартирі приватного лікаря повинні висіти таблички з прізвиськом та лікарським профілем. Приймаючи в себе вдома хворого, лікарю заборонили брати з відвідувача більше 3 крб. удень і 6 крб. – за нічний прийом. Відвідуючи пацієнта вдома, лікар брав 4 крб. за світлої доби і 12 крб., якщо виклик припадав на ніч. Ціни на операції встановлювалися за взаємною згодою. «Виписування ліків з боку лікарів повинне бути економним» – застерігав наказ⁷.

З 18 січня 1943 всім службовцям м. Кіровограда наказали, виконуючи розпорядження гебітскомісара, звертатися, у випадку захворювання, лише до лікаря Бутовської та зубного лікаря Манойлової. Також попередили, що члени їхніх сімей, які не працювали, охороні здоров'я не підлягали. Тобто, вони мали право звертатися за лікарняною допомогою, але платною. Робітники хімічного заводу №2 м. Кіровограда зверталися до лікаря Бикової та стоматолога Рославцевої. «Інших лікарів невільно звизати» – попередили керівництво заводу листом з міської управи.

Лікарі – високозабезпечена й шанована категорія жителів краю в період нацистської окупації. Так, головний лікар отримував щомісячно 1200 крб. зарплатні, рядовий лікар лікарні, поліклініки – від 950 крб. до 750 крб., акушери й фельдшери – 480 крб., медсестри – 340 крб., санітарки та прачки – 160 крб. Таку оплату передбачили і для сільських лікарів, фельдшерів, акушерок та медсестер по всій області.

Отримати застрахованому працюючому безкоштовну медичну допомогу в роки окупації, зокрема в Кіровограді, справа не важка, але копітка: все залежало від рішення спеціальної комісії при відділі охорони здоров'я в складі лікарів Колохова і Компанійця та голови Комітету Допомоги (Червоного Хреста) Кльосова, які розпоряджалися спеціальними путівками-направленнями. Так, у березні 1942 року загострилася виразка шлунку в робітника канатного заводу №3 м. Кіровограда С. Г. Шаповалова. Хворобу робітник набув у засланні, куди його двічі відправляли більшовики, та в тюрмі, звідки його перед вступом німців до міста, на щастя, випустили. Особисто директор фабрики звернувся до комісії по безкоштовному лікуванню при міській управі, щоб робітнику дали направлення на безкоштовне лікування за рахунок «шпиталевої каси». Таке направлення робітник Шаповалов отримав. Старший касир господарчого банку м. Кіровограда П.І. Лазаренко 30 березня 1942 року просив направити його на лікування до електроводолікарні. Направлення отримав, а разом із ним і знижку за лікування в 50% за рахунок «шпиталевої каси». Решту витрат брала на

⁷ ДАКО. Ф.Р.2476.-Он.-І. - Спр.30. - Арк.46.

себе сім'я Лазаренка. Безкоштовне лікування в лікарні Св. Ганни з 13 квітня 1942 року отримав робітник механічного заводу м. Кіровограда Ф. Н. Кобузан. Третього квітня 1942 року він потрапив до лікарні і спочатку лікувався за власні кошти. Низька зарплата спонукали його звернутися до директора заводу за допомогою, а той, в свою чергу, просив комісію при відділі охорони здоров'я надати своєму робітникові «безкоштовну путівку до кінця лікування»⁸.

Однак не тільки робітники й службовці зверталися до комісій за безкоштовним лікуванням зі «шпиталевих кас». До відділу охорони здоров'я міської управи звернулася безробітна мешканка Кіровограда Варвара Степаненко. Одинокa матір, залишившись без чоловіка, якого мобілізували до Червоної армії, утримуючи малолітню дитину, тяжко захворіла, тож просила її безкоштовно пролікувати. Заяви до відділу охорони здоров'я Кіровоградської міської управи про надання допомоги в лікуванні дітей у травні 1942 року написали: І. Поліщук – її 10-літня дочка потребувала видалення апендициту (батько дитини перебував у Червоній армії); М. Котенко – її 5-річна дочка Олена лікувалася в лікарні Св. Ганни, а мати – прибиральниця на механічному заводі, утримувала ще 2-х дітей⁹. 21 травня 1942 року путівку №221 на безкоштовне лікування переламаної руки отримала кіровоградка О. Береза. 14 травня термін першого безкоштовного лікування закінчувався, тож жінка просила його продовжити на другий термін. Необхідну допомогу хвора отримала.

Багато мешканців міста скористалися безкоштовним лікуванням, звичайно, якщо мали право на це, і наступного року. Лікарську допомогу їм надавали, зокрема, приватні лікарі Остапенко, Рафалович, Медведєва, Бутовська. В лютому 1943 року вони пролікували 83 хворих на суму 705 крб. Ці кошти лікарям сплатила «шпиталева каса». У березні згадані лікарі пролікували 77 хворих. Суму в 845 крб. знову, як і попереднього місяця, лікарям виплатили зі «шпиталевої каси».

Дещо про методи тогочасного лікування свідчать ось такі факти: приватні лікарі м. Кіровограда Остапенко, Рафалович, Медведєва, Бутовська в лютому 1942 року для 64 застрахованих хворих (з 83) призначили медичні банки, в інших випадках – кварцові лампи та масажі. Член «шпиталевої каси» Г. Захаров звернувся за допомогою до лікарів центральної амбулаторії, які приписали йому масаж. Масажі в амбулаторії робили і для хворого І. Акименка, І. Білостоцького та ін. Банки та масажі – здається, найбільш доступні лікувальні засоби того часу. В цей час тільки в Кіровограді діяли 5 аптек, фармацевти яких протягом

⁸ ДАКО. Ф.Р.2515.-Оп.-1. - Спр.5. - Арк.2.

⁹ ДАКО. Ф.Р.2515.-Оп.-1. - Спр.5. - Арк.12, 17.

1942 року приготували 122 тис. рецептів на суму 1,5 млн. крб. Використавши старі довоєнні запаси, а їх збереглося не так вже й багато, адже при відступі Червоної армії радянські сапери навмисне знищили головний аптекарський склад міста, лікувальні заклади і аптеки перейшли на медикаменти німецького виробництва¹⁰.

Хворі, які в період окупації працювали, отримували грошові компенсації за своє перебування в лікарнях. Керівник відділу охорони здоров'я Кіровоградської міської управи Колохов роз'яснив усім керівникам підприємств і установ міста, що оплата по лікарським аркушам здійснюється підприємствами й установами в розмірі 100% від заробітної плати за попередній до захворювання місяць. Така система виплат напевне що існувала на всій території області. Так, 3 дні – з 29 вересня по 22 листопада 1943 року, провела в лікарні кіровоградка Олександра Білецька: злягла з грипом, а потім виявили в неї черевний тиф, тож продовжила лікування. За час хвороби й перебування на лікарняному ліжку їй нарахували і виплатили допомогу в 226 крб. 84 коп¹¹.

Отже, отримати медичну допомогу в роки окупації не становило великої проблеми. Послуги хворим надавали чимало лікувальних закладів, як приватних, так і державних. Для багатьох т.зв. «застрахованих» робітників і службовців медична допомога надавалася безкоштовно. Нею могли скористатись і чимало інших громадян: безробітні матері та їхні малолітні діти, інваліди та пенсіонери. Їм допомога надавалася зазвичай за рахунок відділів соціального захисту або з Українського Комітету Допомоги. Однак багато хворих за своє перебування в лікарнях платили чималі кошти. Працюючим, які тимчасово втратили працездатність, виплачували грошову допомогу. Оскільки хронічно бракувало ліків та перев'язувальних матеріалів, то медична допомога хоч і надавалася лікарями та фельдшерами, однак була доволі нескладною.

Осторонь цього процесу опинилася І-ша міська лікарня. На початку війни в ній розташовувався госпіталь для радянських воїнів. Наприкінці липня 1941 року, коли німці підходили до обласного центру, багатьох поранених вдалося вивезти за Дніпро. З ними виїхали всі військові лікарі, медсестри та санітари. Головний лікар І-ї міської лікарні Чвалінський не евакуювався – крім того, що був досить поважного віку та хворим, а ще був зв'язаний чималою сім'єю: теж хворою дружиною, дочкою-лікарем та внучкою-підлітком. Лікар Софія Адамівна теж не покинула напризволяще своїх батьків. Так, в страху, і дочекалися приходу німців.

¹⁰ Газета «Українські вісті», 1943. – 01.05.

¹¹ ДАКО. Ф.Р.2515.-Оп.-1. - Спр.33. - Арк.2.

Після перших днів окупації, коли дещо вляглися побоювання, Адам Чвалинський зібрав увесь медперсонал – з тих, хто залишився у місті, і всі разом почали наводити лад у лікарняних корпусах, здійснили детальну ревізію всього господарства. За кілька днів безвладдя, коли більшовицька влада з міста втекла, а німці ще до міста не увійшли, місцеві мародери пограбували лікарняні корпуси. Живилися головним чином постіллю, медикаментами та медичними інструментами. Все непонищене і нерозкрадене поставили на облік. Також головний лікар дбав про налагодження харчування чималої кількості медперсоналу, які проживали в т.зв. «комбарах» (комуністичних бараках) на території лікарняного містечка.

До лікарні німці довго не навідувалися. Потім у вересні з'явилася ціла комісія з представників німецької та міської влади. Детально оглянули всю лікарню. Адаму Чвалинському, який супроводжував комісію, повідомили, що тут буде лазарет, що він залишається головним лікарем і несе повну особисту відповідальність за майно закладу. Чвалинський погодився на пропозицію, оскільки іншого виходу не було: щоб вижити, потрібно було працювати. Крім того, він залишився проживати в будинку на території лікарні, тож відмова призвела б до виселення.

Першими пацієнтами лазарету були радянські військовополонені, які утримувалися в будівлі міської тюрми. Неймовірна скупченість людей, жакливі умови утримання, голод, холод, відсутність достатньої кількості води спричинили епідемію дизентерії. Велика смертність військовополонених у тюрмі турбували як міську владу, так і німців. Не дивно, що гітлерівці вирішили I-шу міську лікарню, яка до війни вважалася «інфекційною», використати під лазарет для радянських військовополонених, але всі витрати на лікування хворих перекласти на міську управу. Міський голова Медведков, до війни – член партії, за освітою агроном, який добре знав А. Чвалинського за мирного

життя, порадив лікарю-інфекціоністу взятися за лікування радянських військовополонених. Брався до уваги і той факт, що родина Чвалинських постраждали від радянської влади. Міська управа взяла на себе обов'язок платити з міського бюджету зарплатню медперсоналу, постачати для лазарету ліки, продукти харчування та дрова для опалення лікарняних корпусів. Німців це повністю влаштовувало, оскільки вирішувалися таким чином багато проблем. Для контролю за діяльністю лазарету з гебітскомісаріату прислали фельдшера-лейтенанта Віллі Штофа, кількох німецьких санітарів-солдатів. Охорону лазарету здійснювала міська служба охорони порядку – т.зв. шуцмани (поліцейські). Так у І-й міській лікарні восени 1941 року створили лазарет для інфекційних хворих – радянських військовополонених.

Ці ж самі хвороби – дизентерія та тиф – косили й німецьку армію. Тому пізньої осені 1941 року територію лікарні перегородили глухим дерев'яним тином і у відгородженій частині лікарні обладнали палати для хворих німецьких солдатів. Вхід, що з'єднував дві частини лазарету, постійно охоронявся шуцманами. Медичний персонал кількістю в 55 осіб лікував як радянських, так і німецьких військових. «Радянською» частиною лазарету неофіційно завідувала дочка Чвалинського Софія Адамівна – як головний лікар, а завідувач лазарету, який мав великий авторитет інфекціоніста, опікувався обома частинами.

Вхід і вихід з «радянської» зони відбувався тільки за перепустками або під вартою.

Вплив радянських лікарів, зокрема, Софії Адамівни та 80-річного Адама Чвалинського, на порядки і життя лазарету неймовірно великий. Лазарет долав надзвичайні труднощі: у постійному дефіциті були ліки, не вистачало лікарняних ліжок, хворі на дизентерію та тиф потребували дієтичного харчування, чого забезпечити кожному хворому не вдавалося. Через переповненість лікарняних палат хворі утримувалися в коридорах, часто на підлозі. Як головний лікар лазарету Адам Чвалинський тримав постійний контакт з міською управою, із завідувачем відділу охорони здоров'я та соціального захисту міської управи лікарем Колоховим, зі співробітниками гебітскомісаріату. Надзвичайно ризикуючи власним життям, брав ліки від хворих німецьких солдатів, і ними лікували радянських військовополонених. Самопожертва родини Чвалинських неймовірна: відвідуючи й доглядаючи хворих полонених у палатах, заразилася на тиф і внучка головного лікаря Зося. За її життя довго боролися обоє лікарів – мати й дідусь.

Завдяки турботі Софії Чвалинської вдалося порятувати життя колишньому воїну Червоної армії, уродженцю Ставропольського краю Івану Яковлеву, який потрапив у оточення під час оборони Києва і як військовополонений опинився в тюрмі м. Кіровограда –

саме туди звозили радянських воїнів. У жовтні 1941 року потрапив у лазарет для інфекційно хворих – він неймовірно страждав на дизентерію. Ось що побачив Яковлев, який під охороною прибув на лікування: нфасадна частина території лікарні простяглася вздовж кам'яної дороги, відгороджувалася від неї кам'яним тином, посередині були решітчасті ворота, невелика будівля прохідної і житлового будинку. Навпроти воріт, з іншого боку дороги, стояв великий цегляний будинок із надвірними прибудовами. Інші три сторони лікарняної території були огорожені дерев'яним тином, поверх якого протягли колючий дріт. У кутках тину височили нові сторожові вежі, що на фоні високих дерев, які росли на подвір'ї лікарні, особливо не виділялися. З правого боку лікарні, поруч із тином, виднілися траншеї й пагорби зі свіжовикопаним ґрунтом. Там ховали померлих.

Територія лікарні нагадувала невеликий мікрорайон. По його контуру в 10-ти метрах від тину розташовувалися лікарняні одноповерхові корпуси, а в центрі – теж одноповерхові службові й житлові приміщення, кухня, магазин. З правого боку, неподалік лікарняного кладовища, розташовувалися господарчі будівлі, баня, пункт санобробки.

Після бані, в теплій лікарняній палаті на 4-10 хворих, на ліжку, де часто з постілі був тільки один матрац, і куди помістили військовополонених, серед них і Яковлева, де регулярно харчували й лікували, ці умови після жаху тюрми здавався для них раєм. Крім лікарів, чергували в палатах медсестри та санітарки – з жителів міста, часто з метою контролю навідувався і справжній господар закладу Віллі Штоф.

Фактично лазарет перетворився на конвеєр: хворі довго не затримувалися, адже їм на зміну приходили все нові й нові нужденні. Чимало радянських військовополонених позбулися небезпечних хвороб, багато, проте, не вижили. Радянських солдат ховали на території лікарні, а померлих німецьких – посеред фортеці.

З часом з'явилися й інші проблеми. Невдачі німців на фронті та їх постійний відступ спричинив те, що з лазарету видалили усіх радянських військовополонених, за ними – увесь місцевий медперсонал. Напевне, що серед літа 1943 року з лікарняного будинку вибралася й сім'я Чвалінських – вони підшукали житло в місті¹².

І-ша міська лікарня тепер повністю перейшла в розпорядження німецького медперсоналу, а в лікарняних палатах розмістили хворих і поранених німецьких вояків.

Напевне, так тривало до грудня 1943 року. Наступ Червоної армії спричинив евакуацію німецького госпіталю на Захід. Лікарняні корпуси знову спорожніли.

¹² *И. Яковлев. Этапы смерти. Ставрополь. Стр.17-26.*

Євгеній Забіянов, Володимир Тимошенко*

ЛІКАР, ЯКИЙ НЕ ПОРУШИВ КЛЯТВУ ГІПОКРАТА

В усі часи поважали та заслужено цінували тих, хто справою свого життя вибрав піклування про здоров'я людей. Адже саме вони з клятвою Гіпократу в серці нерідко здійснювали чудеса зцілення від різних недуг і хвороб. А імена багатьох лікарів заслужено увійшли в історію. Але є такі імена, про які мало відомо, а часом і забуто, незважаючи на те, що вони залишили свій слід в долях людей і цілих поколінь.

Своє покликання лікаря виправдовував до кінця своїх днів і Адам Ансельмович Чвалинський. Народився майбутній лікар 9 листопада 1872 р. в м. Києві [1].

В юному віці поляк і при цьому спадковий дворянин пережив смерть батька.

З часом, як і його старший брат Мар'ян-Карл, Адам вивчав медичинські науки в Київському Імператорському університеті святого Володимира, який закінчив у 1897 році [2].

За відомостями на травень місяць 1900 р. працює в Міській лікарні м. Одеси [3].

В Одеському повітовому земстві почав свою службу з серпня 1901 р. Після вступу на посаду запасного лікаря працював на епідемії й переніс висипний тиф. На початок 1902 р. очолив Троїцьку лікарняну дільницю [4] до якої входили великі придністровські поселення Одеського повіту – Градениці, Троїцьке та Яски. Але проятогом того ж 1902 р. Чвалинський А.А. перейшов на новостворену Зельцьку дільницю [5] у складі Зельцької, Баденської, Страсбурзької і частини Мангеймської волостей з місцем проживання в с. Зельц – німецькій колонії на Кучурганському лимані.

1903 року був переведений на місце лікаря в Прибузьку дільницю [6] площею 500 кв. верст і центром в с. Петрівка. Весною 1904 р. знаходився в науковому відрядженні [7].

* Забіянов Євгеній Володимирович, учасник інтернет-проекту «Одесская область. История края», Одеса.

* Тимошенко Володимир Леонідович, член ГО Кіровоградська обласна спілка краєзнавців».

У жовтні 1904 р. Чвалинський А.А. переведений до Сичавської дільниці площею близько 760 кв. верст, а в листопаді місяці покликаний на Далекий Схід [8] для проходження військової служби. Там доля не-надовго зв'язала лікаря із Красноярським краєм. Там, вдаліні від Південної Пальміри, в місцях з суворим кліматом, він вів прийом хворих в амбулаторії Красноярської міської лікарні [9].

Повернувшись в 1906 р. назад, знову очолив Сичавську дільницю [10] з лікарнею на 10 ліжок і місцем проживання в с. Сичавка(Олександрівка).

Неодноразово входив до складу різноманітних комісій земських лікарів.

З'їздом земських лікарів Одеського повіту від 26 січня 1907 р. Адам Ансельмович направлений до комісії по розгляді питань:

- 1) про організацію щеплень віспи;
- 2) про розподіл по дільницях асигнувань на утримання медичинської частини;
- 3) про розгляд каталогів медикаментів, перев'язувальних засобів та інструментів;
- 4) про господарську-грошову звітність по лікарням [11].

За пропозицією Одеської повітової земської управи Сахарова А. А. увійшов до складу комісії з розгляду питання про зміну санітарної організації в Херсонській губернії [12].

У 1908 р., згідно затвердженого Губернськими зборами плану дій в очікуванні холери, вибраний в земську санітарно-виконавчу комісію [13].

За пропозицією Чвалинського А.А. З'їзд земських лікарів Одеського повіту поставив просити Одеську Повітову Земську Управу звернутися до Херсонської Губернської Управи з проханням завчасно піклуватися заготівлею сироватки для запобіжного щеплення холери і розіслати її по дільницях [14].

Але через деякий час залишив службу в Одеському повіті.

На 1911 р. – лікар-медик в с. Тишківка Єлисаветградського повіту [15]. На 1912 р. вже очолює лікарню в с. Панчево того ж повіту [16].

Адам Чвалинський продовжує безперервно, в умовах багатьох труднощів, займатися важкою справою будівництва охорони здоров'я, коли ще в більшій мірі в селі панують знахарство, темнота і безкультур'я. Він працює в гущі народу, серед селян, намагаючись полегшити їм життя, просвітити.

У Період Першої Світової війни взятий по мобілізації на військову службу. Проходив службу головним лікарем при штабі корпусу по обслуговуванню інженерного полку в Галичині.

Після Громадянської війни працював в міській лікарні м. Єлиса-

ветграда [17], яка в 1920 р. була перейменована в 1-шу Радянську лікарню.

1925 року наукове об'єднання лікарів Зінов'ївського округу при Кульвідділі Союзу «Медсантруд» звернуло увагу Харківського Держвидава на роботу лікаря Чвалинського А.А. «Сыпной тиф» (эпидемиологический очерк), який працював у Зінов'ївському окрузі і був членом Місцевого Наукового Об'єднання. Дана праця з'явилася як результат багаторічних спостережень і у вигляді доповіді була представлена на засіданні Наукового Об'єднання 14 липня 1925 р., де вона викликала жвавий обмін думками та великий науковий інтерес [18].

З 1926 р. Чвалинський А.А. переїздить на постійне місце проживання в м. Кірово. В 1927 р. лікарняна секція спілки «Медсантруд» готувалася влаштувати ювілей лікаря Чвалинського, який працював на ниві охорони здоров'я вже 30 років [19]. У результаті, на 5-му окружному з'їзді охорони здоров'я вся медично-санітарна організація – члени з'їзду, лікарняна секція разом з іншими членами союзів і науково-медичне товариство святкували ювілей ветерана науково-медичної праці. Окрздрав приніс щирі вітання ювіляру і побажав ще довгі роки продовжувати плідно працювати на ниві народної охорони здоров'я [20].

З 1938 р. Адам Ансельмович вже працює в 1-й радянській лікарні заводу Червона Зірка. Але життя лікаря було наповнено різноманітними життєвими перепетіями.

Не обійшли його стороною і голод 1932–1933 рр. [21] і масові репресії Великого терору 1937–1938 рр.

1 червня 1938 р. Адама Чвалинського було арештовано, за те, що він «восхвалял Польшу, ее фашистский строй и Пилсудского как военного специалиста». Але 4 січня 1939 р. Кіровським ГО НКВС його було звільнено з-під варті за підпискою про невіїзд. А вже 14 листопада 1939р. рішенням Кіровоградського облсуду справу було закрито [22].

На початку Великої Вітчизняної війни міська лікарня була переобладнана під шпиталь, де до самої здачі міста німецько-фашистським окупантам в серпні 1941 р., лікували поранених бійців Червоної Армії. Після трагедії 6-ї та 12-ї Армій, які опинилися в оточенні в урочищі Зелена Брама (Новоархангельський район, Кіровоградської області). Велика частина офіцерів та солдатів Червоної Армії потрапила в табір для військовополонених у Кіровограді. Коли інфекційні хвороби переповнили тюремний табір, німці згадали про лікарню, перетворивши її в лазарет для військовополонених, залишили там все, як було на той період: лікарів, медсестер, санітарок, які в більшості проживали на території лікарні. Більшість медичного персоналу евакуювалися разом

із відступаючими частинами Червоної Армії, залишилися лише літні або зв'язані родиною співробітники.

Залишився і найстаріший лікар, 70-річний Адам Чвалинський, радянський поляк, зі своєю літньою дружиною Антоніною Юліанівною.

Його донька – Софія Адамівна, разом із 16-річною донькою не покинула батьків, також залишилася разом із ними. Всі вони проживали у трикімнатній квартирі лікарняного будинку.

Німці запропонували старому Адаму Чвалинському очолити лазарет для військовополонених, а доньці – посаду головного лікаря. Ні в батька, ні в доньки виходу не було, як погодитися на пропозицію німців.

Працюючи в ті роки в шпиталі, лікар Чвалинський згадував:

«Поступающим в госпиталь больным оказать какую либо реальную помощь не представлялось возможным, так как полностью отсутствовали медикаменты и перевязочные материалы, в палатах где находились больные было страшно холодно, кормили исключительно плохо. Больным давали нечищеную картофель смешанную с подсолнечным жмыхом и другие суррогаты. Этой же дрянью кормили и желудочно-больных. Все это не только не способствовало выздоровлению, а наоборот вызывало еще большее обострение. Следовательно, в госпитале все было рассчитано не на оказание помощи больному, а на усугубление его болезни с тем, чтобы добиться наибольшей смертности среди военнопленных. В результате, в госпитале умирало по 40-50 человек ежедневно» [23].

Жахливі утримання військовополонених також підтверджують і спогади колишнього в'язня, радянського військово полоненого Яковлева І.К.:

«В лазарете, как обычно, больных вели в амбулаторный корпус, а мертвых полицаи повезли хоронить на больничное кладбище. Нас начали осматривать врачи и сестры, в основном военнопленные. Гражданских уже почти никого не осталось. Были выселены из больничного городка все гражданские жители, в том числе и профессор Чвалинский» [24].

Але незважаючи на тяжкі умови праці, наші лікарі робили неможливе – рятували людські життя. Зі спогадів того ж колишнього в'язня табору для військовополонених Яковлева І. К. відомо, що завідувач інфекційним відділенням Чвалинський А.А. та його донька Софія Адамівна, яка була головним лікарем шпиталю для військовополонених, із ризиком для власного життя багато робили для рятування життів тисяч полонених.

Колишній радянський військовополонений Яковлев І.К. згадує діалог із Зосею, внучкою Чвалинського:

«Бургомистр вызывал дедушку, обвинял, что его лазарет превратили в пристанище для большевистских агентов, скрывают их под видом больных, вольнонаемные работники лазарета живут среди больных пленных. Лазарет превратили в рассадник партизанской заразы, - жаловалась

мне Зося. – Пообещал прислать немецких врачей проверитъ всех больных, приказал выселить из лазарета всех гражданских лиц. Мы уже подыскиваем квартиру в городе. Дедушка сильно расстроился, мама тоже волнуется и уже не может открыто оказывать вам внимания» [25].

19 травня 1943 р. Чвалинського А.А. за розпорядженням Гебінтско-місара призначено завідуючим інфекційним відділенням лікарні св. Анни м. Кіровограда [26].

Приступивши до виконання обов'язків, будучи добре ознайомленим із наслідками антисанітарії, він уважно стежить за санітарно-гігієнічним станом інфекційного відділення. 23 липня 1943 р. з огляду на рапорт лікаря Чвалинського про виявлення вошей в інфекційному відділенні, було видано наказ щодо перевірки на педикульоз і усього медичного персоналу. [27].

3 01 серпня 1943 р. він був призначений вже заступником головного лікаря [28], а на 22 жовтня 1943 р. Адам Ансельмович, який вірою і правдою служив на ниві охорони здоров'я 45 років, став головним лікарем лікарні св. Анни [29].

Перебуваючи в непростих умовах, він дуже вимогливо відноситься до того, щоб ввірений йому медичний персонал, керуючись почуттям обов'язку за життя та здоров'я хворих, добросовісно виконував свою роботу. Серйозно ставиться до проявів халатності. Так, за його погодженням, старша сестра Інфекційного відділення була переведена в чергові медсестри [30].

Він залишався порядною та інтелігентною людиною, а також патріотом країни, незважаючи на те, що радянська влада завдала йому чимало горя: в 1937 р. був заарештований його син, Владислав Чвалинський – художник-постановник театру ім. М. Заньковецької в м. Запоріжжя, якого було звинувачено у причетності до польської розвідки і потім розстріляно [31].

Після закінчення війни Адам Ансельмович входить до Комісії по встановленню й розслідуванню злочинів, здійснених німецькими загартниками та їхніми спільниками в місті Кіровограді під час окупації з серпня 1941р. по січень 1944 р.

Помер Адам Ансельмович 27 березня 1950 р. в м. Кіровограді від вади серця. Похований 28 березня на Биківському кладовищі, яке в кінці 1950-х – на поч. 1960-х рр. було знесене радянською владою для забудови нового житлового масиву міста [32].

Історія залишила нам крихти відомостей про цю неординарну особистість. Але, зібравши деякі із них разом, із небуття пам'яті було відроджено ім'я людини – лікаря, який рятував життя інших, навіть і ціною власного.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Кіровоградській області. – Справа П-717 – арк.7;
2. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1906 год. // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1907 – с.39;
3. Российский медицинский список, изданный Медицинским департаментом Министерства внутренних дел за 1900год (по сведениям к 1 мая 1900г.) – С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1900. – с.324;
4. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1906 год. // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1907 – с.7;
5. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1906 год. // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1907 – с.6;
6. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1906 год. // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1907 – с.2;
7. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1906 год. // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1907 – с.260;
8. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1906 год. // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1907 – с.256;
9. Краткий отчет за 25 лет по Красноярской 1-й городской лечебнице для приходящих, 1885-1910гг. / сост. В. М. Крутовский – Красноярск: Типография М. И. Абалокова, 1910 – с.38; Галузевий державний архів Служби безпеки України в Кіровоградській області. – Діло П-717 – арк.32;
10. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1906 год. // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1907 – с.38;
11. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1906 год. // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1907 – с.18;
12. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1906 год. // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1907 – с.19;
13. Медико-санитарныйотчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1908 год // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: типография «Русской речи», 1909 – с.9;
14. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1906 год. // Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1907 – с.30;
15. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. / Составлена Херсонским Губернаторским Правлением под редакцией Советника Губ. Прав. А. А. Золотарева – Херсон: Типография Херсонского Губернского правления, 1911. – Первая часть – с.177;

16. Памятная книжка (адрес-календарь) Херсонской губернии на 1912 год. – Херсон: Типография Херсонского Губернского правления, 1912 – с.176;
17. Сидоренко П.І., Присяжнюк С.С. Медична освіта Кіровоградщини: сторінки історії – Кіровоград: «Імекс – ЛТД», 2008 – с. 50;
18. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Кіровоградській області – Справа П-717 – арк.103;
19. Окружна хроніка//Вісті ВУЦВК – 1927. – 17 травня. – с.4;
20. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Кіровоградській області – Справа П-717 – арк.100;
21. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Кіровоградській області – Справа П-717 – арк.26;
22. Реабілітовані історією. Кіровоградська область. Книга шоста. – Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2013. – с.143;
23. Державний архів Кіровоградської області – Ф.Р-6656. – оп.1 – спр.1 – арк.5;
24. Яковлев И.К. Война и плен (ел. видання) – с.25;
25. Яковлев И.К. Война и плен (ел. видання) – с.13;
26. Державний архів Кіровоградської області – Ф.Р-2488. – оп.1 – спр.1 – арк.45;
27. Державний архів Кіровоградської області – Ф.Р-2488. – оп.1 – спр.1 – арк.46;
28. Державний архів Кіровоградської області – Ф.Р-2488. – оп.1 – спр.2 – арк.83;
29. Державний архів Кіровоградської області – Ф.Р-2488. – оп.1 – спр.5 – арк.45;
30. Державний архів Кіровоградської області – Ф.Р-2488. – оп.1 – спр.2 – арк.79;
31. Шевченко В. Загублений талант // Дзвін. – 2007 - №2 – с.156-157;
32. Державний архів Кіровоградської області – Ф.Р-7684. – оп.1 – спр.2 – арк.46.

ЄХРЕДІТІО

Олександр Жосан*

ФОНТАНИ В АРХІТЕКТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ ЄЛИСАВЕТГРАДА – ЗІНОВ'ЄВСЬКА – КІРОВОГРАДА – КРОПИВНИЦЬКОГО (1893–2018)

Подается опис результатів історико-архітектурного аналізу функціонування фонтанів як архітектурних споруд у Єлисаветграді – Зінов'євську – Кірово – Кіровограді – Кропивницькому, визначається роль і місце фонтанів в архітектурному ландшафті нашого міста, окреслюються тенденції їх формоутворення в кінці XIX – першому двадцятиріччі XXI століття.

Ключові слова: антропологія міста, міське середовище, архітектурний ландшафт, фонтан, формоутворення фонтанів.

The author presents a description of the results of historical and architectural analysis of the functioning of fountains as architectural constructions in Yelisavetgrad – Zinovievsk – Kirovo – Kirovograd – Kropivnytsky. The author has defined the role and place of fountains in the architectural landscape of our city. He has formulated the tendencies of shaping fountains in the late nineteenth – first twenty years of the twenty-first century.

Key words: city anthropology, urban environment, architectural landscape, fountain, formation of fountains.

* Жосан Олександр Едуардович, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», м. Кропивницький.

Постановка проблеми. Міське середовище визначає структуру побуту сучасного містянина, формує особливий спосіб життя. Однак міський ландшафт у сучасній історіографії не завжди береться до уваги істориками й етнографами. Натомість дослідження соціологів підтверджують, що людина вибудовує своє перебування в місті, прив'язуючись до певних ділянок міської території або певних елементів планувальної структури. Отже, антропологія міста передбачає детальне вивчення предметно-просторового середовища через призму його сприйняття самими мешканцями [1, с. 7–8].

Одним із важливих, але недостатньо сьогодні досліджених компонентів міського архітектурного ландшафту, є фонтан. У довідковій науковій літературі існують такі основні визначення цього об'єкта: 1) **фонтан** – це струмінь води, який б'є вгору або витікає під тиском, а також спеціальний прилад, що забезпечує викидання води, і споруда, що його обрамляє [12, с. 616]; 2) **фонтан** (лат. – джерело) – споруда зі струмком води, що витікає під природним або штучним тиском. Краса струмів води, що підіймаються вгору або падають донизу, зазвичай збагачується пластичними формами, скульптурними композиціями, а також підсвічуванням у вечірній час. Обрамлення відзначалося стильовою спрямованістю архітектури різних народів і часів [13].

Сучасні фонтани, як стверджує Л. Обуховська, – це оазис краси і гармонії. За допомогою води, каменю, музики і світла архітектори перетворюють звичайні вулиці на справжні витвори мистецтва. Фонтани витончено змахують крилами, як білий лебідь, розповідають історії і співають оди кохання, виблискують всіма барвами веселки і заспокоюють. Фонтан – ідеальний композиційний центр будь-якого архітектурно-дизайнерського проекту. Останнім часом фонтан стає улюбленим місцем відпочинку людей, здійснюючи заспокійливий вплив на слух, зір і психіку. У будь-яку пору року вода створює певний настрій і атмосферу, покращує мікроклімат і підвищує комфортність зон відпочинку як у відкритому середовищі парків, так і в рекреаційно-розважальних закладах [8].

Еволюція фонтанів стосується тематики, композиції, образно-емоційної виразності, характеру розташування й використання, а також застосування сучасних технологій. Сьогодні все це інтегрується у різноманітні форм і образів фонтанів – об'єктів, що мають як інженерно-технологічний, так і образотворчий аспекти, виводячи їх на якісно новий рівень дизайну. Усе це вимагає нового, ширшого підходу до питання створення фонтанів. Із цією метою необхідна подальша робота щодо аналізу історичної спадщини цих своєрідних архітектурних об'єктів міського ландшафту й узагальнення накопиченого досвіду [8].

Фонтани – не нова в науці тема. Технологічні засади та історичні аспекти розвитку фонтанів розглянув П. Спишнов у 1950 році. Дисертаційне дослідження «Малые архитектурные формы внешнего благоустройства для городов Украинской ССР» здійснив у 1954 році В. Свідерський, розробивши першу класифікацію малих архітектурних форм (у 1980-х він її розширив). Спрощену класифікацію фонтанів пропонують у своїх роботах Н. Ганкіна і В. Кучерявий. Проте всі ці класифікації лишаються неповними, оскільки з появою нових технологій з'явилися і нові види фонтанів. Деякі популярні друковані видання й інтернет-ресурси здійснюють спроби класифікувати сучасні фонтани, але поза їх увагою лишається значний історичний пласт. Еволюції фонтанів приділяли увагу Г. Грубе і А. Кучмар [2], однак вони не торкалися питання їх формоутворення. Загальні положення щодо фонтанів сформулювала І. Рафальська [11]. Л. Обуховська [8] дослідила еволюцію фонтану, історичний розвиток його форми, існуючі класифікації, а також виявила певні типологічні ознаки, що дозволило скласти розгорнуту класифікацію фонтанів і окреслити тенденції їх формоутворення.

Історико-архітектурний аналіз функціонування фонтанів у Єлисаветграді – Зінов'євську – Кірово – Кіровограді – Кропивницькому ще не здійснювався, хоча певні спроби визначення їх ролі у предметно-просторовому середовищі міста та їх впливу на його сприйняття містянами простежуються в історико-краєзнавчих дослідженнях С. Шевченка, Ю. Матівоса, В. Поліщука, О. Степанової.

Метою цього дослідження є спроба визначити роль і місце фонтанів в архітектурному ландшафті нашого міста та окреслити тенденції їх формоутворення в кінці XIX – першому двадцятиріччі XXI століття.

Виклад основного матеріалу. Українські міста другої половини XIX – початку XX ст. розвивалися своїм особливим шляхом. Будівельна гарячка в містах України розпочалася трохи пізніше від інших регіонів Російської імперії, тому типовий міський ландшафт відрізнявся від міст не лише Західної Європи або США, але й великих міст імперії. Наприклад, збудовані в другій половині XIX ст. житлові будинки Харкова зберігали дрібний масштаб архітектурного членування, дрібність будинкових деталей, що надавало забудові провінційного обличчя. На відміну від європейських міст, як стверджує Мирослав Борисенко, де вулиці мали суцільний фасад, у містах України зберігалися широкі незабудовані простори, площі, проїзди тощо. Будівлі нерідко розташовувалися на віддалі від магістралей. Територія між будинком та вулицею відгороджувалася, засаджувалася деревами та кущами. Між оселями часто зберігалися хаотичні розриви – пустирі, садки, балки тощо [1, с. 9].

Міста України в 1920-х – 30-х роках зберігали багато патріархальних рис, що сприяло гармонізації стосунків людини із оточуючим середовищем. Цьому сприяла значна кількість зелені, широкі вулиці, переважно пішохідні, відсутність інтенсивного руху та головне, малоповерхова забудова. Крім того, багато будинків, особливо в малих містах, де мешкала більшість населення, за своєю архітектурною композицією нагадували традиційне житло.

Специфічне відчуття простору, що запропонували громадськості на хвилі захоплення функціоналізмом українські архітектори-конструктивісти, суперечило усталеному образу міста. Незважаючи на масове захоплення цим напрямком, нові будинки, що зводилися окремо без дотримання ансамблевих принципів забудови, не змогли вписатися в існуюче архітектурне середовище. Реалізації конструктивістської утопії у межах «соцмістечок» завадили також економічні труднощі та трансформація естетичного ідеалу. Центр міста став відбитком у камені ідентичності сталінського режиму, що виражалось у гіпертрофованій величч та гігантоманії. Однак у своїх експериментах радянські архітектори вийшли за межі гармонії – головного принципу архітектури, тому центральна частина великого міста перестала сприйматися пересічним громадянином [6]. Водночас забудова невеликих міст та «другорядних» у тоталітарній культурі кварталів зберігала прийнятний масштаб, була насичена зеленню та різнобарвною гамою фасадів, дахів, декоративних елементів тощо. Малоповерхова забудова, мощені вулиці та велика кількість зелені створювали інтимне відчуття міста, кварталу, будинку, що є основою гармонійного розвитку урбанізованого середовища.

Саме таким – зануреним у зелені – зустрів Кіровоград війну, майже таким же залишався ще двадцять років. Саме у цей період у місті спостерігався фонтанний бум, пік якого – кінець 40-х – середина 60-х років. Але про це – пізніше. А зараз спробуємо здійснити історико-архітектурний аналіз функціонування фонтанів у нашому місті.

Перший фонтан в Україні з'явився на Хрещатику в 1843 році, у Єлисаветграді ж це сталося лише через 50 років [10], одночасно з відкриттям міського водогону 17 травня 1893 року на Миському бульварі перед міською управою (нині площа Героїв Майдану). «Близько одинадцятої години служіння в Успенському соборі закінчилося і хресний хід на чолі з хоругвами і духовенством попрямував до фонтану. (...) Після закінчення молебня міський голова відкрив ключем фонтан і маса струменів вирвалася на волю, спадаючи мірадами алмазних блискіток, одночасно пущені були струмені з трьох розташованих поблизу бульвару пожежних кранів. Тріск води, що вихоплювалася з пожежних шлангів, звуки гімназійного оркестру, що виконував «Боже, Царя Бережи!», спів соборного

хору – все злилося разом і посилювало торжество» (Олександр Пашутін. «Історичний нарис м. Єлисаветград») [9].

У кінці XIX та перші два десятиліття XX століття в місті було збудовано сім фонтанів у громадських місцях (усі вони – скульптурні в стилі модерн із елементами ренесансу):

- на бульварі перед міською управою (нині площа Героїв Майдану),
- перед жіночою гімназією (зараз педуніверситет),
- біля головного корпусу лікарні Червоного хреста на вулиці Костельній,
- на території торговельного комплексу «Пасаж» на вул. Великий Перспективній,
- на подвір'ї Громадського зібрання на вул. Дворцовій,
- на Дворцовому бульварі між вулицями Кавалерійською, Дворцовою та Бульварною;
- у парку в Робітничій слободі (Новомиколаївка).

У цей час з'являються фонтани і на подвір'ях приватних будинків єлисаветградців.

Спорудження фонтанів у Єлисаветграді стало можливим завдяки будівництву водогону (1990–1893) [16], у функціонуванні якого значну роль відігравала водонапірна вежа, яка була розташована в районі вулиці Береславської (Єгорова) та Пашутінської (на місці сучасної пожежної частини). Вежу було зруйновано німецькими військами у січні 1944 року [7].

1922 року розпочинається новий період у розвитку архітектурного ландшафту нашого міста. З одного боку, це спричинено будівництвом та реконструкцією кількох промислових підприємств, а з другого – масовим і системним озелененням міста, яке набрало особливо потужних темпів у середині 30-х років. Усе це вплинуло і на форми фонтанів. Першим фонтаном, збудованим у руслі архітектурного стилю конструктивізму, був фонтан на території Зінов'євської районної електростанції, яку було здано в експлуатацію в 1930 році [7]. У середині 1930-х років було відкрито ще два фонтани в такому ж стилі: у сквері ім. В. Воровського на вул. В. Леніна та у сквері ім. Декабристів на розі вулиць К. Лібкнехта і Декабристів.

У 1936 році під час реконструкції території перед будівлею міськвиконкому (колишня міська дума) міський бульвар було повністю знищено, а на його місці влаштовано площу ім. С. Кірова, у центрі якої відкрито пам'ятник відомому більшовицькому діячеві, а по боках – два фонтани у стилі, що більше нагадував дореволюційний модерн із елементами неокласичного.

У довоєнні роки, як зазначає О. Степанова [14], було збудовано

фонтан на бульварі ім. В. Леніна (майбутній парк ім. В. Леніна). Ймовірно, це був знаменитий хлопчик із лебедем.

Отже, всього у період із 1922 до 1945 року, за наявними даними, у місті було споруджено шість фонтанів. Відомостей про руйнування якогось із них у період німецько-радянської війни немає.

Як уже зазначалося, з другої половини 1940-х до кінця 1960-х років у Кіровограді, як і в інших містах країни, спостерігався справжній фонтанний бум. У це двадцятип'ятиріччя була побудована значна кількість фонтанів. Вони розташовувалися не лише в парках і скверах, біля адміністративних будівель, але й на територіях крупних промислових підприємств, лікувальних установ. Усього мною спільно з активістами групи «Краєзнавство: центральний регіон» [7] із використанням мапи Ю. Євстрат'єва було нараховано 25 споруджених у ці роки фонтанів:

- у парку ім. В. Леніна – 6;
- біля Будинку офіцерів на вул. Шевченка – 2;
- у сквері авіамістечка (Новомиколаївка) – 1;
- у каскадному сквері біля обласного суду – 2;
- у сквері на території заводу «Червона зірка» – на розі вулиць Київська та Орджонікідзе (Ельворті) – 1;
- на території міської лікарні № 1 на фортечних валах – 1;
- на території міської лікарні № 3 на вул. Леніна – 1;
- на території обласної лікарні (сучасна дитяча обласна лікарня) на вул. К. Лібкнехта (Преображенський) – 1;
- на території обласної психіатричної лікарні – 1;
- на території будинку відпочинку біля міського саду – 1;
- на території центрального ринку – 1;
- у сквері на розі вулиць К. Маркса і В. Леніна (на цьому місці нині – торговельний центр «Манхеттен») – 1;
- у старому центральному сквері на вул. К. Маркса (на місці Успенського собору) – 2;
- у новому центральному сквері на вул. К. Маркса – 2;
- у піонерському таборі «Сосновий бір» (Новомиколаївка) – 1;
- на території дошкільного навчального закладу № 22 на вул. Комарова – 1.

У цей період фонтани будувалися переважно в стилі пізнього класицизму з елементами модерну, нерідко з використанням елементів конструктивізму.

Протягом 1970-х – 1980-х років спорудження фонтанів тривало приблизно за тими ж напрямками, що і раніше, але можна говорити про урізноманітнення їх форм та першу спробу влаштування фонтану в природній водоймі. Усього було відкрито 15 фонтанів:

- у сквері біля Ленінського райкому КПУ (музичне училище) на вул. Уфимській (Маланюка) – 2;
- біля Кіровського райкому КПУ (відділ поліції) на вул. Жовтневої революції (Вокзальній) – 1;
- на території автобусного парку на вул. Аерофлотській – 1;
- біля профтехучилища № 8 на вул. Конєва – 1;
- біля дошкільного навчального закладу № 70 на вул. Яновського – 1;
- біля кінотеатру «Хроніка» на вул. Полтавській – 1;
- у парку ім. 50-річчя Жовтня (дендропарк) на ставку – 2;
- біля заводу «Друкмаш» на вул. Ровенське шосе (Героїв України) – 1;
- у парку ім. Пушкіна (Козачий острів) – 1;
- на річці Інгул у районі набережної (комплекс фонтанів) – 1;
- біля УТО «Кіровоград» на вул. К. Маркса – 1;
- на території авіаремонтного заводу (Новомиколаївка) – 1;
- біля дитячої поліклініки № 1 з боку вул. Леніна (Паученка) – 1.

У ці роки скульптурні елементи на фонтанах трапляються рідко, переважають струминні фонтани з широким застосуванням засобів конструктивізму (як правило, це – металеві декоративні конструкції).

Відомостей про будівництво в Кіровограді фонтанів у 1990-ті роки знайти не вдалося. Починаючи з 2001 року, таке будівництво поновлюється. Вперше фонтани відкриваються на території храмів, біля магазинів та відновлюється після майже сторічної перерви їх спорудження в приватних оселях. Усього мною виявлено 27 фонтанів у громадських місцях:

- на території Спасо-Преображенського собору – 3;
- на території Благовіщенського собору – 1;
- біля університету КІРУЕ (сьогодні – інститут «Україна») на площі Дружби народів – 1;
- на території ПРАТ «Кропивницький олійноекстракційний завод» на вул. Урожайній – 2;
- на території Дендропарку – 4;
- біля магазину «Візит» на вул. Вокзальній – 5;
- біля магазину «Візит» (сучасний «Файно маркет») на вул. Архангельській (Червоногвардійській) – 1;
- біля магазину «Копілка» на розі вулиць Соборна та Вел. Перспективна – 1;
- біля БК «Авіатор» на Новомиколаївці – 1;
- біля психоневрологічного інтернату на Кушівці – 1;
- «Наталка Полтавка» на вул. Дворцовій – 1;
- біля готелю «Марія» на вул. Комарова – 1;
- на території кафе «Колізей» на пров. Річковому – 1;

- на території кафе «Мурай» – 1;
- на території Льотної академії – 1;
- на території бізнес-центру «Єлисаветград» – 1;
- на території кафе «D.V.A. coffee» – 1.

Слід зазначити, що з цієї кількості фонтанів лише один («Наталка Полтавка») було побудовано за бюджетні кошти.

Також є інформація про спорудження кількох фонтанів у приватних оселях, але точну їх кількість установити не вдалося.

Цей період характеризується наявністю фонтанів різних форм і стилів. Виокремити певний провідний стиль важко. Більшість із них – це фонтани з декоративними чашами, з початку 2010-х років усе частіше будуються скульптурні фонтани та водоспади.

Отже, періодизацію спорудження фонтанів у нашому місті можна окреслити так:

I етап: 1893 р. – початок 1920-х рр.

II етап: 1922 р. – середина 1940-х рр.

III етап: друга половина 1940-х рр. – кінець 1960-х рр.

IV етап: 1970-ті рр. – кінець 1980-х рр.

V етап: 1991 р. – наші дні.

Стосовно питання про функції фонтанів варто навести думку Леоніда Багацького: «Фонтани – то не лише гола естетика, вони мають і чисто практичну функцію. Ганна Дмитрян при лікарні святої Анни поставила їх більше для кондиціювання повітря в палатах, ніж для чогось іншого. Фонтан на Бульварі виконував ту ж функцію для міської думи. Наприкінці 60-х років минулого століття перед медсанчастиною № 4 «Червоної зірки» був скверик із фонтаном, що овіжав атмосферу в розміщеній поряд «термічці». Отже, варто додати трохи суворої фізики до ностальгійної лірики з товстими купідончиками, русалками, лебедями і т.д.» [7]. Гадаю, слід узяти до уваги ці слова, хоча, мені, далекому від фізики фахівцю, важко зрозуміти наскільки значним є вплив водних споруд на температуру повітря й рівень його вологості всередині розташованих поряд будівель. У будь-якому разі мені більш значущими видаються естетичні аспекти фонтанів. Саме вони найбільше впливають на формування і розвиток особистості тому безпосередньо пов'язані з виховною та психологічною функціями фонтанів.

Висновки. Загальна кількість фонтанів, споруджених у нашому місті протягом останніх 125 років, перевищує 80. Із них точно встановлено існування 80 фонтанів у громадських місцях і

3 на подвір'ях приватних будинків. Є також відомості, не підтверджені, на жаль, фотографічно або текстовим описом, про існування ще 5 фонтанів.

Переважна більшість фонтанів, споруджених у громадських місцях (45), – скульптурні, 27 – струминних, 8 – змішаних (струминних із елементами скульптурних), із яких 6 – водоспади.

Майже всі фонтани, крім одного, споруджені на штучних водоймах. Басейни 50 фонтанів – круглої форми, 16 – овальної, 6 – форми прямокутника, 1 – квадрата, 1 – восьмигранника, 2 – трапеції; 2 – п'ятикутної зірки, басейном одного фонтану є річка; а один фонтан зовсім не має басейну.

На першому і другому етапах усі фонтани були скульптурними. Перший етап характеризується використанням стилю «модерн», другий – застосуванням засобів стилю конструктивізму. Із кінця другого до середини третього етапу спостерігається масове спорудження скульптурних фонтанів переважно у стилі пізнього класицизму з елементами модерну, нерідко з використанням елементів конструктивізму. На четвертому етапі скульптурні елементи на фонтанах трапляються рідко, переважають струминні фонтани з широким застосуванням засобів конструктивізму (як правило, це – металеві декоративні конструкції). П'ятий етап характеризується наявністю фонтанів різних форм і стилів.

Із 53 фонтанів, побудованих до 1991 року, до наших днів збереглося 19, із яких функціонують 3.

Фонтани не лише прикрашають місто. Вони приносять людям естетичне задоволення, дарують радість. Мало хто може сказати, що не любить спостерігати за потоком води: за величними і елегантними струмами, за яскравими й пишними водоспадами.

У багатьох містах України, не кажучи вже про Європу, фонтани є також справжнім атракціоном для туристів. У нашому місті цінність фонтанів, зокрема й маркетингову, досить добре розуміють підприємці, хоч і не всі. Саме за їх кошти щороку відкриваються нові оригінальні водні споруди.

У більшості обласних центрів країни міські органи влади турбуються про розвиток паркового господарства та фонтанів. На жаль, наше місто не входить до їх кола. Протягом останніх 27 років на його території за кошти обласного бюджету побудовано два фонтани та за кошти міського бюджету один відремонтовано. Це свідчить про брак розуміння важливості цього питання нашими депутатами та працівниками міськвиконкому.

Дуже хотілося б сподіватися, що ми доживемо до того часу, коли, вирішуючи, які саме споруди малих архітектурних форм будувати: черговий торговий павільйон чи сучасний фонтан, наша міська влада обиратиме другий варіант.

Перший міський фонтан
(із колекції В. Петракова)

Фонтан у сквері авіамістечка
(із колекції Ю. Тютюшкіна)

Фонтан у каскадному сквері
(із колекції Ю. Тютюшкіна)

Фонтан у парку ім. Леніна
(із колекції Ю. Тютюшкіна)

Фонтан «Пантери»
(фото В. Неділька)

Фонтан у Дендропарку
(фото О Івашури)

Таблиця 1

Фонтани у громадських місцях (1893 – 2018)

№	Місце розташування та вид фонтану	Відомості про сучасний стан
1	Фонтан на бульварі перед міською управою (нині площа Героїв Майдану) – скульптурний	Не існує
2	Фонтан перед жіночою гімназією (нині педагогічний університет) – скульптурний	Не існує
3	Фонтан біля лікарні Св. Анни (міська лікарня № 2, пологовий будинок ім. Св. Анни) – скульптурний	Не функціонує
4	Фонтан на території торговельного комплексу «Пасаж» на вул. Великій Перспективній (сучасний готель «Київ») – скульптурний	Не існує
5	Фонтан на подвір'ї Громадського зібрання (БК ім. Жовтня) на вул. Дворцовій (Леніна) – скульптурний	Не існує
6	Фонтан на Дворцовому бульварі між вулицями Кавалерійською, Дворцовою та Бульварною – скульптурний	Не існує
7	Фонтан у парку ім. Я. Крючкова (колишній парк Ельворті) на Новомиколаївці – скульптурний	Не існує
8	Фонтан на території Зінов'євської (Кіровської) районної електростанції (сучасна Кіровоградська ТЕЦ) – скульптурний	Не функціонує
9	Фонтан на пл. Кірова (Героїв Майдану) праворуч від пам'ятника – скульптурний	Функціонує
10	Фонтан на пл. Кірова (Героїв Майдану) ліворуч від пам'ятника – скульптурний	Функціонує
11	Фонтан у Театральному сквері (сквер ім. В. Вороб'яського) – скульптурний	Не існує
12	Фонтан у парку ім. В. Леніна (хлопчик із лебедем) – скульптурний	Не існує
13	Фонтан у сквері Декабристів (нині – площа ім. Б. Хмельницького) – скульптурний	Не існує

№	Місце розташування та вид фонтану	Відомості про сучасний стан
14	Фонтан у парку ім. В. Леніна на алеї (з боку вул. Леніна) – скульптурний	Функціонує
15	Фонтан у парку ім. В. Леніна на алеї (з боку вул. Фрунзе) – скульптурний	Не існує
16	Фонтан у парку ім. В. Леніна на майданчику (з боку вул. Фрунзе) – скульптурний	Не існує
17	Фонтан у парку ім. В. Леніна на майданчику (біля літнього театру) – скульптурний	Не існує
18	Фонтан у парку ім. В. Леніна (з боку пров. Училищного) – скульптурний	Не існує
19	Фонтан у парку ім. В. Леніна «Волго-донський канал» (перед пам'ятником Леніну) – струминний	Не існує
20	Фонтан біля Будинку офіцерів на вул. Шевченка (праворуч від пам'ятника Сталіну) – скульптурний	Не існує
21	Фонтан біля Будинку офіцерів на вул. Шевченка (ліворуч від пам'ятника Сталіну) – скульптурний	Не існує
22	Фонтан у сквері авіамістечка (Новомиколаївка) – скульптурний	Не функціонує
23	Фонтан у Каскадному сквері біля обласного суду на вул. Я. Томпа (В. Пермська) – скульптурний	Не існує
24	Фонтан у каскадному сквері біля обласного суду на вул. Я. Томпа (В. Пермська) – скульптурний (каскадний водоспад)	Не існує
25	Фонтан у сквері на території заводу «Червона зірка» – на розі вулиць Київська та Орджонікідзе (Ельворті) – струминний	Не існує
26	Фонтан на території міської лікарні № 1 на фортечних валах – скульптурний	Не існує
27	Фонтан на території міської лікарні № 3 на вул. Архітектора Паученка (Леніна) – струминний	Не функціонує

№	Місце розташування та вид фонтану	Відомості про сучасний стан
28	Фонтан на території обласної лікарні (сучасна дитяча обласна лікарня) на вул. К. Лібкнехта (Преображенській) – скульптурний	Не існує
29	Фонтан на території обласної психіатричної лікарні – струминний	Не існує
30	Фонтан на території будинку відпочинку біля міського саду – скульптурний	Не існує
31	Фонтан на території піонерського табору «Сосновий бір» (Новомиколаївка) – скульптурний	Не існує
32	Фонтан у старому центральному сквері на вул. К.Маркса (на місці Успенського собору) праворуч від пам'ятника Б. Хмельницькому – скульптурний	Не існує
33	Фонтан у сквері на розі вулиць К. Маркса і В. Леніна (на цьому місці нині – торговельний центр «Манхеттен») – скульптурний	Не існує
34	Фонтан у старому центральному сквері на вул. К.Маркса (на місці Успенського собору) праворуч від пам'ятника Б. Хмельницькому – скульптурний	Не існує
35	Фонтан у старому центральному сквері на вул. К.Маркса (на місці Успенського собору) ліворуч від пам'ятника Б. Хмельницькому – скульптурний	Не існує
36	Фонтан у новому центральному сквері на вул. К.Маркса праворуч від пам'ятника Б. Хмельницькому – скульптурний	Не існує
37	Фонтан у новому центральному сквері на вул. К. Маркса ліворуч від пам'ятника Б. Хмельницькому – скульптурний	Не існує
38	Фонтан на території дошкільного навчального закладу № 22 на вул. Комарова – струминний	Не існує
39	Фонтан на території дошкільного навчального закладу № 70 на вул. Яновського – струминний	Не функціонує

№	Місце розташування та вид фонтану	Відомості про сучасний стан
40	Фонтан у сквері біля Ленінського райкому КПУ (музичне училище) на вул. Уфимській (Маланюка) – ліворуч від центральної алеї – струминний	Не функціонує
41	Фонтан у сквері біля Ленінського райкому КПУ (музичне училище) на вул. Уфимській (Маланюка) – праворуч від центральної алеї – струминний	Не функціонує
42	Фонтан у сквері біля Кіровського райкому КПУ (відділ поліції) на вул. Жовтневої революції (Вокзальний) – струминний	Не функціонує
43	Фонтан на території автобусного парку на вул. Аерофлотській – струминний	Не функціонує
44	Фонтан біля профтехучилища № 8 на вул. Конєва (Коваленка) – струминний	Не функціонує
45	Фонтан біля кінотеатру «Хроніка» на вул. Полтавській – струминний	Не існує
46	Фонтан у парку ім. 50-річчя Жовтня (Дендропарк) на ставку – з боку вул. Героїв Сталінграда (Героїв України) – струминний	Не функціонує
47	Фонтан у парку ім. 50-річчя Жовтня (Дендропарк) на алеї з боку просп. Правди (вул. Є. Тельнова) – струминний із елементами скульптурного	Не функціонує
48	Фонтан біля заводу «Друкмаш» на вул. Ровенське шосе (Героїв Сталінграда, Героїв України) – струминний	Не функціонує
49	Фонтан у парку ім. Пушкіна (Козачий острів) – струминний	Не функціонує
50	Фонтани на річці Інгул у районі набережної (комплекс фонтанів) – струминний	Не функціонує
51	Фонтан біля УТО «Кіровоград» (супермаркет «Сільпо») на вул. К. Маркса – струминний	Не існує
52	Фонтан на території авіаремонтного заводу (Новомиколаївка) – струминний із елементами скульптурного	Не існує

№	Місце розташування та вид фонтану	Відомості про сучасний стан
53	Фонтан «Пантери» біля дитячої поліклініки № 1 з боку вул. Леніна (Архітектора Пауценка) – струминний із елементами скульптурного	Не функціонує
54	Фонтан на території Спасо-Преображенського собору (у сквері біля дзвіниці) – струминний із елементами скульптурного (водоспад)	Функціонує
55	Фонтан на території Спасо-Преображенського собору (на алеї у сквері) – скульптурний	Функціонує
56	Фонтан на території Спасо-Преображенського собору (на алеї біля паркану) – скульптурний	Функціонує
57	Фонтан на території Благовіщенського собору – скульптурний	Функціонує
58	Фонтан на території ПРАТ «Кропивницький олійноекстракційний завод» на вул. Урожайній (біля виробничого корпусу) – скульптурний	Функціонує
59	Фонтан на території ПРАТ «Кропивницький олійноекстракційний завод» на вул. Урожайній (у сквері перед офісом) – скульптурний	Функціонує
60	Фонтан біля магазину «Візит» на вул. Вокзальній (овальної форми) – струминний із елементами скульптурного	Функціонує
61	Фонтан біля магазину «Візит» на вул. Вокзальній (овальної форми) – струминний із елементами скульптурного	Функціонує
62	Фонтан біля магазину «Візит» на вул. Вокзальній (круглої форми) – струминний	Функціонує
63	Фонтан біля магазину «Візит» на вул. Вокзальній (круглої форми) – струминний	Функціонує
64	Фонтан біля магазину «Візит» на вул. Вокзальній («фонтан закоханих») – скульптурний	Функціонує
65	Фонтан біля інституту «Україна» (КІРУЕ) на площі Дружби народів – скульптурний	Не функціонує
66	Фонтан біля магазину «Файно» на вул. Архангельській – струминний	Функціонує

№	Місце розташування та вид фонтану	Відомості про сучасний стан
67	Фонтан біля магазину «Копілка» на розі вулиць Соборна та Велика Перспективна – струминний	Функціонує
68	Фонтан біля БК «Авіатор» на Новомиколаївці – скульптурний	Функціонує
69	Фонтан біля психоневрологічного інтернату на Кущівці – скульптурний	Функціонує
70	Фонтан «Наталка Полтавка» на вул. Дворцовій у районі Театральної площі – струминний із елементами скульптурного (водоспад)	Функціонує
71	Фонтан біля готелю «Марія» на вул. Комарова – струминний	Не функціонує
72	Фонтан на території кафе «Колізей» на пров. Річковому – струминний із елементами скульптурного (водоспад)	Функціонує
73	Фонтан на території кафе «Мурай» на вул. Преображенській – струминний (водоспад)	Функціонує
74	Фонтан у Дендропарку (колишній ім. 50-річчя Жовтня) на ставку – водоспад на скелі – струминний	Функціонує
75	Фонтан у Дендропарку (колишній ім. 50-річчя Жовтня) на ставку – струминний	Функціонує
76	Фонтан у Дендропарку (колишній ім. 50-річчя Жовтня) біля колеса огляду – струминний	Функціонує
77	Фонтан у Дендропарку (колишній ім. 50-річчя Жовтня) на центральній алеї – струминний	Функціонує
78	Фонтан на території Льотної академії Національного авіаційного університету – скульптурний	Функціонує
79	Фонтан на території бізнес-центру «Єлисаветград» – струминний із елементами скульптурного (водоспад)	Функціонує
80	Фонтан на території кафе «D.V.A. coffee» – струминний із елементами скульптурного (водоспад)	Функціонує

Таблиця 2

Кількість фонтанів (1893 – 2018)

Етап	I	II	III	IV	V	Разом
	1893 – поч. 1920-х рр.	1922 р. – сер. 1940-х рр.	друга пол. 1940-х – кін. 1960-х рр.	1970 – кін. 1980-х рр.	1991 – наші дні	1893 – 2018
Споруджено фонтанів	7	6	25	15	27	80
Знищено або занедбано	-	2	15	11	18	46
Фонтани, що функціонували	7	11	21	25	30	-

Таблиця 3

Види фонтанів (1893 – 2018)

Етап	I	II	III	IV	V	Разом
Скульптурні	7	6	19	-	10	42
Струминні	-	-	6	12	10	28
Струминні з елементами скульптурних	-	-	-	3	7	10
Разом	7	6	25	15	27	80

Література:

1. Борисенко М. Архітектурний ландшафт міст Радянської України (1920–1939 рр.) / Мирослав Борисенко // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 30. – С. 7–13.
2. Грубе Г.-Р. Путеводитель по архитектурным формам / Грубе Г.-Р., Кучмар А.; пер. с нем. М. Алешечкиной. – 2 изд. – М. : Стройиздат, 1995. – 216 с.
3. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), Ф. п. 429, оп. 9, спр. 163, арк. 125.
4. ДАКО. Ф. р.2299, оп.1, спр.18, арк. 79.
5. ДАКО. Ф. р.429, оп.9, спр.780, арк. 2.
6. Кецко О.Ю. Историко-градостроительный анализ развития г. Кировограда [Електронний ресурс] / О.Ю. Кецко // Обласна наукова універсальна бібліотека ім. Д.І. Чижевського. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elib/ketsko/kirovohrad.html/>.
7. Краєзнавство: Центральний регіон : відкрита група / адміністратор – Віталій Неділько // Facebook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/107526739899150/>.
8. Обуховська Л.В. Форма фонтанів еволюція, класифікація, тенденції розвитку / Л.В. Обуховська // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура. – 2011. – № 2. – С. 60-68.
9. Пашутинь А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А.Н.Пашутинь. - Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1897. – 311 с.
10. Поліщук В.В. Неатрибутоване місто / В.В. Поліщук. – Кропивницький : ФОП О.С. Ротар, 2016.-122 с.
11. Рафальська І.В. Фонтани як малі архітектурні форми / І.В. Рафальська // Актуальні проблеми дизайну в сучасному художньому просторі : Матер. Всеукр. студ. наук. конфер., м. Харків, 2005 р. / редкол. – ХДАДМ, 2005. – С. 62-63.
12. Словник української мови: в 11 томах / редкол. – Т. 10. – К. : АН УРСР, 1979. – С. 616.
13. Словопедія. Архітектура і монументальне мистецтво / [б.а.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/44/53412/299312.htm/>.
14. Степанова О. Жінка з тарілкою, каскадний сквер та Волго-Донський канал: Якими були фонтани Єлисаветграда-Кіровограда // Дозор : інтернет-видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dozor.kr.ua/post/-zhinka-z-tarilkoyu-kaskadnij-skver-ta-volgo-donskij-kanal-yakimi-buli-fontani-elisavetgrada-kirovograda-foto-2619.html/>.
15. Фонтани Єлисаветграда – Кіровограда – Кропивницького : альбом-атлас / автор-укладач О.Е. Жосан. – Кропивницький : Ексклюзив-систем, 2018 – 140 с. – (Серія «Міський архітектурний ландшафт»).
16. Юрко С.Г. З історії заснування Кіровоградського водогону / С.Г. Юрко // Українські вісті. – 1942. – № 19 (7 березня). – С. 3.

Збірник
(видання, що продовжується)

Між Бугом і Дніпром
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України

Випуск IX'2018

Верстка:
В'ячеслав Сорокін

Зверстано та надруковано
в ТОВ «Центрально-Українське видавництво»
Україна, 25006, м. Кропивницький, вул. Т. Карпи, 69
Тел.: (0522) 24-25-96
email: zuv2@ukr.net
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
та розповсюджувачів видавничої продукції від 15.12.2011 р.
серія ДК №4234

Підписано до друку 30.05.2018. Формат 45х64 1/16
Папір офсет. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,8.
Зам. № 20. Наклад 100 прим.